

АХМАДАЛИЕВ ЮСУФЖОН ИСМОИЛОВИЧ
КОМИЛОВА НАРГИЗАХОН ЎРИНОВНА

ЭТНОЭКОЛОГИК МАДАНИЯТНИНГ **ХУДУДИЙ ЖИХАТЛАРИ**

Фарғона–2020

**АҲМАДАЛИЕВ ЮСУФЖОН ИСМОИЛОВИЧ
КОМИЛОВА НАРГИЗАХОН ЎРИНОВНА**

**ЭТНОЭКОЛОГИК МАДАНИЯТНИНГ ҲУДУДИЙ ЖИҲАТЛАРИ
(Монография)**

**Фарғона –2020
“Poligraf Super Serviz” МЧЖ**

УЎК: 91:502/504

КБК: 63.5

A 90

АҲМАДАЛИЕВ ЮСУФЖОН ИСМОИЛОВИЧ

КОМИЛОВА НАРГИЗАХОН ЎРИНОВНА

**ЭТНОЭКОЛОГИК МАДАНИЯТНИНГ ҲУДУДИЙ ЖИҲАТЛАРИ / (Монография)
“Classic”-2020.**

Мазкур монография ўзбек халқининг табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш маданиятининг (этноэкологик) ҳудудий жиҳатларини тадқиқ этишга бағишланган. Халқимизнинг кўп асрлик табиатдан оқилона, унга зарар етказмасдан, табиий жараёнлар бориши билан уйғун фойдаланиш маданияти ва унинг асраш, авлоддан-авлодга етказиб бериш усуллари Фарғона водийси аҳолиси мисолида кўриб чиқилган.

Географлар, экологлар, этнографлар, ҳамда олий ўқув юртларининг ушбу йўналишларда таҳсил олаётган талабалари, малака ошириш курслари тингловчилари, илмий тадқиқот олиб боровчи мутахассисларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: Н. Қ. Комилова-география фанлари доктори, профессор (ЎзМУ)

Тақризчилар: Р. Баллиева - тарих фанлари доктори, профессор (ҚҚДУ)

О.И. Абдуғаниев - география фанлари номзоди, доцент (ФарДУ)

***Фарғона давлат университети илмий Кенгаши қарорига асосан чоп этилди (2020 йил
30 декабрдаги 3-сонли баённома)***

ISBN: 978-9943-6874-7-9

©“Classic”-2020

«Халқларимизнинг табиатга унинг бойликларини
асраб-авайлаган ҳолда муносабатда бўлиш ва
умумий сув ресурсларидан биргаликда фойдаланиш
борасида кўп асрлик анъаналарига суянган ҳолда биз
ҳақиқатан ҳам улкан натижаларга эришамиз»¹.

Ш.М.Мирзиёев

МУҚАДДИМА

Дунёда аҳоли сонининг ортиши ва иқтисодиёт тармоқларининг жадал
ривожланиши натижасида табиий ресурслардан фойдаланиш кўлами
кенгайиб, унга тушадиган антропоген босим миқдори ортиб бормоқда. Бу
ҳолат, аҳоли зичлиги юқори, хўжалик тармоқлари интенсив ривожланган
ҳудудларда ижтимоий-экологик муаммоларни келтириб чиқармоқда. Бундай
районларда барқарор ривожланишни таъминлаш масаласи БМТнинг қатор
конференцияларида (Рио-де-Жанейро, 1992, Йоханнесбург, 2002, Нью-Йорк,
2015) инсониятнинг яқинлашиб келаётган ижтимоий-экологик ҳалокатлардан
қутқариш, ривожланишнинг барқарор йўлига ўтишнинг асосий
тамойилларидан бири сифатида - «туб жой аҳоли фойдаланадиган анъанавий
билимлар ва қадриятлари, ресурслардан фойдаланиш усуллари»эканлиги
таъкидланмоқда². Мазкур муаммолар ечимида замонавий инновацион
ёндашувлар билан бир қаторда маҳаллий аҳолининг табиатдан фойдаланиш
анъаналарига асосланган этноэкологик ёндашувнинг аҳамияти юқоридир.

Жаҳонда табиий ресурслардан оқилона фойдаланишнинг
йўналишларидан бири сифатида маҳаллий аҳолининг табиатдан фойдаланиш
яъни, этноэкологик маданиятига алоҳида аҳамият берилмоқда. Жаҳон

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Турманистоннинг Туркманбоши шаҳрида
бўлиб ўтган Оролни қутқариш халқаро жамғармаси таъсисчи давлатлар раҳбарлари кенгашининг
мажлисидаги нутқи. Халқ сўзи газетаси, 2018 йил 25 август, № 173 (7131).

² Повестки дня в области устойчивого развития на период до 2030 года //Электронный доступ:
<http://www.uz/undp/org/content/uzbekistan.ru>;

халқларининг табиатдан мувозанатли, тежамкор фойдаланишга йўналтирилган кўникма, малака, одат ва таъқиқларни ўзида мужассамлаштирган этноэкологик маданиятдан табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва аҳоли масканларини ҳудудий ташкил этишда, рекреацион объектлар тўрини такомиллаштиришда фойдаланиш муҳим вазифалардан ҳисобланади.

Республикамизда барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришни таъминлашда мавжуд табиий ресурслардан илмий асосда фойдаланиш, ҳар бир ҳудуднинг табиий шароитига ҳамда шаклланган анъаналарига мос келадиган ва уларнинг имкониятларидан унумли фойдаланишга шароит яратадиган ишлаб чиқариш тармоқлари ва аҳолини жойлаштиришга алоҳида эътибор берилмоқда. «Ўзбекистон Республикасининг 2017-2021 йилларда янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси»да «атроф-табиий муҳит, аҳоли саломатлиги ва генофондига зиён етказадиган экологик муаммоларни олдини олиш»³ юзасидан муҳим вазифалар белгилаб берилган. Бу борада, маҳаллий аҳолининг табиатдан фойдаланиш тажрибалари асосида табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва ижтимоий-экологик муаммоларни олдини олишга йўналтирилган илмий тадқиқотлар муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони, 2018 йил 28 ноябрдаги ПҚ-4038-сон «Ўзбекистон Республикасида Миллий маданиятни янада ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги Қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 4 октябрдаги 791-сонли «Фарғона вилоятида анор етиштиришни кўпайтириш ва соҳани ривожлантириш чора тадбирлари тўғрисида»ги Қарори ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган

³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида» ги Фармони. <http://lex.uz/pages/getpege....>

вазифаларни амалга оширишга ушбу тадқиқот муайян даражада хизмат қилади.

Аҳоли этноэкологик маданиятининг ижтимоий-географик жиҳатларини тадқиқ этиш муаммоларини ўрганишнинг назарий-услубий асослари хорижий олимлардан Ж.Х.Стюард, Х.С.Конклин, МДХ мамлакатлари олимларидан Л.С.Берг, П.Н.Савицкий, Б.В.Андрианов, В.И.Козлов, Л.Н.Гумилев, Р.Ф.Итс, С.М.Мягков, А.Г.Дружинин, Ю.А.Веденин, К.Б.Клоков, К.П.Иванов, И.Ю.Гладкий, В.Н.Калуцков, М.В.Рагулина ва бошқаларнинг ишларида келтирилган.

Халқимизнинг табиатдан фойдаланиш анъаналарини ўрганишнинг ижтимоий-географик жиҳатлари А.Ф.Миддендорф, Д.Н.Қашкаров, Ҳ.Х.Хасанов, Р.У.Раҳимбеков, А.А.Рафиқов, А.И.Жабборов, А.А.Аширов, У.Абдуллаев, А.А.Қаюмов, Р.Баллиева, А.С.Солиев, А.Н.Нигматов, Ф.Ҳ.Ҳикматов, Ю.И.Аҳмадалиев ва бошқа бир қатор олимлар томонидан ўрганилган.

Фарғона водийсини географик жиҳатдан тадқиқ этиш ишлари анча мукамал даражада амалга оширилган. Табиий шароит ва ресурслардан оқилона фойдаланиш, уларни муҳофаза қилиш масаласига бағишланган ишлар водийнинг ҳар бир вилояти ва туманларини қамраб олган. Бирок, маҳаллий аҳолининг табиатдан фойдаланишда кўп асрлик анъаналари, уларнинг ҳудудий ижтимоий-географик ва экологик жиҳатлари тадқиқ этилмаган.

Мазкур тадқиқот ишининг мақсади Фарғона водийси аҳолисининг табиатдан фойдаланиш соҳасидаги анъанавий этноэкологик маданиятининг ҳудудий жиҳатлари асосида табиий ресурслардан фойдаланишни такомиллаштиришга қаратилган илмий асосланган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

Ушбу мақсаддан келиб чиқиб қуйидаги вазифалар белгиланди:

этноэкологик тадқиқотларни ижтимоий-географик мазмун ва моҳият касб этадиган йўналишларини ажратиш, уларнинг предметлараро хусусиятига мос услуб ва усулларини танлаш, такомиллаштириш;

этноэкологик маданият йўналишларини таснифлаш, бугунги ижтимоий-экологик билимлар ойнаси орқали баҳолаш, ҳудудий жиҳатларини районлаштириш;

Фарғона водийси аҳолисининг анъанавий ер ва сувдан фойдаланиш, аҳоли масканларини жойлаштириш маданиятининг ижтимоий-географик ва этноэкологик хусусиятлари асосида тавсиялар ишлаб чиқиш;

аҳолининг географик объектларга ном қўйиш, қадамжолар ва зиёратгоҳларнинг ҳудудий ташкил этиш маданиятини тадқиқ этиш орқали табиий ресурслардан фойдаланишни такомиллаштирувчи географик ахборотлар базасини (харита, жадвал, тасниф) яратиш.

Тадқиқотнинг объекти ва предмети Фарғона водийси аҳолиси этноэкологик маданиятининг ҳудудий жиҳатлари тадқиқот объекти, унинг

ижтимоий-географик жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда табиий ресурслардан фойдаланиш усулларини такомиллаштириш масалалари эса предмети ҳисобланади.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияда районлаштириш, тизимли таҳлил, қиёсий-географик, тарихий-географик, этногеографик, статистик ва картографик усуллардан фойдаланилди.

Тадқиқот натижасида қуйдаги илмий янгиликлар асослаб берилди:

илк бор водий аҳолисининг этноэкологик маданияти шаклланишига таъсир этувчи ландшафт (рельеф, иқлим), аҳоли (этнослар салмоғи, касб-кори, марказий аҳоли маскани), ҳўжалик (суғориш тизими, қишлоқ ҳўжалиги ерлари ва экин майдонлари таркиби) омилларининг ҳудудий хусусиятлари аниқлаган;

Фарғона водийси ҳудуди табиий ресурслардан фойдаланиш маданиятни шакллантирувчи «ландшафт-аҳоли-ҳўжалик» кўрсаткичларни микдорий

баҳолаш асосида 4 та этноландшафт минтақаси ва 17 та этноэкологик районларга ажратилган;

Водийдаги ер-сув ресурсларидан фойдаланишнинг 3 та даврга (1876 йилгача; 1876-1991 й.й.; 1991 йилдан кейинги) хос бўлган табиий-ташкилий, товар-мақсадли, дастур-мақсадли турлари аниқланган, уларнинг экологик, иқтисодий, ижтимоий йўналишдаги ютуқларидан фойдаланган ҳолда таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган;

водийнинг барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланишига хизмат қилувчи табиий ресурслардан фойдаланишни такомиллаштиришда мавжуд кадамжолар ва географик номларнинг ижтимоий-экологик функциясидан фойдаланиш имконини берувчи географик ахборотлар базаси яратилган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

Фарғона водийсидаги табиий ресурслардан фойдаланишнинг ҳудудий таркибини ижтимоий-экологик талаблар асосида такомиллаштириш бўйича таклифлар берилган;

водийдаги этноэкологик районларда аҳоли масканларининг «ландшафт - аҳоли-ҳўжалик» кўрсаткичларини тенг асосда эътиборга олувчи мувозанатли жойлаштиришнинг ҳамда экотуристик салоҳиятини оширишнинг мақсадли режалари яратилган;

табиий ресурслардан фойдаланиш жараёнида юзага келадиган экологик муаммоларни башорат қилиш, мавжудларига ташхис қўйишга) кўмаклашувчи топонимлар ва географик терминларнинг экологик таснифи тузилган;

тикланмайдиган табиий ресурслар истеъмолини онгли равишда тежаш ва асраш кўникмалари шаклланган, юксак экологик маданиятга эга бўлган ёшларни тарбиялашда этноэкологик маданият намуналаридан фойдаланиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилган.

Тадқиқотда Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри қўмитаси, Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш қўмитасининг маълумотларидан, илмий тадқиқотларнинг

замонавий усуллари, унинг доирасида фойдаланилган назарий ёндашувлар илмий-асосланган манбалардан олингани, архив ва фонд материалларидан фойдаланилган.

Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти сайёрамизнинг турли минтақаларида табиий ресурслардан нотўғри фойдаланиш оқибатида вужудга келаётган ижтимоий-экологик муаммоларнинг этногеографик илдизлари мавжудлиги, бугунги экологик муаммоларни бартараф этишда этногеографик ёндашувнинг аҳамиятли эканлиги билан изоҳланади;

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти, аввало, олинган асосий хулоса ва тавсиялардан Фарғона водийсида табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишнинг стратегик дастурларини такомиллаштиришда, шунингдек, республикамиз аҳолиси кенг қатламининг этноэкологик маданиятини юксалтириш, таълим тизимида ўқув жараёни самарадорлигини оширишга хизмат қилувчи ўқув қўлланма ва дарсликлар тайёрлашда, минтақани ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга қаратилган комплекс чора-тадбирлар дастурини ишлаб чиқишда фойдаланиш мумкинлиги билан изоҳланади.

Муллифлар мазкур монографияга асос бўлган тадқиқот ишини Ўзбекистонда бошлаб берган Қорақалпоғистон давлат университети профессори, тарих фанлари доктори, Р.Баллиевага, шунингдек ўзларининг қимматли маслахатлари, беғараз ёрдамлари билан тадқиқот ишига ёрдам берган Ўзбекистон география жамияти президенти, г.ф.д., профессор Ф.Ҳ.Ҳикматовга, г.ф.д., профессор Н.Комиловага, Андижон давлат университети кафедра мудири, г.ф.н., Р.Қодировга ўзларининг чексиз миннатдорчилигини билдиради. Ушбу монография ҳақида билдирилган ҳар қандай фикр-мулоҳазалар муаллифлар томонидан мамнуният билан қабул қилинади.

I БОБ. ТАБИАТ ВА ЖАМИЯТ МУНОСАБАТЛАРИНИ БАРҚАРОРЛАШТИРИШДА ЭТНОЭКОЛОГИК ҚАРАШЛАРНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

1.1. Этноэкологиянинг географик илдизлари ва асосий тушунчалари

Табиат билан жамият ўртасида юз берадиган ўзаро алоқадорлик ва муносабатлар тизими ҳозирги даврга келганда анча мураккаблашди. Бу алоқадорлик ўрнини жамиятнинг табиатга кўрсатаётган кучли таъсири ва босими эгаллади. Натижада, табиатда турли хил экологик муаммоларнинг кучайиши ва унинг ижтимоий-экологик муаммоларга айланиб бориши кузатилмоқда. Бундай ёндашувда этноэкологик тадқиқотларнинг долзарблиги янада ортади.

Этноэкология иборасини замонавий фанга биринчи бўлиб, америкалик этнолог Г.Конклин (1954) киритган (юнон тилида *ethnos* – халқ, *oikos* – уй, бошпана, *logos* – сўз, таълимот) бўлсада, бу тушунчани ифодаловчи илмий қарашлар кишилик жамиятида анча қадимдан мавжуд бўлган. Бу дунёқарашларда жамият билан табиатнинг ўзаро алоқадорлигини, бир-бирига таъсирини илмий жиҳатдан асослашга астойдил ҳаракат қилинган. Дастлабки этноэкологик ғоялар қадимги Рим ва Грециядаги файласуфлар томонидан илгари сурилган.

Географияда табиий шароитга баҳо бериш, унинг инсон яшаши ва фаолият кўрсатиши учун қандай имкониятларга ва тўсиқларга эга эканлигини аниқлаш Страбондан бошланган. У иқлимни жамиятга таъсирини шундай баҳолайди: Ойкуменанинг шимолий чегараси Қора денгиздан 400 милл шимолроқдан ўтади, ундан юқорида цивилизациянинг ривожланиши фақатгина «гулхан атрофида» бўлиб, совуқ иқлим ҳаётни қийинлаштиради. Ўз даврида Гиппократ (эр.ав. 460-377 йй.) қуруқликнинг кишилар яшайдиган қисмини 3 та шимолий совуқ жанубий мўътадил ва жанубий иссиқ минтақаларга бўлиб, у ерда кишиларни жисмоний ва ақлий ривожланишидаги ўзига хосликлари, кишиларни жисми ва руҳиятини иқлим

белгилашини ёзган экан [38; 94-б.]. Бундан ташқари, Аристотел, Геродот, Страбон, Ибн Холдун, Абу Райхон Беруний асарларида, ҳиндларнинг «Артхашастра» трактатида табиий шароитнинг кишилик жамиятига таъсири баҳоланади.

Этноэкологик қарашларнинг ривожланишига катта туртки бўлган географик детерминизмни асосчиси сифатида француз мутаффакири Ш.Монтескье тилга олинади. Маълум бўлишича, Ш.Монтескье ва бошқа Ғарбий Европа олимларининг кишилик жамиятига табиатнинг таъсири ҳақидаги дунёқарашлари қадимги дунё ва Ислом цивилизацияси таъсирида юзага келган экан [41; 178-б.]. Ватандошимиз Абу Райхон Беруний жойнинг табиий хусусиятлари (тупроқ, сув, ҳаво)ни кишилик жамиятига ва унинг фаолиятига таъсири ҳақида тўхталиб, шундай ёзади: «Одамлар тузилишларининг ранги, сурат, табиат ва ахлоқда турлича бўлиши, фақатгина насабларнинг турличалигидан эмас, балки тупроқ, сув, ҳаво ва ернинг, одамлар яшайдиган жойларнинг турличалигидан ҳамдир» [16; 11-б.]. Юқоридаги, ҳаволадан кўриниб турибдики, Абу Райхон Беруний географик омилнинг ролини бўрттириб, орттириб кўрсатишдан, замонавий тилда айтганда «географик детерминизм»га йўл қўйишдан ниҳоятда эҳтиёт бўлган. Инсонларга биринчи навбатда «насаблар» яъни кишилик жамиятининг таъсири борлигини таъкидлаш билан бир қаторда табиий омилларнинг ўрни ва аҳамиятига ҳам эътибор бериш кераклигини таъкидлайди. Бундай ёндашув тўғрива ўринли эканлигини таъкидлаб А.Солиев шундай ёзади -«географик детерминизм бу маълум даражада мавжуд объектив ҳолдир, ҳамма гап уни қандай талқин қилишда» [144; 45-б.].

Афсуски, Ш.Монтескьенинг «Қонунлар руҳи» асарида жамиятга табиатнинг таъсирини бўрттириб, унинг биринчи даражали ягона омил сифатида кўрсатилиши ушбу ғоя ўта беъмани ғоялар қаторига киришига сабаб бўлди. Унинг ёзишича, «иссиқ иқлим шароити халқларнинг жисмоний табиатига ва маънавий дунёқарашига таъсир этади ҳамда, қуллиқнинг ривожланишига сабаб бўлса, мўътадил иқлим шароити эса, кишилар

интеллектуал салоҳиятини ривожлантириб, кучли ва қатъиятли шахсларнинг юзага келишига сабаб бўлади» [77; 85-б.]. Бу дунёқараш кейинчалик империалистик экспанцияни, миллатчилик ва ирқчиликни оқлаб кўрсатувчи куролга айланиб, илмий жамоатчилик назаридан қолди.

Этноэкологик ғояларнинг ривожланишида антропогеографиянинг асосчиси бўлган. Ф.Ратцелнинг асарлари (1899) муҳим роль ўйнаган. У давлатга тирик биологик организм сифатида қараб, у ерда яшовчи этносларнинг ер ва унинг табиий шароити билан яқин ва узлуксиз алоқадорликда бўлинишини таъкидлайди. Унинг фикрича, этносларнинг ривожланишида уларнинг жойлашган ўрни билан бир қаторда, аҳоли зичлиги ҳам салмоқли ўрин эгаллайдихамда аҳолининг зич бўлишинафақат халқларнинг жисмоний ривожланишига балки маданиятнинг ўсишига ҳам туртки бўлади [133].

Этноэкология иборасини ишлатмаган бўлса-да, бу йўналишдаги асосий ғоялардан бири, яъни «кишиларнинг атроф табиат-муҳитга мослашиб бориши»ни ўз моҳиятига сингдирган «Инсон экологияси» (Human Ecology) иборасини биринчи бўлиб, америкалик географ Г.Берроуз қўлади. Кейинчалик, бу йўналишда инсониятнинг этник хилма - хиллигига унинг турли табиий шароитларга мослашишга уриниши (реакцияси) натижасисифатида қараш ҳақидаги фикрлар айтилди [38; 86-б.].

Хорижда Ж.Стюард томонидан этноэкологиянинг аналоги сифатида яратилган «Маданий экология»нинг мақсади маданиятлараро фарқларни, биринчи навбатда ҳар бир маданий вилоятнинг «юзи» билан боғлиқ бўлган ўзига хосликларнинг келиб чиқиш сабабларини очиб беришдир, деб белгиланди. Ж.Стюард (1955) қарашларида географик омилларнинг кишилиқ маданиятига таъсири очиб берилиши қуйидаги ҳолатларда ўз аксини топади:

биринчидан, унинг ғоявий қарашлари «эволюциянинг кўпхиллилиги» концепциясига асосланади ва табиий омилларни жуда диққат билан эътиборга олишни талаб қилади;

иккинчидан, қиёслаш мумкин бўлган табиий шароитга эга бўлган жамиятда юз берадиган ўхшаш эволюцион жараёнлар ҳар доим ҳам маданий «диффузия натижаси» бўлмаслиги, шу жойдаги табиий шароит таъсирида юзага келганлиги эътироф этилади.

Этноэкологик карашларнинг ривожланишида француз поппилистларининг (П.Видадь де ла Блаш, 1926) ғоялари ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Улар томонидан ишлаб чиқилган моделга кўра, инсон табиатга мослашувчи пассив эмас, балки, фаол агент сифатида кўрилади. Бир хил яшаш муҳитида бўлган турли инсонлар ҳар-хил маънавий, техникавий, сиёсий, иқтисодий ва бошқа нотабиий омиллар таъсирида турлича иқтисодий ривожланиш йўлини танлашлари эътироф этилади. Бу ғояни қулай ва турли-туман табиий шароитга эга бўлган районлар учун қўллаш зарурлиги айтилади. Бундай ёндашувда кишининг маълум ҳудудда ўзини қандай тутиш сабабини мажмуали (табиий, ижтимоий, иқтисодий) ҳисобга олиш зарурати англаб етилади.

Россияда этноэкологик ғояларнинг тарихий илдизларини яратишда Л.С.Берг (1922), П.Н.Савицкий (1927), М.Г.Левин, Н.Н.Чебоксаров (1955), В.Б.Андрианов (1972; 1975), Л.Н.Гумилев (1990) каби олимларнинг хизмати катта.

Л.С.Берг этносларни атроф-табиий муҳит билан бўладиган алоқасида мослашувчанликка асосий омиллардан бири сифатида қараб шундай ёзади: - «Географик ландшафт тирик организмларга (инсонга ҳам) мажбурий таъсир кўрсатиб, уларнинг тур имконияти даражасида маълум йўналишларда ўзгаришига мажбур қилади. Тундра, ўрмон, дашт, чўл, тоғ, сувли муҳит, оролдаги ҳаёт ва бошқаларбарчаси тирик организмларда ўзининг алоҳида изини қолдиради. Юқоридаги муҳитга мослаша олмаган турлар бошқа географик ландшафтга кўчиб кетади ёки нобуд бўлади» [33;181-б.].

Ҳар бир этноснинг ягона тизим ҳолида шаклланишига сабаб бўладиган жойларни П.Н.Савицкий (1927) инсонларнинг «Туғилган жойи» тушунчасига мос аналог сифатида этносларнинг «Ривожланиш жойи» деб атайди. Унинг

ёзишича жой ва унинг табиий-иқлим шароити кишиларнинг турмуш тарзига, хўжалик юритиш тизими ва маданиятига ўзининг сезиларли таъсирини ўтказди. Бу таъсирга мослашиш механизми ишлаб чиқилади ва авлоддан-авлодга бериб бериб борилади. Бундай механизм сифатида халқларда шаклланган кўникма, малака ва анъаналар келтириб ўтилади [100; 31-б.].

Хўжалик-маданий турлари ва тарихий маданий вилоятлар концепцияси М.Г.Левин, Н.Н.Чебоксаров (1955) томонидан ишлаб чиқилган, Б.В.Андрианов (1972; 1975) томонидан такомиллаштирилган. Бугунги кунимизда ушбу концепция бўйича маълум ҳудуднинг «табиат-аҳоли-хўжалик» тизимини ўзаро алоқадорликда ўрганиш имконияти яратилди. Таълимот асосчиларининг фикрларига кўра, «хўжалик-маданий турлари» деганда, маълум табиий географик шароит ва ижтимоий иқтисодий ривожланиш даражасида яшовчи халқларга тегишли бўлган, тарихан шаклланган хўжалик ва маданиятнинг ўзига хос мажмуаси тушунилади [19; 14-б.]. Бундай турларнинг шаклланишида хўжаликнинг йўналиши ва географик муҳитнинг алоҳида ўрни борлиги таъкидланади. Бир хил географик муҳитда яшовчи турли халқларда шунга мос ҳолда «хўжалик-маданий» турлари бўлиши, тарихий ривожланиш натижасида бир тур ўрнига янгиси, иккинчиси келиши мумкин. «Хўжалик-маданий турлари» концепцияси орқали ер юзасининг табиий шароит ва табиий ресурслар билан таъминланганлиги бўйича хилма-хиллиги оқибатида юзага келган инсониятнинг маданий табақалашувининг (дифференцияцияси) моҳияти очиқ берилади. Бу хўжалик юритиш, озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-жой ва бошқа соҳаларда турли хил маданий мослашув натижаларига яъни, «хўжалик-маданий турлар»ини юзага келишига сабаб бўлади.

«Тарихий-маданий вилоятлар концепцияси»да эса, турли макон ва замон шароитида, халқларнинг ўзаро таъсири натижасида инсониятнинг маданий табақаланиши акс этади, яъни, маконда бир-бирига яқин бўлган халқларнинг маданияти турлича бўлиши ва аксинча ҳолатлар узоқ маданий алоқаларнинг натижаси бўлиши мумкинлиги айтилади.

Юқоридаги хўжалик-маданий турларни районлаштириш (кичик таксономик бирликларда) масаласи этнологияда у қадар яхши ўрганилмаган. Районлаштириш бирликлари сифатида зона, провинция, област, район олиниши мумкинлиги айтилади [19].

Мазкур ғояларда биз учун энг муҳим бўлган нарсa хўжалик-маданий турларини ва тарихий-маданий вилоятларни юзага келишидаги энг муҳим жиҳат экологик аниқроғи геоэкологик омилнинг тан олинишидир. Гарчи этноэкологик ёндашувда ижтимоий соҳа вакилларининг концепциялари устивор ўрганилаётган бўлса-да, бу ғояга ҳамоханг келадиган **маданий ландшафт** (К.Зауэр, 1974; Л.С.Берг, 1915; Л.Н.Гумилев, 1990; А.Г. Исаченко, 2003; В.Н.Калуцков, 2009; М.В.Рагулина, 2005) тушунчаси географик йўналишда олиб борилаётган тадқиқотларга кўпроқ мос келади.

Табиат билан жамият ўртасидаги ўзаро алоқадорликни тадқиқ этишдаги илмий қарашлар ўзига хос ривожланиш йўлини босиб ўтди. Жамиятдаги, илмий билиш кўламининг кенгайиши, маълумотлар банкининг ортиб бориши билан табиатнинг кишилиқ жамиятига ва аксинча таъсирларни баҳоловчи турлича илмий қарашлар юзага келди. Улар орасида этноэкологик ёндашув ва этноэкология йўналиши жадал ривожланиб бормокда [124].

Этноэкология ёки унинг синоними сифатида ишлатиладиган «этник экология» иборасини МДХ давлатларига олиб кирган В.И.Козловнинг (1983) фикрича, «**этноэкология** бу- этнография билан инсон экологияси (ижтимоий экология) оралиғида жойлашган, этник география, этнодемография ва этник антропология билан туташиб қолган жойлари бўлган илмий йўналиш»дир [84; 8-б.]. Илмий йўналиш сифатида у ўз олдига қуйидаги вазифаларни ўрганишни қўяди:

-табиий ва ижтимоий-маданий яшаш шароитига эга бўлган этник жамоаларни ёки бутун этносларни анъанавий ҳаётни қўллаб - қувватлаш тизимидаги хусусиятларни;

- мавжуд шаклланган экологик алоқадорликни кишилар саломатлигига таъсирини;

-этносларнинг табиий қобикдан фойдаланишдаги ўзига хосликлар ва уларни ушбу қобикқа таъсирини;

-этносларнингтабиатдан фойдаланиш анъаналарини;

-этноэкотизимларни шаклланиш ва фаолият кўрсатиш қонуниятларини.

Юқорида, асосан, география фанларини ўрганиш соҳасига яқин бўлган вазифаларнигина ажратилди. Бундан ташқари, мавжуд этноэкологик маданиятни кишилар саломатлигига таъсири, табиатдан фойдаланиш борасидаги этносларни ўзига хос меҳнат қуроллари ясаши, кийиниши, уй-жой қуриш маданияти каби мавзулар ҳам бор, улар кўпроқ этнология, медицина ва экология фанларининг ўрганиш доирасига тегишлидир. Этноэкологиянинг юқоридаги яқин, биров кенгайтирилган таърифи ва вазифалари Ю.И.Гладкий [38; 30-б.], Н.А.Ямсков [124; 19-б.] томонидан ҳам берилган.

Бирок, этноэкологияга торроқ маънода, тадқиқот объектларини аниқроқ белгилаш имконини берадиган ёндашувлар ҳам мавжуд. Юқорида таъкидланганидек, фанга этноэкология атамасини киритган америкалик этнограф Г.Конклин (1954 йил) мазкур илмий йўналишнингвазифасини табиатҳақидаги халқ билимларини жамлаш ва уларни атроф муҳит билан бўладиган алоқада қўллаш усулларни ишлаб чиқишдан иборат деб кўрсатади. Кейинроқ, бу йўналиш «анъанавий экологик билимлар»ни (ТЕК – traditional ecological knowledge) ёки «махаллий экологик билимлар»ни (ЛЕК – local ecological knowledge) ўрганиш йўналишида жадал ривожланди. Бугунги кунда эса этноэкологик тадқиқотларнинг катта қисмини сиёсий экология (political ecology) йўналиши эгаллаб бормокда [124; 8-б.]

Ф.Р.Итс (1990) этноэкологияга асосий вазифаси этносларнинг табиатдан фойдаланиш анъаналарини ўрганиш бўлган илмий йўналиш сифатида қарайди. И.И.Крупник фикрича, этноэкология «этник жамоаларнинг атроф-муҳитни моддий ва маънавий жиҳатидан ўзлаштиришлари ва унинг ресурсларидан фойдаланишдаги ўзаро алоқалари шаклини ўрганувчи-этнографиянинг алоҳида бўлими» [63; 14-б.].

И.И.Крупник ўз тадқиқотларида этносларнинг турмуш тарзини чуқур таҳлил қилиб, унинг моддий томонларидан ташқари маънавий томонларини ҳам очиқ берди.

Хорижда яратилган маданий экологияда ҳам МДХ давлатларида кенг тарқалган этник экологияда ҳам асосий эътибор кишилик жамиятининг атроф-муҳитга мослашиш жараёнини ўрганишга қаратилган. Бу жараёнда маданият табиатга мослашишни амалга оширадиган восита сифатида қаралган. Маданият ёрдамида кишилар нафақат у ёки бу табиий муҳитга вақт давомида мослашиб борганлар, балки маълум даражада мазкур табиий муҳитни қайта ўзгартириб, «маданий ландшафт»лар яратганлар [59; 8-б.].

Табиий муҳитга мослашувнинг воситаси сифатида маданиятни ҳар томонлама ўрганиш зарурлиги ҳақидаги концепция Э.С.Маркарянга (1983) тегишли. Унинг фикрича, мослашувчанлик бу -жамиятни ижтимоий-маданий жиҳатидан қайта қуриш жараёнидир. Ўз навбатида, жамият доимо ҳаракатда ва ўзгарувчандир. Мослашувчанлик бир томондан жамият ичидаги маданий ўзгаришларни ҳаракатга келтирувчи куч бўлса, бошқа томондан, атроф яшаш муҳитнинг «маданийлашиб» ўзгариб боришини таъминлайди ёки географияда ўрганиладиган «маданий ландшафт»лар яратилишига сабаб бўлади [55; 209-б.].

В.П.Алексеевнинг антропогеоценоз, И.И.Крупникнинг этноэкологик концепциялари бир-бирини тўлдириб, этноэкологик тадқиқотларга тизимли ёндашув олиб кирилишига сабаб бўлди. Антропогеоценоз, В.П.Алексеев бўйича, алоҳида тизим бўлиб, унинг таркибий компонентлари сифатида хўжалик юритувчи жамоа, унинг ишлаб чиқариш фаолияти ва ўзлаштирилаётган (эксплуатация қилинаётган) ҳудуд олинади. Хўжалик юритувчи жамоанинг асосий кўрсаткичлари сифатида унинг сони ва демографик таркиби ўрганилса, ишлаб чиқариш фаолияти жамоа аъзоларининг билим ва кўникмалари, иш қуроллари ва унумдорлиги орқали очиқ берилади. Бироқ, В.П.Алексеев ўзлаштирилаётган ҳудудни тавсифламайди. Аслида бу ҳудуд ўзининг табиий-географик муҳити, табиий

шароити ва ресурсари билан юқоридаги компонентлар фаолиятига бевосита таъсир кўрсатади ва география фанини ўрганиш доирасига киради. Бу алоқадаги ягона қарашлар этнограф ва географлар томонидан белгилаб берилган [59; 5-б.].

И.И.Крупник юқоридаги модел терминларини бироз ўзгартириб, тўлдирди ва этноэкотизимнинг компонентлари сифатида «хўжалик юритувчи жамоа», «ўзлаштирилган ҳудуд», «уй ҳайвонлари популяцияси», «хўжалик-маиший ускуналар»ни киритди. Бунда асосий эътибор ўрганилаётган жамоани атроф-муҳит билан озиқ-овқат занжири шаклида бўладиган моддий энергетик алоқасига қаратилди. Бу ғоялар бугунги кунда фанга чуқур кириб борган экотизимли ёндашувга асос бўлиб, антропоэкотизим тушунчаси яратилишига сабаб бўлди. Этноэкотизим эса антропоэкотизимнинг хусусий кўриниши бўлиб, у алоҳида масштабга эга (унинг кўлами маҳаллий жамоанинг ердан фойдаланишдаги ҳудудий чегараси билан аниқланади) [124; 138-б.].

Этноэкотизим ғоясини этнологик ва географик тадқиқотларда муҳим ўрнашиб қолди. Шу ўринда, инсонлар жамоасини экотизимнинг таркибий қисми сифатида қараб таҳлил қилиш, географияда анча олдинроқ Л.С.Берг (1922) ва Л.Н.Гумилев (1990) томонидан таклиф этилганлигини айтиб ўтиш лозим.

Этноэкологиянинг яна бир концепцияси В.И.Козлов ва унинг шогирдлари томонидан фанга киритилган бўлиб, бунда асосий эътибор, маҳаллий жамоанинг табиий ва ижтимоий шароитга муваффақиятли мослашишининг мезони сифатида жамоанинг узоқ умр кўриш кўрсаткичинитаҳлил этиш таклиф этилади. Бу йўналишдаги географик тадқиқотлар тиббиёт географияси йўналишида Ўзбекистонда Н.Қ.Комилова (2005), И.Турдимамбетов (2018) томонидан ўрганилди.

Этноэкологик ғояларнинг географик йўналишини ривожланишида Л.Н.Гумилевнинг (1990) алоҳида хизматлари мавжуд. Унинг қарашлари бўйича нафақат алоҳида олинган инсонларда, балки бутун бошли этносларда,

табиатнинг барча яратмаларида бўлгани каби, ўзларининг «ривожланиш жойи» бўлади [41; 185-с.]. Этноснинг «ривожланиш жойи» бу унинг биринчи марта яхлит тизим сифатида шаклланган ландшафтлар мажмуасидир. Ҳар бир этнос ўзи яшайдиган ландшафтлар мажмуасидан нафақат моддий жиҳатдан балки, маънавий жиҳатдан ҳам озуқа олади. Ушбу ландшафтлар унинг хўжалик юритишига, озиқланиш тизимига, уй-жой қурилишига, кийиниши, табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишига, маънавий ҳаётига (санъат, адабиёт, дин) сезиларли таъсир этмай қолмайди. Минералларда бундай жойни кон, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсида макон деб атасалар, этносларда бу жой муқаддас Ватан сифатида тилга олинади. Бу Ватанни асраш унинг табиатидан оқилона фойдаланиш, этноландшафт ёки «боқувчи ландшафтни» асраш, асрлар давомида шаклланган юксак *этноэкологик маданиятни* сақлаб қолиш ва уни инновацион ғоялар билан бойитиш, ландшафт-экологик режалаштиришда ҳаётга татбиқ этиш орқали амалга оширилади.

1.2. Этноэкологик тадқиқотларнинг ижтимоий-географик йўналишлари ва босқичлари

Этноэкологик маданият ҳам, умумий маданиятнинг таркибий қисми сифатида маданиятшунослик ва этномаданият йўналишларида кенг ўрганилмоқда [69; 112; 125; 143;]. Бугунги кунда маданият тушунчасига берилаётган таърифлар сони 500 тадан ортган бўлсада, ҳанузгача ягона тўхтамга келинмаганлиги, айниқса, бу иборани ғарб ва шарқда турлича талқин этилиши диққатга сазовордир. Ғарбда, маданият атамаси лотинча «cultura» сўзидан олинган бўлиб, дастлаб қишлоқ хўжалиги экинлари ва уй ҳайвонларини маданийлаштириш жараёнига нисбатан, кейинроқ эса, «цивилизация» (фуқаровий) сўзининг синоними сифатида ишлатилди. Шарқда эса, маданият атамаси араб тилидаги «маданий» шаҳарлик иборасига яқин сўз билан ифодаланиб, кўпроқ зиёли инсон маъносига яқин туради. Ҳар

икки ҳолда ҳам, маданият дейилганда кишилиқ жамияти фаолияти давомида яратилган ва яратилаётган барча ютуқлар тушунилишини англаш қийин эмас.

Маданиятни, жумладан этноэкологик маданиятни географик ўрганиш йўналишлари кейинги йилларда гуманитар географик тадқиқотларда марказий ўринни эгалламоқда [29; 35; 36; 37; 41; 48; 53; 55; 82; 94;].

Мазкур тадқиқотларнинг методологик жиҳатидан тўғри йўналишини белгилашда Ю.И.Гладкий (2003) томонидан ишлаб чиқилган қуйидаги концепция диққатга сазовордир. Унга кўра, «этноэкологиянинг географик қанотида- этносларнинг экологик муҳит билан бўладиган барча алоқалари эмас, балки уларнинг фақатгина онгли фаолияти воситачилигидан келиб чиқадиган алоқаларини ўрганади» [38; 151-б.]. Бундай тушунишда этноэкология биологиялашган ёки социологиялашган талқинларга мос келмайдиган алоҳида мақомга эга бўлади. Ҳар қандай этнос, биринчидан, тирик жонзотлар йиғиндиси бўлиб, унинг яшаш тарзи табиатнинг кўр-кўрона, онгсиз кучлари билан ўзаро алоқасида намоён бўлади. Бу йўналишдаги изланишлар биологик фанларни жумладан, биоэкологиянинг тадқиқот объекти ҳисобланади. Иккинчидан, этнос - ижтимоий мавжудотларнинг алоҳида жамоаси ҳисобланиб, бу жиҳатидан у социологик тадқиқотларнинг жумладан, ижтимоий экологиянинг тадқиқот объекти ҳисобланади. Учинчидан, этнос – табиатнинг ўзига хос мавжудотларининг умумий йиғиндиси ҳисобланиб, ҳаёт тарзи сифатида уларнинг онгли фаолиятига хизмат қилади. Бундай фаолиятни ўрганиш география фанининг ўрганиш объекти ҳисобланади [38; 154-б.].

Шундай қилиб, географик йўналишида этноэкологик тадқиқотларда асосий эътибор этносларнинг атроф-табiiй муҳит билан онгли фаолияти воситачилигида бўладиган алоқаларини ўрганишга қаратилади. Бундай тизимли алоқаларнинг пировард натижасида юзага келадиган ва география йўналишидаги этноэкологик тадқиқотларнинг марказига қўйиладиган асосий объект сифатида *этноэкологик маданият ва унинг таркибий* қисмларини таҳлил қилиш белгиланди.

А.Г.Дружининнинг географик маданиятнинг 14 та турини ажратишни таклиф қилади [42; 11-б.]. Улардан маданиятнинг геотизимларга таъсирини ўрганиш (5), геотизим маданият (7), анъаналар ва ҳуқ-атвор географияси (9), қадриятлар географияси (11), дин географияси (12) каби турлар геозкологик йўналишдаги изланишлар моҳиятини белгилашга мос келади.

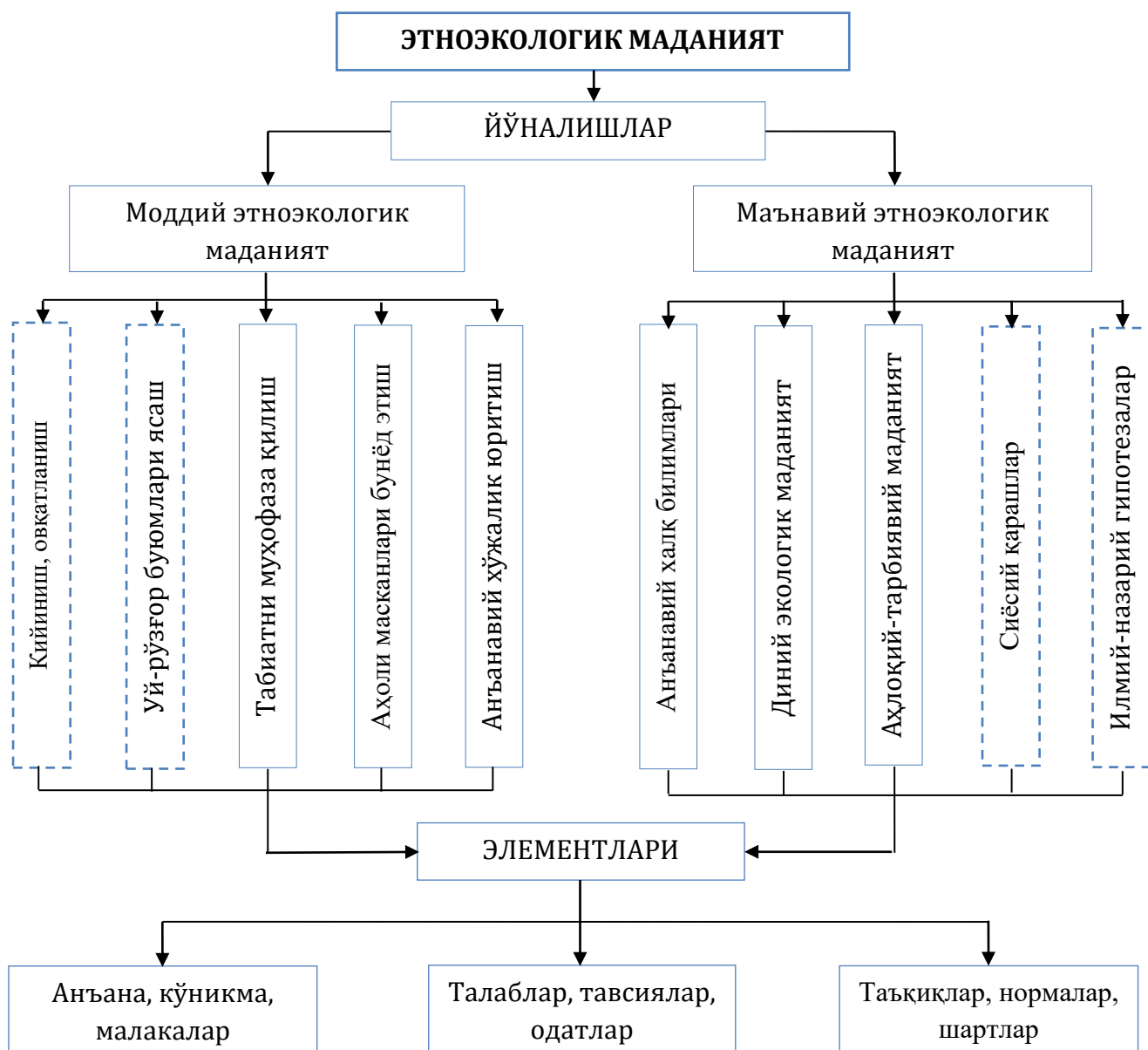
Ю.А.Веденин (2004) маданий меросни сақлаш ва ундан фойдаланиш масалаларини ҳал қилишда аҳамиятли бўлган 3 та ёндашувни ажратади: а) генетик (мерос-миллий ва минтақавий маданиятнинг ўзига хослигини сақловчи, тарихий хотирани ташувчиси); б) экологик (мерос-жамият ва биосферанинг барқарор ривожланиши асоси); в) географик (мерос-дунёни, мамлакатлар, минтақалар, этносларнинг маданий ва табиий хилма-хиллигини сақлаш асоси) [37; 29-б.]. Бундай ёндашувнинг биз учун аҳамиятли жиҳати маданият ва маданий меросга экологик-географик йўналишдаги тадқиқот объекти сифатида қаралишидир. Маданиятга миллий ва минтақавий ёндашув этник маданиятни юзага келтиради. Этномаданият эса - бу маданиятни маълум этносга хос бўлган хусусиятларни сақлаб қолиш мақсадида ўзлаштирилган кўринишлар мажмуидир.

Этномаданият илмий йўналишида таҳлил этиладиган масалалар орасида маънавий мероснинг асрлараро шаклланган, авлоддан-авлодга ўтиб, одатга айланган қисми «анъанавий халқ маданияти»га эътибор қаратилади. М.Муродов ва унинг ҳаммуаллифларининг таъкидлашича, «бу маданият-этносларнинг тарихий-маънавий эҳтиёжлари асосида вужудга келган, уларнинг ақлий-ижодий фаолияти натижасида тараққий этган, минг йилликлар мобайнида аجدодлар фикрлари, тажрибалари, орзу-истаклари, анъаналари ва қадриятларини ўзида бирлаштирган, авлоддан-авлодга ўтиб, асрлар оша сайқалланиб, мураккаблашиб борган бебаҳо мерос» ҳисобланади [143; 9-б.].

Этномаданият шаклланишида табиий-географик омилнинг ўрни юқори бўлган турларини (табиатдан фойдаланиш, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ва ҳк.) умумий экологик маданият билан уйғунлаштириш

натижасида этноэкологик маданият юзага келади [125;13-б.].Этноэкологик маданиятга берилган кўплаб таърифларни [64; 65;] умумлаштирган ҳолда унга қуйидагича таъриф бериш мумкин, *Этноэкологик маданият* - умумий маданиятни таркибий қисми бўлиб, этносларнинг табиат билан бўладиган онгли фаолияти натижасида юзага келган қадриятлар, анъаналар, урф-одатлар ва фаолият турларини ўзида жамлаб, этнос билан у яшайдиган ландшафтнинг мураккаб ўзаро алоқаси жараёнида шаклланади ва муайян географик шароитда этносларнинг табиат билан барқарор муносабатини таъминлайди.

Халқимиз этноэкологик маданиятига юксак баҳо бериб, М.Муродов шундай ёзади: «Бугунги кунда табиат тўғрисидаги экология илми билан шуғулланаётган ўнлаб фан даргохлари-ю, юзлаб олим-тадқиқотчилар олиб бораётган илмий ишлари хулосалар, натижалари минг йиллар муқаддам ишлаб қўйилганлигини моддиюнчи, эл маданияти тарихидан беҳабарлар билмайдилар» [143; 105-б.].

1-расм. Этноэкологик маданиятни географик тадқиқ этиш йўналишлари

Этноэкологик маданият этнос билан табиатнинг ўзаро алоқаси жараёнида шаклланади, агар у экоцентрик йўналишда табиатга тўғри оқилон, экофиль муносабатни шакллантиришга ёрдам берса, этнос ва табиатнинг барқарор ривожланиши таъминланади. Акс ҳолда этноснинг технократик, экофоб дунёқараш билан шаклланган маданияти экологик таназзулни юзага келтириши ҳам мумкин.

Мазкур тадқиқотда этноэкологик маданиятнинг барча йўналишларини эмас, балки, география фанининг ўрганиш объекти бўладиган 3 та методологик талабга жавоб берадиган, яъни ҳудудий мазмунга эга, карталаштириш имконияти мавжуд ва уни тадқиқ этиш географик қобик учун янги билимлар берадиган жиҳатлари ўрганилди [17; 53-б.].

Натижада этноэкологик маданиятни моддий йўналишидан анъанавий *дехқончилик маданияти, сув ресурсларидан фойдаланиш ва аҳоли масканларини бунёд этиш маданияти* танлаб олинди. Этноэкологик маданиятни маънавий йўналишларидан эса, *жойларга ном бериш, диний эътиқодни муқаддас зиёратгоҳлар ва қадамжолар* ташкил этиш маданияти ҳамда этноэкологик маданият намуналаридан барқарор ривожланишнинг *ландшафтли режасалаштириш, инновацион дастурларини яратиш ва экологик таълим тарбиянинг* ҳудудий жиҳатларини ўрганишга асосий эътибор қаратилди (1.2.1-расм).

Этноэкологик маданият элементларини ўрганиш ва уни инновацион усуллар билан бойитиб бориш этнослар учун барқарор ривожланиш имкониятини беради. Маданият элементлари орасида экологик изланишлар олиб борилганда анъаналар, одатлар, таъқиқ ва нормаларни алоҳида ўрганиш талаб этилади. Анъанага берилган таърифлар кўп бўлса-да [143; 111;] мазкур тадқиқот моҳиятига мос келучи таъриф, У.Қорабоев томонидан берилган, унга кўра, *анъана* деганда-«узок тарихий жараёнда этносларнинг ижтимоий-маънавий эҳтиёжлари асосида вужудга келиб, уларнинг ақлий-иждодий фаолияти асосида, атроф-муҳит, табиат, меҳнат жараёнига боғлиқ ҳолда авлоддан-авлодга ўтиб, тараққий этган ва асрлараро аجدодлар фикри, орзу-ўйлари, тажрибалари, ютуқлари ва қадриятларини мужассамлаштирган бебаҳо мерос» тушунилади [125; 8-б.]. *Одат*- кишиларнинг турмушига сингиб кетган, маълум муддатда такрорланиб турувчи хатти-ҳаракат, кўпчилик томонидан қабул қилинган хулқ-атвор қоидалари тушунилади. Экологик тадқиқотлар учун аҳамиятли бўлган этноэкологик маданият

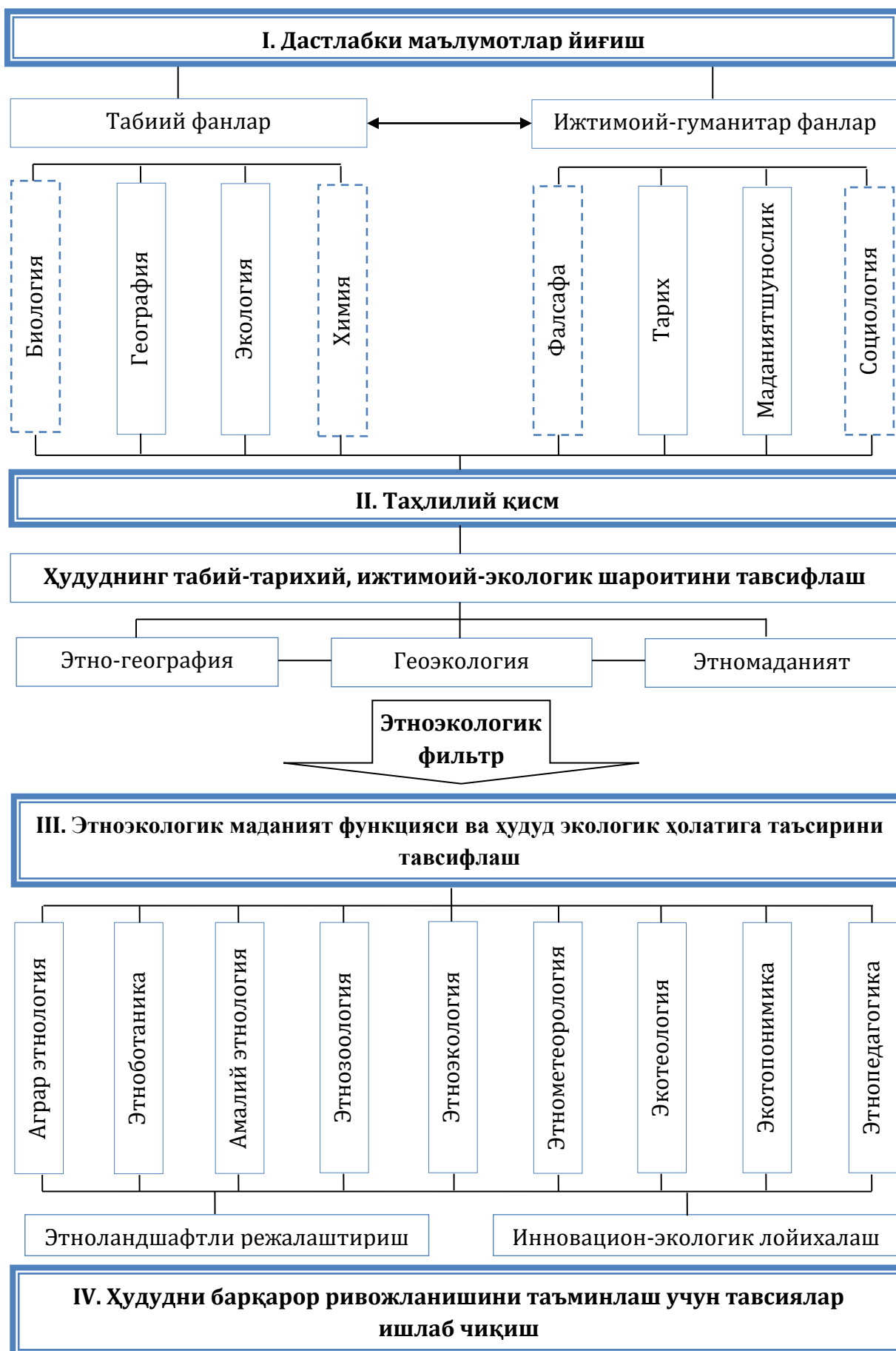
элементларидан таъқиқлар, нормалар шартларга ислом ҳуқуқида эътибор қаратилган [71], бу ҳақида 1.3.-параграфда маълумот берилади.

Албатта бундай мураккаб объектни ўрганиш кучли методологик база ва предметлараро алоқани тўғри йўлга қўйишни талаб этади. Тадқиқотнинг дастлабки босқичида объектнинг географик хусусиятларидан ташқари биологик ҳамда ижтимоий жиҳатларини узвий предметлараро алоқани таъминлаган ҳолда ўрганиш зарур. Шундагина объектнинг бир бутунлиги ва яхлитлиги таъминланади, географик детерминизмга йўл қўйилмайди. Тадқиқотдан қўзланган мақсадга қараб, этногеографик, ижтимоий географик ёки экологик-географик (геоэкологик) томонга йўналтирилади.

Тадқиқот давомида фанлар ва илмий йўналишлардаги услуб ва усуллардан босқичма-босқич фойдаланиб борилади. Тадқиқот йўналишлари тизимини чуқурлашиб борувчи тўртта босқичга бўлиб ўрганиш таклиф қилинди (1.2.2-расм).

Биринчи босқичда тадқиқотнинг умумий методологик жиҳатларини белгилаб берувчи табиий ва ижтимоий фанларнинг мавзуга алоқадор жиҳатлари қараб чиқилади. Этноэкологик маданиятнинг юзага келишига туртки бўлган географик, биологик, экологик омиллар табиий фанлар блокида, тарихий, этнологик ва фалсафий омиллар, ижтимоий фанлар блокида тадқиқ этиб борилади. Уларга табиий фанлар блокидан география, экология, биология фанлари киритилса, ижтимоий блокдан этнология, маданиятшунослик ва фалсафа фанлари киритилади.

Иккинчи босқичда тадқиқот объектнинг умумий (ҳам табиий ҳам ижтимоий) томонлари ёритилиб, унга тизимли ёндашувни таъминлаб берувчи йўналишлардаги усуллар ва ютуқлар ўрганилади. Объектнинг этномаданий жиҳатларини шу босқичда очиб берилади. Дастлаб этноэкологик маданиятнинг тарқалиш ҳудуди ва минтақалари аниқлаб олинади. Бу соҳа этнология ва география оралиғида шаклланган *этногеография* йўналишида ўрганилади.

1.2.2-расм. Этноэкологик маданиятни географик тадқиқ этиш босқичлари.

Этногеографиянинг мазкур тадқиқотлар учун энг мақбул таърифи ва вазифалари И.В.Сахаров (1977) томонидан берилган бўлиб, унинг ёзишича, «ушбу илмий йўналиш турли этник жамоаларнинг жойлашиши ва тарқалиши хусусиятларини, этник районлаштиришнинг макондаги табақаланишини таҳлил қилади, тадқиқотларда этнология, этнодемография ва аҳоли географияси маълумотларидан фойдаланади» [102; 7-б.]. «Ландшафт-этнос-хўжалик» тизимида юз бераётган ўзгаришларни ўрганиш ва районлаштириш тарихий география ва этник картография илмий йўналишлари билан узвий алоқада таҳлил этилади [19; 15-25 б.]. Халқларнинг моддий ва маънавий маданияти шаклланишига географик омилларнинг таъсирини ўрганиш ва уларни кичикроқ ҳудудлар бўйича ҳаритага туширишга мазкур йўналишдаги тадқиқотларда устувор эътибор қаратилади [35; 7-17 б.].

Маълум ҳудуддаги экологик муносабатларни ўзгариши, этнослар таъсирида ландшафтга тушадиган босим ортиб, мувозанатнинг бузилиши *геоэкология* йўналишида ўрганилади. Бугунги кунда бу йўналиш Б.И.Кочуров (2016), И.Ю.Гладкий (2003), А.А.Рафиқов (1998), А.Н.Нигматов (2010), Ш.Шарипов, Ю.И.Аҳмадалиев (2014) ва бошқалар томонидан ривожлантирилмоқда. Йўналишнинг этногеографик тадқиқотлар моҳиятига мос келувчи таърифи А.И.Жиров (2001) томонидан берилган. Унга кўра, геоэкология фан сифатида «аҳоли ва антропоген таъсир объект ва субъектларини кўриниб турадиган ёки вақтинча яширин, геотопологик ва экологик жиҳатдан аҳамиятли хусусиятларини тадқиқ этади, ҳамда геоэкологик макон доирасида юзага келадиган экологик муносабатлар моҳиятини ўрганади. Унинг тадқиқот объекти сифатида, геотизим ёки экотизим олинса, тадқиқот предмети сифатида мазкур геоэкотизимларнинг юзага келиш қонуниятлари, тамойиллари ўрганилади» [47; 155-б.].

А.Нигматов геоэкологиянинг предметиға тўхталиб шундай ёзади; «Геоэкологиянинг предмети- геомажмуаларнинг қайси бир жиҳатларини

ўрганмоқчи эканлигидадир. Геоэкология предметида организмларнинг (жумладан, инсонларнинг) геомажмуалар доирасида ўзаро ва уларни ўраб турувчи атроф-муҳит ўртасидаги муносабатларининг табиий, иқтисодий ижтимоий, сиёсий ва ҳаттоки, ҳуқуқий жиҳатларининг ҳудудийлик, тизимлилик ва даврийлик жиҳатлари тадқиқ этилади» [82; 45-б.].

Геоэкологик тадқиқотлар табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг турли жабҳаларини қамраб олаётганлигини таъкидлаб, Б.Кочуров «Географлар ва экологларнинг биргаликдаги интилишлари, инсонни нафақат табиий, балки, ижтимоий, маданий, иқтисодий, техноген муҳитда ва уларни шакллантирадиган геотизимларда ўрганадиган геоэкологиянинг ривожланишига олиб келди», деб ёзади [62; 7-б.]. Бундан кўриниб турибдики, жамият билан табиат ўртасидаги алоқадорликни ижтимоий–маданий жиҳатларини географик тадқиқ этиш МДХ давлатларида ва Ўзбекистонда долзарб мавзулардан бири сифатида кун тартибига қўйилмоқда.

Учинчи босқичда этноэкологик маданиятнинг таркибий қисмларини, унинг ҳудудий жиҳатларини бевосита *этноэкология, аграр этнология* йўналишларида асосий эътибор, халқларнинг қишлоқ хўжалиги соҳасидаги тажриба, кўникма ва малакаларини ўрганишга қаратилади. Шунингдек, халқларнинг моддий маданиятидаги қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан боғлиқ бўлган томонларини ер ва сувдан фойдаланиш, қишлоқ қурилишидаги минтақавий фарқлар ва уларнинг табиий ҳамда ижтимоий-иқтисодий асослари ўрганилади [58; 57; 28;].

Кўп минг йиллик деҳқончилик ва ирригация тарихига эга бўлган Фарғона водийси учун, хўжалик-маданий типлари ва тарихий географик вилоятлар ҳақидаги таълимотга асосланиб, ажратилган этноэкологик районлардаги *ер фонди, қишлоқ хўжалиги ерлари ва экин майдонлари* таркибини ва уни ўзгаришини ўрганиш ва *сувдан фойдаланиш маданиятини* экологик нуқтаи-назардан баҳолаш тўғри илмий, хулосалар чиқаришга,

ҳозирда мавжудгеоэкологик муаммоларнинг моҳиятига тўғри ташҳис қўйишга имкон беради [62].

Этноботаника, этнозоология –илмий йўналишларида, алоҳида этник гуруҳларни экосистеманинг ўсимлик, ҳайвонот дунёси ўртасида юзага келадиган муаммоларни ўрганади. Мазкур ёндашувда экосистеманинг тарихий ўзлаштирилиш жараёни, жамоанинг экологик мувозанатни сақлаши, ўсимликлар ва ҳайвонларни анъаналар ва инновацияларга мос ҳолда моддий ва маънавий ҳаёт доирасида мослаштириш, фойдаланилиши (деҳқончилик, чорвачилик, овчилик, балиқчилик ва бошқ.) усуллари ўрганилади.

Шу билан бирга, жой номларини ўсимликномига қўйилиш ҳолатлари кенг тарқалган. Дунёдаги ўсимликларга қўйилган номлар орасида Фарғона ва Бухоро шаҳри номлари энг кўп учраши ҳам фикримизнинг далилидир [117; 169-б.].

Амалий этнология йўналишида дастлабки тадқиқотлар XIX асрда бошланган бўлса-да, XX асрнинг 30-40 йилларида этнологиянинг алоҳида тармоғи сифатида шаклланди. Бу даврда мазкур йўналишнинг ривожланиши хорижда (Б.Британия, АҚШ) ҳам Россияда ҳам деярли бир хил мақсадни, колониал мустамлака тизимига тортилган ёки тортилиши мумкин бўлган халқларни бошқариш механизмини ишлаб чиқиш ва такомиллаштиришни кўзлаган. Шу билан бирга бундай асарлардан [73; 74; 104;] бугунги кунда қатор илмий, илмий–амалий вазифаларни ҳал этишда фойдаланилиб келинмоқда. Шунини алоҳида таъкидлаш зарурки, юқоридаги тадқиқотчиларнинг кўпчилиги халқимизнинг табиатдан, айниқса ер-сувдан фойдаланиш соҳасидаги эришган ютуқларини, уларни экологик моҳиятини тўғри англаб етганлар. Бунга А.Ф.Миддендорфнинг Фарғона вилоятидаги обикор деҳқончилик маданияти билан амалий танишиб, унга юксак баҳо бергани ва «...биз бу ишни Шарқ халқларидан ўрганишимиз керак», деб ёзганини мисол қилиб келтириш мумкин [74; 225-б.].

Этноэкологик маданиятнинг маънавий жиҳатлари этноэкология илмий йўналишининг этноэкотопонимика, экотеология, этнопедагогика каби йўналишларида тадқиқ этилади.

Экотопонимика – топонимика, этнология ва экология фанлари оралиғида шаклланаётган илмий йўналиш бўлиб, маҳаллий миллат томонидан қўйилган жой номларининг экологик функцияси ҳақида фикр юритилади. Жой номлари ҳудуднинг ўзига хос географик ва экологик хусусиятларини ўзига мужассамлаштиради. Улар фанда экологик топонимлар деб аталмоқда [109; 110; 136].

«Экологик топонимлар» ибораси биринчи мартда 1993 йилда Х.Л.Ханмагомедов, томонидан ишлатилди. Экологик топонимлар деб «ўтмишдаги табиий-географик шароит ва ландшафтлар, этносларни янги ижтимоий-географик ва ландшафт муҳитига жойлашиши ва мослашишига таъсир этувчи омиллар, антропоген таъсир натижасида йўқ бўлган ландшафтлар, алоҳида ўсимлик ва ҳайвонлар ҳақида маълумот берувчи топонимларга айтилади» [109; 97-б.]. Бизнинг тадқиқотларда мазкур топонимларнинг асосий қисмини шу ҳудудни ўзлаштирган этнослар томонидан қўйилганлигини, улар мазкур этнослар маънавий тилини таркибий қисми эканлигини эътиборга олиб, уларни этноэкологик топонимлар деб номлашни йўналишни эса, этноэкотопонимика деб юритиш мумкин. Терминлар чалкашлигига йўл қўймаслик учун бу ишда экологик топонимлар иборасини ишлатдик. Бу йўналишдаги тадқиқотларни экологик топонимларни таснифлашдан бошлаш мақсадга мувофиқдир [55; 59; 136].

Экотеология- (Дин экологияси) йўналишни асосчиси швед тарихчиси О.Хульткранц [86] таърифи бўйича йўналишнинг вазифаси атроф-муҳитни динга бўладиган бевосита таъсирини ўрганишдир. Бироқ, бугунги тушунчалар бўйича, атроф-муҳитнинг динга таъсири ёки аксинча диннинг атроф-муҳитга кўрсатадиган таъсирини ўрганишни бир фан олдига вазифа қилиб қўйиш у қадар тўғри эмас. Бундай бир томонлама таъсирни ўрганишдан кўра, бу икки соҳанинг ўзаро алоқасини ўрганиш мақсадга мувофиқ эканлиги

тадқиқотчилар томонидан эътироф этилмоқда. Жумладан, бугунги кунда табиий муҳитнинг динга ва диннинг табиий муҳитга таъсирини ўрганиш вазифаси фанлар ўртасида аниқ тақсимланди. М.Бюттнернинг таъкидлашича, «... эколог атроф муҳитнинг динга таъсир даражасини ўрганса, географ бунга қарама-қарши масалани – диннинг атроф-муҳитга таъсир даражасини ўрганади». Бироқ, В.А.Огудиннинг «Дин экологияси атроф-муҳит билан диннинг бир-бирига таъсирини эмас балки уларнинг ўзаро алоқасини ўрганади» деган фикри бугунги кундаги тадқиқотларга жумладан, мазкур ишни моҳиятига кўпроқ мос келади [86; 23-б.].

Муқаддас жойларни асраб авайлаш, бошқа табиат неъматларига нисбатан тежамкорлик билан муносабатда бўлиш каби диний ўғитлардан амалда фойдаланишнинг ижобий томонлари ҳақида маълумот берилади. Бунда ислом динидаги табиат неъматларига бўладиган муносабат, азиз ва муқаддас жойлар, зиёратгоҳлар ва уларнинг диний-экологик функцияси ҳақида тўпланган маълумотларнинг этноэкологик жиҳатларига тушунтириш берилади.

Этнопедагогика - педагогика билан этнология оралиғида шаклланган илмий йўналиш бўлиб, анъанавий халқ педагогикасини қиёсий ўрганиш, болага таълим-тарбия бериш усуллари, ўйинлар ва фольклордан фойдаланиш жиҳатларини тарғиб қилади [65; 132-б.]. Ушбу тадқиқотда барча йўналишлардаги таълим-тарбия ишлари этноэкологик ёндашув асосида олиб борилади яъни, экологик ва этнологик (анъанавий, халқ) маданиятнинг қўшилиши натижасида олиб борилган тарбия экологик жиҳатидан етук бўлган ёшларни тарбиялашга кўмак беради. Экологик жиҳатдан тарбияли бўлган кишигина жамиятни барқарор ривожланиш йўлига олиб ўтишнинг бош омили бўла олади [75; 59-б.]. Халқимизга хос бўлган табиатнинг барча неъматларига эҳтиёткорона муносабатда бўлиш, уволдан кўрқиш каби ҳислатларни ёшлар онига сингдириб бориш мазкур йўналишдаги тадқиқотлар марказида туради.

Тўртинчи босқичда ўрганилаётган ҳудуднинг барқарор ривожланишини таъминлаш учун ландшафт-экологик режалаштириш ва инновацион экологик лойиҳалар яратиш бўйича этноэкологик маданият намуналаридан фойдаланиб тавсиялар ишлаб чиқилади [62; 103; 131]. Геоэкологик тадқиқотларнинг марказий тушунчалари сифатида «алоҳида этнослар яшайдиган ҳудудда барқарор ривожланишни таъминлашнинг асосий усулларида бири сифатида этноэколандшафт мувозанати сақлаш олинмоқда» [38; 139-б.]. Бундай мувозанатни таъминлаш воситаси сифатида этноэкологик маданиятни географик ўрганиш, олинган натижаларни минтақани барқарор ривожланишини таъминловчи режалаштириш жараёнида амалиётга татбиқ этиш зарурлигини К.Б.Клоков, К.П.Иванов, И.Ю.Гладкий, В.Н.Калуцков, М.В.Рагулина, Б.И.Кочуров, А.Нигматов, Ю.И.Аҳмадалиев ва бошқаларнинг тадқиқот натижалари кўрсатиб беради.

1.3. Ижтимоий экологик муаммоларнинг этногеографик жиҳатлари

Бугунги экологик муаммоларни юзага келишига сабаб, бўлаётган кўплаб омиллар орасида этногеографик омилларнинг ҳам борлигини ушбу йўналишда олиб борилаётган тадқиқотларда ҳар томонлама асосланмоқда [62; 124; 38]. Мазкур тадқиқотда асосий эътибор, этносни ўзи шаклланган табиий-атроф муҳитда узоқ вақт давомида турғун яшаши натижасида юзага келадиган этноэкологик маданиятини табиий-географик жиҳатларини ҳар томонлама тадқиқ этишга қаратилади. Албатта, этносларнинг ландшафт билан бўладиган ўзаро алоқаси доимо ривожланиб, такомиллашиб борадиган тарихий жараён бўлиб, бу жараёнга таъсир этадиган омиллар турли туман. Бугунги дунёқараш бўйича ривожланиш жараёнида анъаналар ўрнини тизимли ўзгаришлар, яъни инновациялар эгаллаб боради.

Табиатдан фойдаланиш соҳасида асрлар давомида шаклланган, давр синовларидан ўтган, миллий қадриятлар даражасига кўтарилган, шарқона шукроналик, озга қаноат қилиш, исрофгарчиликдан, уволдан кўрқиш каби

хислатлари билан уйғунлашган анъана, тажриба, кўникма ва малакалар этноэкологик маданиятнинг асосини ташкил этади. Ҳозиргача ўтказилган тадқиқотларда бу маданиятга кўпроқ ўша давр ва муҳитдан келиб чиқиб баҳо берилди. Тўғри, бундай ёндашув ижтимоий-иқтисодий тараққиётни аниқроқ ифода этишга кўмаклашади, техника ва технологияни такомиллашиб боришини кузатиш имконини беради. Бирок, мазкур тадқиқотда халқимизнинг табиатдан фойдаланиш борасида тўплаган анъана, кўникма ва малакаларига этноэкологик маданият сифатида баҳо беришга ҳаракат қилинди. Бугунги экологик ва ижтимоий билимлар ойнаси орқали қаралса, бу оддийлик замирида яширинган, ижтимоий-экологик мувозанатни сақловчи ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этиш маданияти кўринади. Бундай кўникма, малака, анъана ва одатларни инсоният эришганзамонавий илмий ва техник ютуқлар, инновациялар билан бойитиш, ижтимоий тараққиётни ҳисобга олиб қайта баҳолаб, ҳаётга тадбиқ этиш барқарор ривожланишнинг асосий шартларидан бири сифатида қаралмоқда [27; 64;].

Анъана ва инновацияларни амалиётга тадбиқ этишда жуда эҳтиёткорлик даркор, чунки анъанага кўпроқ эътибор бериш мутаассиблик ва турғунликка, инновацияларга кўпроқ берилиш беқарорлик, олдиндан айтиб бўлмаслик ва бошқарувнинг заифлашувиغا олиб келиши мумкин.

Этноэкологик ёндашувда «она ёки боқувчи» ландшафтдан фойдаланувчи халқлар томонидан тўпланган тажриба, кўникма ва малакаларни асраш, авлоддан авлодга бериш шу халқнинг мавжуд бўлишининг асосий шarti эканлиги назарда тутилади [41; 427-б.]. Бизнинг халқимизни ўз она ландшафтларига муносабатда юқоридаги шарт ва тамойилларга оғишмай амал қилиб келганликлари хорижлик олимлар томонидан кўп мартда таъкидланган. Табиат ва жамият олдидаги масъулият ҳисси, ўз ишларига садоқат билан ёндашишда, «Ўрта Осиёнинг ярим ёввойи халқлари ғарбий Европанинг маданий халқларидан анча илгарилаб кетганликлари» XIX-асрнинг 60-йилларидаёқ рус олими Н.Н.Раевский томонидан эътироф этилган [94; 7-б.]. Бундай ҳислатларни (афсуски,

уларнинг ўрнини кейинги 100 йилликда очофатлик балосига учраган, европача технократик дунёқараш ҳислатлари эгаллай бошлаган эди) тиклаш, қайта жонлантириш зарурдир. Бунга эришиш йўлларида бири сифатида, инсон ва унинг табиат билан уйғунликда яшашини таъминловчи этноэкологик маданиятни ривожлантириш таклиф этилмоқда.

Этноландшафт мувозанатини сақловчи тамойиллар замонавий «барқарор ривожланиш» ғоясига ҳамоҳанг эканлиги билан характерланади. Этноэкологик йўналишдаги «этнос-ландшафт-хўжалик» алоқаларини таҳлил қилишда Л.Н.Гумилевнинг «Боқувчи ландшафт» ҳақидаги ғояси Фарғона водийсига ўхшаш қишлоқ хўжалиги тармоқлари устун бўлган ҳудудлар учун мос келади. Бундай ландшафтларда «Этнос-ландшафт-хўжалик» алоқалари анча барқарор бўлиб, камдан-кам ҳоллардагина ўзгариши билан ажралиб туради [49; 104-б.]. Кўп ҳолларда бундай ўзгариш «ландшафт-этнос-хўжалик» тизимига бошқа, бегона этносларнинг кириши билан кузатилади.

«Этнос-ландшафт-хўжалик» ўртасида содир бўладиган ўзаро муносабатлар тарихий категория бўлиб, замон ва маконда ўзгариб туришиқўп олимлар томонидан таъкидланган. Жумладан, Л.Н.Гумилев [41] бундай ўзгаришлар «боқувчи ландшафтга» бегона этносларнинг кириши билан юз беришини, ўзаро алоқага киришаётган этносларнинг бир-бирлари билан ва ландшафт билан алоқасининг ижобий ва салбий бўлиши, уларнинг ривожланиш даражасига боғлиқ эканлигини таъкидлайди. Тарихчи олимлар М.Г.Левин, Н.Н.Чебоксаров [68] томонидан ишлаб чиқилган, Б.В.Андрианов [19] томонидан такомиллаштирилган хўжалик-маданий турлар ҳақидаги таълимотда эса, тарихий ривожланиш натижасида бир тур ўрнига янгиси, иккинчиси келиши мумкинлиги айтилади.

География фанида ишлаб чиқилган ҳудудий ташкил этишнинг асосий тамойиллари ҳам юқоридаги каби *тарихий* категория бўлиб, замон талабига мос равишда жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тартибига бўйсунган ҳолда, ўзгариб туради. Иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар натижасида, ҳудудий ташкил этиш тамойиллари, турлари ва шакли ҳам ўзгариши мумкин. Бу

ҳолат табиатдан фойдаланиш жараёнида янада аниқроқ намоён бўлиши, жаҳон мамлакатлари тажрибасида кузатилган [91].

Кўп асрлик, вақт синовига бардош берган, такрорлашлар ва янгиланишлар натижасида такомиллашиб борган, табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш бўйича тўпланган кўникма ва малакалар йиғиндиси яъни *этноэкологик маданият* авлоддан авлодга бериб келинади. Халқларнинг миллий қадриятлари даражасига айланиб улгурган бундай маданиятнинг унутилиши ёки уни назарга илмаслик оқибатида дунёда кўплаб минтақавий экологик муаммолар келиб чиқган. Мазкур муаммоларнинг этногеографик илдизлари борлигини исботлаш учун, тарихда юз берган экологик муаммолар геоэкологик ёндашув асосида қайта ўрганиб чиқилди.

Ўрта Осиё каби қурғоқчил иқлим шароитидаги ҳудудларда табиатдан фойдаланиш обикор деҳқончилик билан боғлиқ. Бироқ, бу фаолият тури ҳар доим ҳам, кишилиқ жамияти кутганидек иқтисодий ривожланишга асосланган фаровон ҳаётга олиб келмаган. Табиат қонунларини менсимаслик, уларга зид ҳаракат қилиш орқали юз берган экологик фалокат, фожеалар тарихда кўп учрайди. Шулардан бири қадимги Бобил (Вавилон)да юз берди. Инсоният тарихида етти мўъжизанинг бири бўлган «Осма боғлар» яратилган, ҳуқуқ олами ҳозиргача ўрганадиган «Ҳамураппи қонунлари» ёзилган, фотиҳлар Александр Македонский, форслар шоҳи Кир босқинига бардош берган, дунёдаги биринчи миллионер шаҳар пухта ўйланмаган гидротехник иншоот сабабли бир неча ўн йилликларда ер юзидан йўқ бўлиб кетганлиги бугунги экологик билимлар ойнаси орқали қаралганда маълум бўлди [41;428-б.].

Эрамиздан аввалги XIX - асрда Шарқий Арабистондаги Аморелар томонидан қурилган «Боб-эл» Аллоҳнинг дарвозаси деб эъзозланган шаҳарни эрамиздан аввалги 612 йилда Халделар қабиласи эгаллайди. Эрамиздан аввалги 582 йилда Бобил шоҳи Навуходоносор Миср маликаси Нитокрисга уйланади. Малика Нил дарёсига қурилган ирригация иншоотларини бу ерда

ҳам қуриш орқали суғориладиган ерлардан кўпроқ фойда олишни таклиф қилади. Натижада, Фурот дарёсидан сув олувчи Паллукат канали қурилди. Оқибатда, Фурот дарёси секин оқади, ётқизиклар суғориш каналлари ва суғориладиган ерларни тўлдирди, канал оқиб ўтган ҳудудларда тупроқнинг шўрлашиши юз берди, деҳқончилик ва боғдорчилик фойда бермай қўйди, суғориш иншоотларини тутиб туришга йилдан-йилга кўпроқ маблағ сарфланадиган бўлди. Оқибатда, йирик шаҳар ҳам ривожланаётган мамлакат ҳам инқирозга юз тутди (1-илова).

Маликанинг хатоси шаҳарни барбод қилди деб ўйлаш нотўғри. Асосий сабаб шохнинг келгинди бўлгани, бу ерни босиб олганида. Агар шох, маҳаллий аҳолидан бўлганида, ота-боболари қўллаб келган мелиорация усулини, этноэкологик маданиятнинг афзалликларини биларди ёки ҳамюртлари билан маслаҳатлашарди. Афсуски, шох Холде, аскарлари араблар, маслаҳатчилар мисрлик яҳудийлар эди. Уларни босиб олган мамлакатлар географияси устида бош қотиришга вақтлари йўқ эди, тезроқ ва кўпроқ фойда олиш бош мақсад қилиб олинган эди.

Мисрлик ирригаторлар ўз мелиорация усулларини Нилдан Фурот дарёсига механик усулда кўчириб келганлар. Нил тўлин сув даврида (Виктория, Альбетт қўлларида тиниб),унумдор ил (лойқа) олиб келади, Ливия чўлида тупроқнинг шўрланиш хавфи кам, чунки ҳудуднинг дренаж ҳолати яхши, ортиқча ерости сувлари ЎртаЕр денгизига ташлаб юборилган.

Суғориш ишларини ташкил қилишдан олдин, жойнинг географик, гидрологик, гидрогеологик ҳолати пухта ўрганилган.

Нил дарёсидан фарқ қилиб, Фурот дарёси Арманистон тоғлигидан бошланади, тўлин сув даврида дарё майда шағал ва қум зарраларини олиб келади. Шунинг учун ҳам, Бобилликлар дарёга тўғон қурмасдан, кичик арик ва чархпалакларда унинг юза қисмидаги сувдан фойдаланганлар. Ортиқча сувни Дажла дарёси орқали денгизга ташлаб юборганлар. Бу эса, мазкур ҳудудда узоқ вақт деҳқончилик барқарор ривожланишини таъминлайдиган ўзига хос «маданий ландшафт» шаклланишига олиб келган.

Афсуски, юқоридаги кабиҳолат, XX асрнинг 50-йилларидан бошлаб, Орол денгизи ҳавзасида ҳам такрорланди. Собиқ Иттифок ҳукуматининг қарори билан 1955 йилдан бошлаб, пахта экиш Россия, Украина, Мольдова, Грузия, Арманистон Республикаларида бутунлай тугатилиб, асосий ҳосилни Орол ҳавзасидан олиш учун янги ерларни ўзлаштириш бошланди [95; 28-30 б.]. 1965 йилга келиб, бу ҳавзада суғориладиган майдонлар 2,8 млн. гектарга кўпайди. Қурилган каналлар ва сув омборлари дарёлар режимига салбий таъсир кўрсатди. Адабиётларда қайд этилишича, 1961 йилдан Орол денгизининг сатҳи пасая бошлади [89]. Маҳаллий олимлар ва кенг жамоатчиликни Оролни ҳам Каспий ва Байкал кўллари каби қутқариш керак деган фикрларига Ўрта Осиё «билимдони» ҳисобланган олим С.Ю.Геллер шундай жавоб ёзди: «Орол муаммосини муҳокама қилишда, уни Каспийга қиёслаш мақсадга мувофиқ эмас, чунки сувдан фойдаланишдан келадиган иқтисодий самара турлича, қолаверса дарё суви бутунлай суғоришга ишлатилса, Оролдаги балиқчиликдан 100 марта кўп фойда олиш мумкин» [89; 7-б.].

Бундан ташқари бу «олим» Орол тубидан шамол учирадиган тузлар ҳам, Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг суғориладиган районлари учун ҳавф туғдирмаслигини «башорат» қилган эди.

Оролни қутқариш имкониятини бутунлай кўлдан берилишига Россиялик инженер И.А.Герарди томонидан ишлаб чиқилган гидротехник иншоот лойиҳаси сабаб бўлди. Унга кўра, 1976-1980 йилларда «Шимол ва Сибирь дарёлари сувини Ўрта Осиё, Қозоғистон ва Волга ҳавзаси дарёларига буриш» ҳақидаги ғоя илгари сурилди [88]. Бу ҳаёлий иншоотни қуриш эмас, балки, лойиҳа борлигининг ўзи Орол фожеасини яқинлаштирди, чунки ким Орол тақдири ҳақида гапирса, унинг сўзи Сибирдан келадиган ҳаёлий дарёлар суви билан беркитилди. Орол фожиаси узоқ вақт омма назаридан яширилиб, сир сақланди (2-илова).

Шу соҳани ўрганган тарихчи олим О.Комиловнинг ёзишича; -«Сув ҳўжалиги идоралари раҳбар кадрлари таркибининг қарийб 90 фоизини

европа (рус) миллатига мансуб шахслар ташкил қилди. Уларнинг маҳаллий шарт-шароитни билиш-билмаслиги, тажриба ва малакаси умуман эътиборга олинмади. Чунки, собиқ ҳукуматга фақат Иттифок манфаатини ўйлайдиган ва унга ғамхўрлик қиладиган кадрларгина зарур эди [60; 281-б.].

Юқоридаги мисоллардан, ҳар қандай гидроотехник иншоотлар ҳам, фожеали оқибатларга олиб келар экан деб хулоса чиқариш нотўғри. Чунки, Миср, Хитой, Ҳиндистон, Хоразм каби дунё цивилизацияси марказларига айланган минтақалар ҳам, минг йилликлар давомида суғориб келинган ва табиатдан фойдаланишнинг мазкур тури бу ҳудудларнинг гуллаб яшнашига сабаб бўлган. Тарихнинг гувоҳлик беришича, гидротехник иншоотлар қуйидаги ҳолатларда аянчли ижтимоий-экологик оқибатларни келтириб чиқариши мумкин:

Биринчидан, иншоот қурилиш оқибатлари пухта ўйланмаганда, жойнинг табиий географик хусусиятлари ҳар томонлама кенг ўрганилмаганда, ёки бугунги тушунчалар билан айтганда экологик экспертиза ўтказилмаганда;

Иккинчидан, бошқа жойдан келганлар (тарихда босқинчилар) иншоотлар қурилишига раҳбарлик ва ҳомийлик қилганда, бирданига кўп ва хўп фойда кўриш мақсад қилиб қўйилганда, бугунги тушунчалар бўйича инвесторларни жой табиатини ўрганишга вақт ва маблағ сарфлашга тоқатлари бўлмаганда [41];

Учинчидан, гидротехник иншоот қурилишида гигантоманияга берилиб, жой табиатига сингиб кетмайдиган ниҳоятда катта иншоотлар қурилганда.

Юқоридаги ҳолатлар бўйича қурилган иншоотлар экология фанидаги «эски автомобил» тамойили бўйича ишлайди, яъни вақт ўтган сари иншоотни ишлатишга сарфланадиган маблағлар ортиб, ундан олинмаган иқтисодий самара камайиб бораверади [99; 393-б.] Бундай иншоотларнинг ҳудудда бўлиши нафақат самарасиз, балки жуда ҳатарли ҳамдир. Россиянинг Сяно-Шушенск ГЭСи да 2009 йил 17 августда юз берган, 75 нафар инсон ҳаётга зомин бўлган, Енисей дарёсининг 130 км узунликдаги қисмини

трансформатор мойи билан ифлослаган фожиали авария фикримизнинг ёрқин исботидир [96].

Хулоса қилиб айтганда, маҳаллий аҳолининг асрлар давомида шаклланган, табиат билан уйғунликда яратилган, унинг қонунларига мослашувга асосланган, миллий қадриятлар даражасига кўтарилган, географик асосга эга бўлган, экологик маданиятни менсимаслик, уни бутунлай инкор этиш юқоридаги каби аянчли оқибатларни келтириб чиқариши мумкин.

Сув ресурсларидан самарали фойдаланишда йирик магистрал каналлар, сув омборлари қуриш билан олиб бориладиган технократик йўлдан ташқари, қатра сувни тежашга, оқар сувлар йўналиши ва режимини ўзгартирмасликка, сувдан навбатлашиб фойдаланишга, қўшни халқларни сувга бўлган эҳтиёжига ҳурмат билан қарашга асосланган, минг йиллар давомида синовдан ўтган этногеографик йўналиш ҳам борлигини тадқиқотлар кўрсатмоқда.

Бугунги кунда география фанида этноэкологик маданият намуналарини ҳаётга татбиқ этишнинг воситаси сифатида ландшафтли режалаштиришдан фойдаланиш тавсия этилади [62; 67; 103; 131]. Бунинг сабаби, этноэкологик маданият ва ландшафт-экологик режалаштириш асосида табиатдан фойдаланишнинг тамойилларини бир-бирига мос тушиши таъкидланмоқда.

Замонавий фанда ландшафт-экологик режалаштириш деганда — хўжалик фаолияти натижасида табиатга етказиладиган зарарни олдини олиш ёки камайитириш билан бирга инсонлар фаолият юритиши учун қулай шароит яратиш ёки мавжудларини сақлаб қолишга қаратилган фаолият тури тушунилади [140; 24-б.]. Юқоридаги таърифдан кўриниб турибдики, экологик-ландшафтли режалаштиришни ҳудудий режалаштириш таркибий қисми бўлганлиги учун, бу ерда барча тармоқларнинг манфаатлари тўқнашади. Ишлаб чиқариш тармоқлари (саноат, қишлоқ хўжалиги ва транспорт) ландшафт ва унинг компонентлари имкониятидан максимал фойдаланишга ҳаракат қиладилар. Бироқ, ландшафт «манфаати» ва

имкониятини эътиборга олиш ҳам зарур бўлади. Мазкур қарама-қаршиликларни келиштириш (компромисс), мувофиқлаштириш ландшафт-экологик режалаштиришнинг асосини ташкил этади.

Ландшафт экологик режалаштириш билан этноэкологик маданият асосида ташкил этилган табиатдан фойдаланишни табиий-тарихий турининг тамойиллари деярли бир хил бўлиб, бир-бирини тўлдиради. Табиатдан фойдаланишнинг мазкур туридаги асосий тамойил: табиатдан фойдаланувчи тармоқларни ландшафт талабига мослаштириш, унга зарар етказмасдан унинг имкониятларидан тўла фойдаланишдир [58]. Бу тамойил ландшафт-экологик режалаштиришда ҳам қўлланиб хорижий мамлакатларда, жумладан Германия, Франция, Буюк Британия ва АҚШда яратилган норматив база асосида ҳаётга татбиқ этилмоқда. Европа Иттифоқи давлатлари учун 2000 йил 20 октябрда Францияда қабул қилинган «Европа ландшафт конвенцияси»дан режалаштиришини ҳуқуқий асоси сифатида фойдаланилиб келинмоқда [103; 37-б.].

Этноэкологик маданият намуналаридан ландшафт экологик режалаштириш жараёнида қўллаш учун АҚШда ишлаб чиқилган «ландшафтли режалаштириш усули» кўпроқмос келади [131]. Бу усул бўйича ландшафтли режалаштириш ҳам 4 та босқичда амалга оширилиб, ҳар бир босқич этноэкологик тадқиқотларда қўлланиладиган маълумотлар йиғиш, баҳолаш, таснифлаш, тавсиялар бериш босқичларни (1.2.2.-расм) ўзида жамлайди.

Биринчи боб бўйича хулосалар

Табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатларини барқарорлаштириш, юзага келаётган минтақавий экологик муаммоларни ҳал этишда маҳаллий халқларнинг анъанавий табиатдан фойдаланиш маданиятини ўрганувчи этноэкологик тадқиқотларга бўлган эҳтиёж ва талаб кундан кунга ортиб бормоқда. Бироқ, узоқ йиллар мобайнида ҳукмрон бўлган шўро мафкураси, «географик детерминизм»да айбланишдан қўрқиш ҳисси бу йўналишнинг илмий-назарий асосларини етарлича ривожлантириш

имконини бермади. Этноэкологик тадқиқотларнинг географик йўналишларини назарий-методологик асосларини такомиллаштириш зарурати мавжуд.

География йўналишидаги этноэкологик тадқиқотларнинг объекти сифатида этноэкологик маданиятнинг барча йўналиш ва элементлари эмас балки, географиянинг 3 та методологик талабга жавоб берадиган, яъни ҳудудий мазмунга эга, карталаштириш имконияти мавжуд ва уни тадқиқ этиш географик қобик учун янги билимлар берадиган йўналишлари танлаб олинади. Шунга кўра, этноэкологик маданиятни моддий йўналишидан ер-сув ресурсларидан фойдаланиш ва аҳоли масканлари бунёд этиш, маънавий йўналишларидан эса, жойларга ном бериш, диний эътиқодни муқаддас зиёратгоҳлар ва қадамжолар ташкил этиш маданияти ҳамда, этноэкологик таълим тарбиянинг ҳудудий жиҳатларини ўрганиш ажратиб олинди.

Маҳаллий аҳоли томонидан қўлланиб келинган табиатдан фойдаланиш маданиятининг кескин ўзгартирилиши барча тарихий даврларда салбий экологик оқибатларни келтириб чиқарганлиги тарихий экскурс ёрдамида аниқланди. Айниқса, қуруқ иқлимли ҳудудларда маҳаллий этносларнинг ер-сувдан фойдаланиш маданиятини менсимаслик, эътиборга олмаслик, антик даврларда ҳам, (Бобил фожиаси) бизнинг давримизда ҳам, (Орол муаммоси) салбий экологик оқибатларга олиб келиши мумкинлиги тадқиқотлар натижасида кўрсатиб берилди.

Бугунги кунда география фанида этноэкологик маданият тамойиллари ни ҳаётга тадбиқ этишнинг воситаси сифатида ландшафтли режалаштиришдан фойдаланиш мумкинлиги ривожланган хорижий мамлакатларда, жумладан Германия, Франция, Буюк Британия ва АҚШ мисолида ўрганилди.

2-БОБ. ЭТНОЭКОЛОГИК МАДАНИЯТНИ ТАДҚИҚ ЭТИШГА ИЖТИМОЙ-ГЕОГРАФИК ЁНДАШУВ

2.1. Этноэкологик маданиятни ўрганишга ижтимоий-географик ёндашувнинг зарурати

Этноэкологик тадқиқотлар олиб боришда мажмуали ёндашув алоҳида аҳамият касб этади, сабаби, бу тадқиқотларни бир вақтнинг ўзида табиий ҳамда ижтимоий моҳиятга эгадир. Тадқиқотда ечимини кутаётган муаммоларнинг катта қисми табиий-экологик характерда бўлсада, уларнинг ечимида ижтимоий-тарихий масалаларни ҳал этилиши катта ўрин тутди. Шунинг учун, тадқиқот ишида мажмуали қарашларни ўзида мужассамлаган тарихий ҳамда, экотизимли ёндашувларга алоҳида эътибор қаратилади [24; 58; 59; 123;].

Бугунги кунда, кишилиқ жамияти олдидаги экологик хавф-хатарни бартараф этиш ва ривожланишнинг барқарор йўлига ўтиш концепцияси бўйича кишилиқ жамиятида бир неча минг йилликлар давомида доимо ўзгариб келган, геоэкология илмий йўналишининг асосий кўрсаткичлари ҳисобланган, табиатдан фойдаланиш ва маҳсулот ишлаб чиқариш миқдори, аҳолининг сони, табиий ресурслардан фойдаланиш кўлами, табиатдаги антропоген босим миқдори, экологик ва этноэкологик ландшафт мувозанати каби кўрсаткичларни ўзгаришини макон ва замонда назорат қилиш зарурати пайдо бўлмоқда [140]. Бу эса, ўз навбатида экологик мувозанатни сақлаб қолишга инновацион қарашлар билан бир қаторда тарихий ёндашув зарурлигини кўрсатади.

Иқтисодий ва ижтимоий географияда кишилиқ жамиятини ҳудудий ташкил этиш тамойиллари, турлари ва шакли турли омиллар таъсирида ўзгариши мумкин. Бу ҳолат табиатдан, жумладан, ер ресурсларидан фойдаланиш жараёнида янада аниқроқ намоён бўлиши мумкинлигини жаҳон мамлакатлари мисолида В.А.Пуляркин томонидан асослаб берилган [91; 104-б.]. Ушбу методологик асосларга таяниб, таҳлил қилинганда,

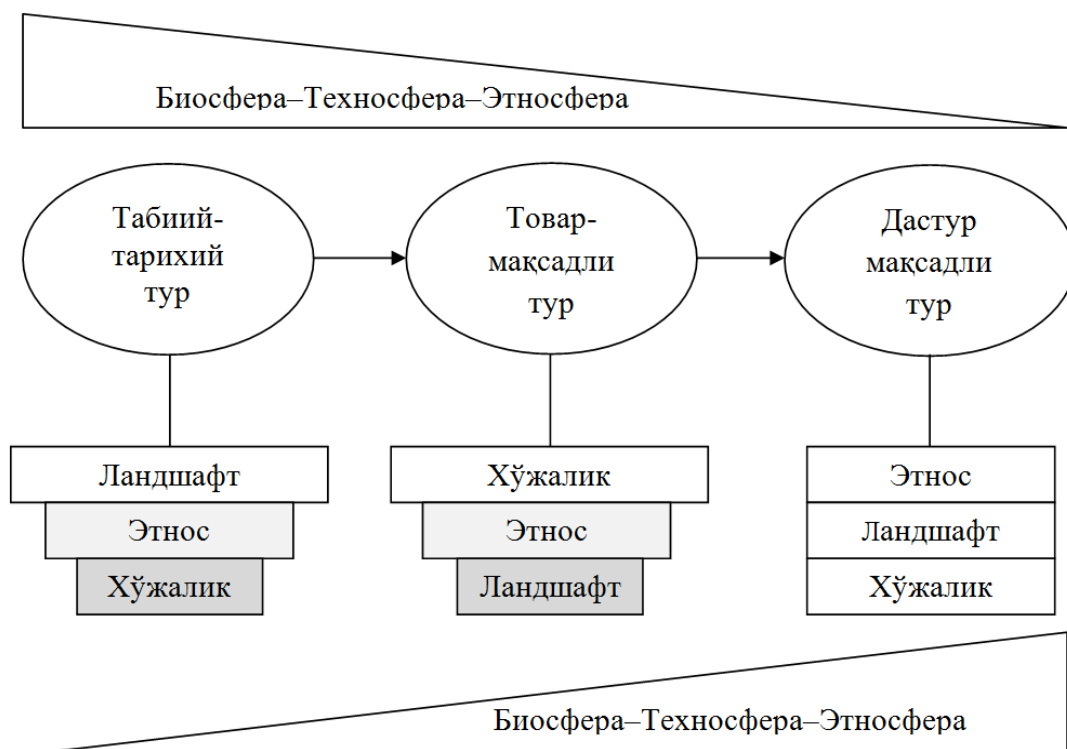
минтақавийшароитда табиий ресурслардан фойдаланишни ҳудудий ташкил этишнинг учта турини ажратиш Ю.И.Аҳмадалиев томонидан таклиф қилинган. Бу турларниҳам, табиатдан фойдаланиш мақсадидан келиб чиқиб, шартли равишда *табиий-ташкилий, товар-мақсадли ва дастур – мақсадли* деб аталган [24; 129-б.].

Фарғона водийсида XIX аср охири ва XX аср бошларига қадар, мавжуд бўлган, ҳудуднинг табиий имкониятлардан фойдаланишга асосланган табиатдан фойдаланишнинг дастлабки турини биз *табиий-тарихий тур деб атадик, сабаби бу даврда масаланинг ташкилий жиҳатлари у қадар ривожланмаган*. Табиатдан фойдаланишни ҳудудий ташкил этишнинг бу турида рельеф, иқлим, тупроқ хусусиятлари, водийнинг ёпиқ ўрни ҳамда, аҳолининг миллий-этник хусусиятлари, кўникма, малака ва одатлари ҳисобга олинган. Бу тур, одатда, узоқ тарихий вақт давомида шаклланиб, унда тўпланган кўникма, малака ва тажрибалар табиат билан уйғун, мутаносиб алоқадорликка асосланади. Бинобарин, экологик нуқтаи-назардан қаралганда, бу тур энг мустаҳкам бўлиб, шу мақсадда ўрганишга арзийди.

Агар «Этнос-ландшафт-хўжалик» тизимининг ўзаро муносабатлари «геотрион»лар шаклида жойлаштирилса,асосий оғирлик юки хўжаликка тушаётганлигини, хўжаликни ҳудудий ташкил этишда уни ландшафт кўраткичларига мувофиқ, уни талабларига мослаб, олиб борилаётганлиги намоён бўлади. Этноснинг ландшафт талабларига мос келадиган хўжалик кўрсаткичларигина «кўникма-малака-анъана» сифатида сақланиб қолинаётганлиги намоён бўлади. «Этнос-ландшафт-хўжалик»муносабатлари ривожланиб бориши билан ҳар қандай минтақада табиий ландшафтларнинг (биосфера) миқдори қисқариб, унинг ўрнини хўжалик (техносфера) кўрсаткичлари эгаллай бошлайди (**2.1.1.-расм**).

«Этнос-ландшафт-хўжалик» тизимидаги муносабатлар такомиллашиб боргани сари, [24; 68;] биринчи тур ўрнини навбатдаги табиатдан фойдаланишни ҳудудий ташкил этишнинг *товар-мақсадли тури* эгаллайди. Бу турда минтақанинг табиий имкониятлари билан бир қаторда субъектив

омиллар (масалан, товар экинларига бўлган талабнинг ортиши, бегона этносларнинг ландшафтга кириб келиши) ҳам эътиборга олинади. Натижада, ҳудуднинг табиий ландшафт хусусиятлари кўпроқ ўзгартирилади, илмий-техника тараққиёти ютуқларидан кенг фойдаланилади. Иқтисодий самарадорлик юқори бўлса-да, оқибатда геоэкологик муаммоларнинг келиб чиқиши учун замин тайёрланади. Бу тур Фарғона водийсида 1876 йилдан 1991 йилгача бўлган даврда мавжуд бўлган.

2.1.1.-расм. Табиатдан фойдаланишда «ландшафт-этнос-хўжалик» тизимининг ўзгариши

«Этнос-ландшафт-хўжалик» тизимининг ўзаро муносабатларини «геотрион»лар шаклидан асосий оғирлик юки ландшафтга тушаётганлигини кузатиш мумкин. Ландшафтни мажбуран хўжалик кўрсаткичларига мослаш, мелиорация ва ирригация ишларини керагидан ортиқча кучайтириш, дарёлар режими ва йўналишларини ўзгартириш кузатилади. Бизнинг шароитимизда ирригация ишлари машина (насос) ёрдамида олиб борилиб, сув чиқариш мутлақо таъқиқланган ҳудудлар (масалан, адирлар) суғорилади. Экологик нуқтаи-назардан бундай ёндашувни Н.Ф.Реймерс «табиатга жарроҳлик йўли

билан аралашув» деб баҳолайди ва занжир реакцияси тарзидаги экологик муаммоларни келтириб чиқаришини ёзади [99; 393-б.]. Бундай турда мазкур тадқиқот учун *энг муҳим бўлган жиҳат* маҳаллий этнослар билан улар ҳудудига кириб келган (ёки босиб олган) «илғор» этнослар ўзаро алоқага киришадилар. Л.Н.Гумелев фикрича, «илғор, бегона ёки келгинди» этнослар табиатдан фойдаланишдаги ўз ландшафтларида қўллаган техник жиҳатдан юқори бўлган усулларни маҳаллий этносларга ўргатиб, уларнинг ландшафтларида қўллай бошлайдилар [41; 427 б.]. Бу эса, ландшафт имкониятлари пухта ўрганилмаса, 1.3.-параграфда кўрсатиб ўтилганидек, фожиали экологик оқибатларга олиб келиши мумкин.

«Этнос-ландшафт-хўжалик» тизими муносабатларининг учинчи яъни «*дастур-мақсадли тури*» табиатдан фойдаланишни барқарор ривожланиш тамойилларига асосланиб, хўжалик юритаётган, илғор ривожланган мустақил давлатлар учун ҳосдир. Фарғона водийсида бу турга ўтиш мустақиллигимиздан сўнг, амалга оширила бошланди. «Этнос-ландшафт-хўжалик»нинг ўзаро муносабатларини акс эттирувчи «геотрион»ларда ҳар бир компонентга тенг миқдорда оғирлик юки тушаётганлигини кўриш мумкин. Бироқ, бу турда ҳам, биосферанинг ўрнини кўпроқ техносфера ва этносфера эгаллаб бораётганлигини чизмадан кўриш мумкин.

Бу турда барқарор ривожланишини таъминловчи ландшафтли режалаштириш, инновацион экологик лойиҳалар ҳаётга тадбиқ этилади [62; 105-б.]. Бунинг учун, юқоридаги икки турни пухта таҳлил қилиб, уларнинг биринчисини ижтимоий-экологик, иккинчисини иқтисодий-технологик жиҳатдан ибратли ютуқлар дастур мақсадли тур учун танлаб олинади.

Мазкур тадқиқотни мақсади, этноэкологик маданиятни географик жиҳатларини тадқиқ этиш бўлганлигидан бу ерда табиий ва ижтимоий йўналишларни бир вақтда ўрганиш имкониятини берувчи тизимли ёндашув зарур бўлади. Сабаби, этноэкологик маданиятнинг элементлари сифатида ижтимоий, иқтисодий, табиий ва экологик кўрсаткичлар ва улар ўртасидаги ўзаро алоқадорлик олинади.

Этноэкологик маданиятни ўрганишни географик билимларда дастлаб, тарихий ёндашувда кузатилгани каби районлаштириш масаласи кўриб чиқилади. Бунда «этник ҳудуд», «этник макон», «этник чегара», «этник ядро» тушунчаларига эътибор қаратилади [38; 152-б.]. Бироқ, Фарғона водийси каби турли этнослар аралашиб кетган, кичик ҳудудларда юқоридаги бирликлардан фойдаланиш имконияти деярли йўқ. Шунинг учун юқоридаги бирликлардан кичик ҳудудларни ўрганиш учун «этник ядро» тушунчаси қўлланади. Этносинг кичик бирликларини (субэтнос) ёки тарихий-этнографик районларни ажратишда мазкур этнос вакиллари ўзига бирлаштириб турувчи *этномаданий марказлар* алоҳида аҳамияга эга [49; 124-б.]. Улар ажратилган районнинг этноэкологик маданияти шаклланган жой сифатида алоҳида ўрин эгаллайди. Кўп ҳолларда бундай масканлар илоҳийлаштирилиб, муқаддас қадамжоларга, зиёратгоҳларга айлантирилади. Ҳар бир этноландшафт зонаси ягона табиий-тарихий ҳудуд сифатида бир-бутун, яхлит чегараларга эга район сифатида мавжуд бўлиши илмий асосланган [24; 108-б.]. Мазкур зоналардаги табиий шароитни кишилик маданиятига таъсир этиши ва аксинча кишилик маданиятини табиий шароитни ўзгартиришга ўтказадиган таъсири М.Г.Левин, Н.Н.Чебоксаров (1955), Б.Андрянов (1975) томонидан ишлаб чиқилган «хўжалик-маданий турлар» ва «тарихий этнографик вилоятлар» тўғрисидаги концепцияда очиб берилган.

Тарихий маданий (этнографик) вилоятлар ягона тарихий тақдири, ҳамда ўхшаш ландшафтларда яшовчи халқларнинг узоқ йиллик ўзаро таъсирлари натижасида маълум маданий жамоада шаклланади. Бундай вилоятларда вақт ва ҳудудда маҳаллий ўзига хос хусусиятларга, умумий моддий ва маънавий маданиятга эга бўлган этник тизимлар вужудга келади. Ушбу тадқиқотда бундай тизим сифатида район, ундан кичик бирлик сифатида этномаданий ландшафт ажратилди. Тилшунос олим Н.И.Толстой (1995) томонидан фанга киритилган бу ибора бўйича, этномаданий ландшафт бу- анъанавий этник ландшафтдир. Уни ажратишнинг асосий минтақавий-маҳаллий мезонлари

сифатида анъанавий табиатдан фойдаланиш шакллариининг сақланганлиги, анъанавий қурилиш ва архитектуранинг мавжудлиги, тил ва фольклор анъаналариининг сақланганлиги, анъанавий этиқодга амал қилиш, жойнинг тимсоли ва номининг сақланганлиги каби хусусиятлар олинади. Шу билан бирга, этнос вакиллари ўзининг қайси субэтник маданий қатламга мансублигини тан олиши, масофадан ёки яқинлашишига қараб марказни ўзгариб бориши тамойили эътиборга олинади. Айтайлик, Тошкентда ўзини Марғилонлик деб таништирган этнос вакили – Олтиариқ, Қўштепа, Тошлок, Ёзёвон ва хатто Қува туманларидан бўлиши, Марғилонни этник ядро сифатида тан олишини назарда тутди.

Этномаданий ландшафтни географик тадқиқ этишда, юқорида кўрсатиб ўтилганидек, предметлараро ёндашув талаб қилинади. Этномаданий ландшафт компонентларини табиатшунослик ва маданиятшунослик нуқтаи назаридан тадқиқ этиш мумкинлиги тақлиф этилади [54; 91-б.]. Мазкур тадқиқот марказга дастлаб, табиий ландшафт кўрсаткичлари қўйилади, маданиятни аниқроғи экологик маданият кўрсаткичлари периферияда ўрганилади. Этноэкологик тадқиқотларда этноландшафтни таркибига рельеф, иқлим, сув, тупроқ, ўсимлик, хайвонот дунёси ва этник жамоа киритилади. Кейинги босқичда, объектни тизимли таҳлил қилиш мадсадида маданиятшунослик кўрсаткичлари диққат марказига олинганда табиий атроф-муҳит маданият учун табиий географик вазият сифатида ўрганилади, унинг таркибидатабиий-муҳитдан ташқари, кишилиқ жамоси, хўжалиқ, аҳоли маскани, тил, маънавий маданият киритилади [38; 114-б.].

Этноэкологик маданиятнинг предметлараро характерини эътиборга олиб, уни тизимли тадқиқ этиш В.Н.Калуцков томонидан тақлиф этилган «ромашка» модели услубидан фойдаланиш мумкин [54; 72-б.] Бу модел қуйидаги имкониятлари билан ажралиб туради, биринчидан; объектни тадқиқ этишда мажмуалилик, бир-бутунлилик, яхлитлик таъминланади, иккинчидан; юқоридаги ҳолатлар тадқиқотчини ландшафтни ўзаро ички алоқаларини эътиборга олишга йўналтиради, учинчидан; бир хил йўналишдаги

тадқиқотларда, масалан: географ табиий-муҳитни, тил тизимини-диалектолог, фолькларни-фольклоршунос ўрганади. Маданий ландшафтни бир бутун ўрганишда эса, тадқиқотчи фақатгина этноландшафтнинг алоҳида олинган компонентларини эмас, балки улар ўртасидаги ички (тизимли) алоқаларни ўрганишга эътибор қаратади.

Этноэкологик маданиятни географик тадқиқ этишда, биз ҳам юқоридаги методик асосга таянган ҳолда куйидагича кўринишдаги ўзига хос моделни ишлаб чиқдик (2.1.2-расм).

2.1.2-расм. Этноэкологик маданиятнинг таркибий қисмлари.

Этноэкологик маданиятнинг таркибий қисмларини ўрганишда ҳар бир компонентни экологик жиҳатидан аҳамиятли томонларига диққатни қаратиш зарур.

Дастлабки тадқиқотларда этноэкологик маданиятнинг моддий таркибий қисми ўрганилади. Табиий ландшафт шароити ва ресурслар этноэкологик маданиятни «*атроф-табиий муҳит*» блокида ўрганиб чиқилади. Бу босқичда бир хил экологик шароитга эга бўлган ландшафт турлари ажратиб олинади. Асосий эътибор минтақадаги табиий ландшафт

кўрсаткичларига, уларнинг дифференциясига таъсир қилувчи омилларга қаратилади. Фарғона водийси шароитида бундай кўрсаткичлар сифатида рельеф шакли, тупроқ тури ва иқлим кўрсаткичлари ўрганилади. Бу турлар водийдаги этноэкологик районларни ажратиш учун асос бўлиб хизмат қилади, ҳамда анъанавий-хўжалик турларини юзага келишига сабаб бўлади. Бу асосда ажратилган этноландшафт минтақалар ва этноэкологик районлар доирасида экологик муаммоларнинг юзага келишига сабаб бўлган хўжалик (қишлоқ хўжалиги) ва этник (кўникма, малака ва анъаналар) кўрсаткичлар таҳлил этилади.

«Анъанавий хўжалик» юритиш тизимидан ер ва сувдан фойдаланиш маданияти ва уларнинг экологик асосига эътибор қаратилади. Бугунги кундаги экологик муаммоларнинг юзага келишига сабаб бўлаётган хўжалик кўрсаткичларидан ер ва сувдан фойдаланишнинг ҳудудий жиҳатларини этноэкологик йўналишда ўрганиш зарур ҳисобланади. Жумладан,

а) этноэкологик район ҳудудини хўжалик тармоқлари бўйича тақсимланиши, қишлоқ хўжалик ерларининг ҳудудий жойлашиши (суғориладиган ҳайдов ерлар, яйловлар, боғ ва томорқалар) нинг ландшафт кўрсаткичларига мослиги, ҳар бир этноэкологик райондаги экин майдонларининг таркиби ва уларнинг ўзгариши, табиий ландшафт кўрсаткичларига мос тақсимланиши;

б) анъанавий мелиорация ва ирригация ишларининг ташкил этилиши, тупроққа ишлов бериш ва ўғитлаш, суғориш турлари ва усуллари танлаш, навбатлашиб суғоришнинг этноэкологик моҳияти, суғориш тизимини ва маъмурий-ҳудудий бошқарувнинг ўзига хос ижтимоий-экологик жиҳатлари.

Анъанавий хўжалик шакллари (деҳқончилик, чорвачилик, томорқа хўжалиги) минтақада қисман сақлаб қолиш этноэкологик маданиятни бошқа компонентларини ҳам сақлаб қолишга имконият яратади ва аксинча анъанавий хўжаликни бирданига вайрон қилиш бутун этноэкологик маданиятнинг йўқ бўлишига ва фожиаи этноэкологик оқибатларга олиб келиши мумкин [41; 428-б.].

Этноэкологик маданиятнинг «аҳоли маскани» блокада аҳоли масканларининг ҳудудий жойлашуви ва унга таъсир этувчи географик омиллар ҳар томонламатаҳлил этилади. Аҳоли масканларининг ҳудудий жойлашишига сабаб бўлган ижтимоий-экологик омиллар, аҳоли масканини номи ва уни этимологияси, унда табиий ва ижтимоий шароитни акс эттириши, аҳолининг этник таркиби кўриб чиқилади [54; 48;].

Аҳоли масканларининг конфигурацияси ва уларнинг ландшафт турига, хўжалик кўрсаткичларидан суғориш тизимига, транспортва бозор иқтисодиёти талабаларига мослиги ўрганилади. Аҳоли масканларининг экологик омиллар таъсиридаги ўзига хос хусусиятлари (улардаги қадамжолар, зиёратгоҳлар, «экологик сокинлик ҳудудлари») картографик усулда таҳлил этилади.

Этноэкологик маданиятнинг «этник жамоа» блокада -этнологик, ижтимоий-оилавий, конфессионал жиҳатларда ўрганиш мумкин. Ҳар қандай маданий ландшафтни ўз жамоаси бўлади, бу жамоа ландшафтнинг таркибий қисми ҳисобланиб, уни ўзини она ландшафти (боқувчи ландшафт каби) деб ҳисоблайди ва ундан фойдаланишни ташкил этади. Этносларнинг тури, демографик кўрсаткичлари, хўжаликнинг қайси тармоғида кўпроқ бандлиги каби кўрсаткичлар мазкур блокда алоҳида ўрганилади. Кейинги йилларда этник жамоанинг «жой» тимсолига муносабати, уни географик қўшиқларда ифодалаш усуллари алоҳида эътибор берилмоқда [54; 224-б.].

Этноэкологик маданият таркибидаги «тил» блоки -жамоанинг ўзи учун дунё қиёфасини яратади, маҳаллий халқ географик терминлари, топонимлар тизими орқали этномаданий ландшафтни табиий ва маданий хусусиятларини ўзида жамлайди. Жойнинг табиий-экологик хусусиятлари (рельефи, тупроғи, гидрогеологик ҳолати, ўсимлик-ҳайвонот дунёси) у жой хўжалик фаолиятига тортилгандан сўнг юз бериши мумкин бўлган экологик ўзгаришлар, у ерда яшовчи этнослар ҳақида маълумот беради [109; 114;]. Географик терминларнинг индикаторлик функцияси ва уларни экологик мувозанатни

сақлашдаги ўрнимазкур ҳудуд учун энг мақбул бўлган дарахт ва экин турларини аниқлаш каби масалалар кўриб чиқилади.

Этноэкологик маданиятнинг «*маънавий мерос*» блокада этносларнинг диний эътиқодийўналишида муқаддас қадамжолар ва зиёратгоҳларнинг ҳудудий жойлашиши, экологик функцияси, диннинг экологик тавсиялари, таъқиқлари, кўрсатмалари ўрганилади.

Этноэкологик маданиятнинг тил ва маънавий компонентлари юқоридагилардан ташқари кўшимча функцияни бажариши ҳақида ҳам алоҳида кўрсатиб ўтиш зарур. Бу компонентлар этноэкологик маданиятнинг бошқа компонентларни тасвирлаш, сақлаб қолиш, макон ва замонда узатиш (ретрансляция) вазифасини ҳам бажаради [54; 69-б.]. Мазкур компонентларнинг бу функцияси бизнингча, экологик таълим-тарбия жараёни, ҳамда этноэкологик маданиятдан фойдаланиб, минтақада барқарор ривожланишни таъминлаш бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш билан ҳамоҳангдир.

Бундай методологик ёндашувда этноэкологик маданиятнинг ҳар бир компонентидан бизнинг тадқиқотимиз учун зарур бўлган, барқарор ривожланишни таъминловчи, экологик мувозанатни сақловчи жиҳатларини ажратиб олиш имконияти яратилади.

Мазкур ёндашувда тадқиқот марказига экологик мувозанатни сақловчи этноэкологик маданият намуналарини табиий ва ижтимоий географик моҳиятларини очиб беришга ҳаракат қилинади. Бунда этносларнинг ҳаётни таъминлаш тизимидаги мослашувчанлигига эътибор қаратилди. Этносларнинг атроф муҳитга табиий, моддий, ижтимоий ва психологик мослашувчанлиги жамиятда этнодемографик, этномаданий, этноландшафт мувозанатини сақлаш ва барқарор ривожланишга ўтишнинг асоси сифатида қаралади.

2.2. Этноэкологик маданиятнинг ҳудудий жиҳатларини ижтимоий-географик тадқиқ этиш усуллари

Фанда ҳар қандай ҳодиса ёки объект турли усуллар ёрдамида тадқиқ этилгандагина ижобий натижага эришиш, улар ҳақида тўлақонли, ҳаққоний маълумотлар базасини яратиш мумкин бўлади. Мазкур тадқиқот иши моҳиятидан келиб чиқиб унда районлаштириш, қиёсий типология, картографик, топономик усуллардан фойдаланилади.

Этноэкологик маданиятнинг келиб чиқиши генезисини ўрганишда районлаштириш усули қўл келади. Бир хил этнослар ёки бир хил тарихий-географик вилоятларда шаклланадиган этноэкологик маданият турларига табиий омилнинг таъсирини ўрганишда мазкур усулнинг афзалликлари юқори.

Дастлаб ажратиб олинган ҳудудий объектда типология ва районлаштириш ўтказилади. Бу усулдан фойдаланишда география фанида қўлланган малакалардан фойдаланилади. Этноэкологик маданиятни ҳудудий жиҳатларини тадқиқ этишда «ландшафт-аҳоли-хўжалик» кўрсаткичларининг бир вақтда ҳисобга олинишига имконият яратувчи этно-экологик районлаштириш ўтказилади. Бундай районлаштириш ўтказиш усул ва мезонлари пухта ишлаб чиқилган [24; 42; 46].

Қиёсий усулдан фойдаланиб таҳлил этилиши назарда тутилаётган этноэкологик маданиятни ҳудудий жиҳатлари яъни, тарқалиш чегаралари ўрганилади.

Мазкур ишда ажратиб олинган этноэкологик районларда этноэкологик маданиятнинг 3 та кўриниши чуқур таҳлил этилади. Табиий ресурслардан (ер ва сувдан) фойдаланиш маданияти, аҳоли масканларини жойлаштириш ва табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги этноэкологик маданиятнинг топономик ва диний ҳудудий жиҳатлари районлар доирасида ўрганиб чиқилади.

Биринчи босқичда этноэкологик районлардаги табиатдан фойдаланишнинг табиий-тарихий турида ер фондининг халқ хўжалиги тармоқлари бўйича тақсимланиши ўрганилади ва кўрсаткичларни ўзгариб бориши районлар доирасида кузатилади. Ҳар бир райондаги экологик функцияни бажарувчи [62] ер турларини ўзгаришига эътибор қаратилади, масалан, «ўрмон боғлар», қўриқ, бўз ерлар, яйловлар эгаллаган майдонларни фойиз ҳисобидаги ўзгаришига эътибор берилади.

Иккинчи босқичда қишлоқ хўжалиги ерларининг таркиби таҳлил қилинади, суғориладиган ерлар, ҳайдаладиган ерлар, боғлар, қўриқ ерларнинг миқдори ўрганиб чиқилади. Кўрсаткичлар этноэкологик районлар, бекликлар, волостьлар бўйича ҳам ўрганилиши мумкин. Ҳар бир райондаги ер турларига қандай ландшафт минтақасидан жой ажратилганлиги, ер турининг мазкур фойдаланиш турига мос келиши ўрганилади.

Учинчи босқичда экин майдонлари таркиби ўрганиб чиқилади, жой ландшафти шароитидан келиб чиқиб, унга мос келувчи экин турлари ва дарахтлар алоҳида таҳлил этилади.

Ердан фойдаланиш маданиятини ўрганишда бир вақтни ўзида тарихий ва географик қиёслаш усулларида фойдаланиш мумкин. Тарихий қиёслаш усулидан фойдаланиб, ердан фойдаланиш маданиятидаги ўзгаришлар, янги инновацияларни киритилиши маълум вақт давомида тадқиқ этилади. Киритилган ўзгаришларнинг сабаблари ва экологик жиҳатидан мақбуллиги алоҳида таҳлил қилинади. Киритилаётган ўзгаришларни этноэкологик моҳияти, ердан фойдаланиш тамойиллари ва турларини ўзгариш сабаблари очиқ берилади.

Районлар доирасида бундай таҳлиллар натижаси юқоридаги районларда бир хил этнослар яшаса-да, фойдаланилган жойларда ердан турлича фойдаланилиши, бу ердаги шаклланган этноэкологик маданиятга табиий-ландшафт омилни таъсири борлигини аниқлаш имкониятини беради.

Қиёсий географик усулдан фойдаланиб, ўтказилган тадқиқотлар натижасида этноэкологик маданиятни минтақа учун ҳаётий аҳамият касб

этган яна бир тури - сувдан фойдаланиш маданияти юзага келишида этноландшафт омилни ролини очиб бериши мумкин бўлади. Водийнинг шарқий ва ғарбий, шимолий ва жанубий қисмларидаги сувдан фойдаланиш соҳасидаги ўзига хосликларни таҳлил қилиш орқали бу маданиятга ҳам табиий–ландшафт омил қай даражада таъсир этиши масалаларига эътибор қаратиш мумкин [14;15; 32; 45; 52; 60;]. Минтақада сувдан фойдаланиш маданиятини қуйидаги жиҳатлари ўрганилади:

- а) суғориш усуллари танилаш;
- б) суғориш иншоотларини қуриш ва таъмирлаб туриш;
- в) суғориш тизимини бошқариш, мироблик тизими.
- г) суғоришни этник ва диний-ҳуқуқий усулда бошқариш ва б.

Этноэкологик районлар тизимида ўрганилиши мумкин бўлган навбатдаги этноэкологик маданият кўриниши аҳоли масканларини ташкил қилиш маданиятидир. Ҳар бир ландшафт зонасида юзага келган аҳоли масканини жойлашган ўрни, аҳолисининг бандлиги, қишлоқлар конфигурацияси, хўжалигини ихтисослашуви каби масалалар ҳам қиёсий – географик усулда таҳлил қилиб чиқилади. Ҳар бир этнос томонидан яратилган аҳоли масканларининг экологик ва ижтимоий жиҳатлари ўрганиб чиқилади.

Аҳоли масканларини таҳлил қилишда уларнинг номланишига ҳам эътибор берилади. Этномаданий ландшафтшуносликдаги янги йўналиш сифатида жой ва номнинг бирлигини англатувчи топоним алоҳида ўрганилади. Муаян маданий ландшафт доирасидаги жойга фойдаланишнинг бошланиши билан, унинг ҳудудий, ташқи кўринишдаги, маъносидаги ўзига хос хусусиятларни акс эттирувчи ном (топоним) берилиши билан **топоним** юзага келади. Топонимнинг оддий формуласи $\text{топоним} = \text{жой} + \text{топоним}$ [54; 98-б.]. Бундай ёндашувда жой топонимнинг моддий асосини, базисини ташкил қилса, топоним унинг ғоявий асосини устқурмасини ташкил этади. Бу икки жиҳатнинг ўзаро бирикуви мукамал, ягона ўзига хос яратмани юзага келтиради. Экологик жиҳатдан уларни бирга тизимли ўрганишгина кутилган натижани беради.

Табиатни муҳофаза қилиш бўйича қўлланиладиган анъаналарни ўрганишда ҳам қиёсий усуллардан фойдаланиш мумкин, бунда ҳар бир муҳофазага олинган объектларни (муқаддас қадамжолар, зиёратгоҳларни) жойлашган ўрни, майдони, муҳофаза объекти хариталаштирилиб, минтақавий ҳудуд бўйича таққослаб, қиёслаб чиқилади [85; 67-б.]. Шу каби қиёсий-географик таҳлилдан фойдаланиб, маънавий этноэкологик маданият кўринишларини ҳам ўрганиб чиқиш мумкин. Байрамларни, халқ ижодиёти намуналарини, об-ҳавони олдиндан айтиш белгиларини ҳудудий жиҳатлари ҳам мазкур метод ёрдамида ўрганилади. Бундан ташқари этноэкологик маданиятнинг маънавий йўналишлари биринчи мартда тизим – таҳлил, картографик, топонимик усуллар ёрдамида ҳам таҳлил қилинади.

Географик номлар ёки минтақа топонимиясини илмий жиҳатидан ўрганишга ҳам турли нуқтаи-назардан ёндашиш талаб қилинади. Географик номларни ўрганиш усуллари ҳақида Э.М.Мурзаев (1979), А.И.Попов (1965), Е.М.Поспелов (1981), ўзбек олимларидан Ҳ.Ҳасанов (1985), С.Қораев (2006), Н.Охунов (1989), З.Дўсимов (1977), Т.Эназаров (2006), Қ.Ҳакимов (2010) каби олимлар тадқиқотлар олиб борганлар. Бироқ, бизнинг тадқиқотимизда топонимлар этноэкологик нуқтаи-назардан тадқиқ этилади. Умумий географик жиҳатлар билан бирга ҳар бир топонимнинг ижтимоий-экологик функциясига эътибор берилади [136]. Ю.Аҳмадалиев ва П.Отақулов томонидан ишлаб чиқилган топонимларнинг ижтимоий-экологик функцияси бўйича таснифланган маълумотлардан фойдаланилди.

Географик номларни ўрганишдаги бундай кенг, мажмуали ёндашув турли фанлардан қўлланиладиган усуллардан бир вақтни ўзида фойдаланиш заруратини келтириб чиқаради. Бундан ташқари, географик номлар маълум минтақага, ҳудудга боғланган бўлиб, уларни алоҳида ўрганиш эмас, балки бутун минтақа топонимияси билан бирга ўрганилганда кутилган илмий натижага эришиш мумкин бўлади.

Юқоридаги қонуниятлардан келиб чиқиб, топонимик тадқиқот усулларини учта фан доирасида умумлаштириб кўрибчиқиш мақсадга

мувофиқ. Ўз навбатида ҳар бир фан учун хос бўлган махсус усуллар топонимик тадқиқотлар самарадорлигини оширишга ёрдам беради.

Тарихий маълумотлар ҳар доим ҳам номлашнинг тарихий жараёнини кузатиш ва тиклаш имконини бермайди. Шу сабабдан кўпинча топонимик маълумотларни тарихий воқеа-ҳодисаларни аниқлашда қўшимча манба сифатида фойдаланиш яхши натижа беради.

Географик номлар албатта бирор халқ тилидан қўйилади, шунинг учун ҳар бир географик номнинг этнологик асоси мавжуд бўлади. Бу ерда географик ном этноним бўлиши (халқ, уруғ, қабила) шарт эмас. У табиий, иқтисодий-географик топонимларда ҳам маълум халқ тилидан қўйилган бўлади. Шуни ҳисобга олиб ҳар қандай географик номнинг қайси халқ тилидан қўйилганлигига эътибор қаратилади. Топонимларни ўрганиш ҳам юқорида (1.2.-параграфда) таъкидланганидек этноэкологик билимлар ойнаси орқали, мақсадли режа асосида амалга оширилади.

Бундан ташқари олинган натижаларнинг илмий асосларини аниқлашда картографик усулдан ҳам фойдаланилди. Дарёларга навбатлашиб сув узатиш тизими, этноэкологик районларни ва этноландшафт минтақаларини ажратиш, экологик сокинлик ҳудудларининг ягона каркасга бирлашганлигини асослаш учун замонавий картографик усуллар (ArcGIS) қўлланилди.

2.3. Фарғона водийси ҳудудининг «табиат-аҳоли-ҳўжалик» тизимидаги табақаланиши

Этносларнинг пайдо бўлиши ва фаолият юритишига табиий муҳитнинг таъсир кўрсатишини ва ушбу табиий муҳитнинг ўзгариши этник жараёнларга ҳам таъсир этиши мумкинлигини кўп тадқиқотчилар тан олади. Ўзбекларни ёз ойларида оқ якак, қишда қора тўн кийиши, шимол халқлари мўйнали пўстинда совуқдан химояланишига иқлим омилининг таъсир этиши ҳаммага аён. Шунингдек, иқлимнинг деҳқончиликни ихтисослашувига ва қурилиш

технологиясига ва ўсимликлар таркибига таъсир кўрсатиши ҳам турли соҳа вакиллари томонидан эътироф этилади.

Бироқ, бундай ёндашувдаги тадқиқотларда географик детерминизмда айбланишдан эҳтиёт бўлиш зарурлиги ҳозирги кунда ҳам сақланиб қолмоқда. Бу ҳақдаги фикрларни умумлаштириб, М.В.Рагулина шундай ёзади: - «Географик тадқиқотларда детерминизмда айбланишдан хавотир олиш замирида, табиий омиллар билан ижтимоий ҳодисалар ўртасидаги ҳар қандай алоқаларни ўрганишдан четлаб ўтиш беҳавотир ҳисобланди. Бугун эса, детерминизмга кўпроқ адолатли баҳо берилмоқда. Бироқ, бу фандаги йўқотишлар ўрнини қопламайди» [92; 74-б.].

Этносларнинг атроф-муҳит билан узвий алоқасини мавжудлиги ҳудуднинг тупроғида яққол сезилади ва улар хўжалик юритиш орқали тупроқда «боқувчи» ландшафтни кўради [41; 178-б.]. Мазкур тадқиқотда асосий эътибор ландшафтни халқ хўжалиги тармоқларини юритиш (асосан аграр соҳага), табиий ресурслардан фойдаланиш ва табиатни муҳофаза қилиш маданиятини шаклланишига таъсирини ўрганишга қаратилди.

Табиий ресурслардан фойдаланиш ва табиатни муҳофаза қилишнинг табиий-тарихий турида қўлланилган анъана, кўникма ва малакаларни тадқиқ этиш ва уларнинг геоэкологик асосларини очиб бериш жараёнида мазкур тур учун энг мақбул вақт (замон) ва ҳудудни (маконни) аниқлаб олиш муҳим вазифадир [24; 91;].

Олиб борилган ижтимоий-географик [24; 108; 113], тарихий [31; 32; 66; 73;93;98; 74;] тадқиқотлардан маълум бўлишича Ўрта Осиёда этноэкологик маданиятнинг энг юқори кўринишлари суғориб деҳқончилик қилинадиган минтақаларда Хоразм, Зарафшон, Тошкент воҳаси ва Фарғона водийсида кузатилган. Фарғона водийсида этноэкологик маданиятнинг энг юқори даражага кўтарилган даври эса XIX асрнинг охири, XX асрнинг бошларига тўғри келади. Биринчидан, айнан шу даврга келиб водийда тарихан шаклланган табиий ресурслардан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш бўйича тўпланган кўникма, малака ва анъаналар (яъни, этноэкологик

маданият) энг такомиллашган, иқтисодий жиҳатдан фойдали, ижтимоий жиҳатдан зарурий, экологик жиҳатдан самарали кўринишга келди. Иккинчидан, бу даврни тадқиқ этиш учун етарлича географик, этнографик, статистик, картографик ва фонд материаллари тўпланди. Учинчидан, бу даврда Фарғона водийсида яхлит, дастлабки бозор муносабатларига асосланган хўжалик юритиш тизими вужудга келди. XX асрнинг бошларига келиб, дунёнинг бошқа мустамлака ўлкаларида бўлгани каби, Фарғона водийсида ҳам вазият кескин ўзгарди: бир томонлама, товар-хом ашё етиштиришга асосланган, жойнинг табиий-географик, этносларнинг маҳаллий хўжалик хусусиятларини эътиборга олмайдиган товар-мақсадли ишлаб чиқариш ривожлантирилди [19; 91;].

Фарғона водийсида аҳолининг этноэкологик маданияти шаклланишига ландшафт ва хўжаликнинг таъсирини ўрганиш мақсадида олиб борилаётган тадқиқотда бир вақтнинг ўзида ландшафт, хўжалик ва этник кўрсаткичларни ўзида мужассамлаштирган районлаштириш ўтқазилади. Ландшафтли ёндашув натижасида табиий ландшафтларнинг ҳудудий табақаланиш қонуниятлари очиб берилди. Бутун водий ҳудуди ландшафт асосидаги минтақаларга ажратиб чиқилгандан сўнг, тарихий ёндашув ёрдамида хўжалик-маданий турлари аниқланди. Бундай ёндашув ландшафт имкониятларидан хўжалик фаолиятида фойдаланиш ҳолатини ва тарихан шаклланган хўжалик юритиш маданиятни ўрганиш имконини беради. Тарихий давр мобайнида табиат билан жамиятнинг ўзаро алоқаси ва ландшафтга кишиларнинг таъсири ва аксинча ҳолатлар ижодий ўрганилади. Бу эса, аҳолининг асрлар давомида тўпланган, такомиллашиб борган маданиятини, аниқроғи водий аҳолиси учунгина хос бўлган табиатдан фойдаланиш (этноэкологик) маданиятини ўрганиш, ижодий ривожлантириш учун замин яратади.

Фарғона водийси ландшафтлари географ олимлар томонидан анча мукамал ўрганилган [12; 29; 34; 70; 111;]. Ландшафтшунослик фанида тоғ оралик ботиқларида баландлик даражасидан келиб чиқадиган рельеф

қатлами ландшафтда баландлик минтақаларини [12] ёки яруслар [34], микрозоналарни юзага келтириши айтилади [111]. Мазкур тадқиқотнинг моҳиятидан келиб чиқиб, ландшафтшунослар фикрини умумлаштирган ҳолда Фарғона водийсида 4 та баландлик минтақаси ажратилади. Водийнинг орографик жиҳатдан берклиги учун ҳар бир баландлик поғонасидаалоҳида ландшафт турларига мос келувчи этноландшафт минтақани ажратиш мумкин.

Фарғона водийси аҳолисининг этник кўрсаткичлари [10; 13; 27; 51;] ва хўжаликнинг XIX аср охиридаги ҳолати батафсил ўрганилган [31; 32; 43; 74; 73; 81;].

Этноэкологик маданиятнинг шаклланишига табиий омилларнинг таъсирини ва ландшафтдаги антропоген ўзгаришлар моҳиятини ўрганишда ҳудудни кичикроқ таксономик бирликлар даражасида районлаштириш талаб этилади. Тарихий-географик районлаштиришнинг кичик таксономик бирликлари, уларни ажратиш мезонлари тарихий география фанида ишлаб чиқилган [46]. Бунга кўра, тарихий-географик вилоят, район ва кичик районлар ажратилади. Кичик районлар хўжалик-маданий марказлари атрофида шаклланиб, улар асрлар давомида шу ҳудуднинг маъмурий марказлари вазифасини бажариб келган. Этнологияда бу маскан *этномаданий марказлар* деб аталади [49]. Бундай кичик районлар чегараси ҳам маъмурий чегараларга мос тушганлиги сабабли, улардан статистик, картографик ва хўжалик кўрсаткичларни таҳлил қилишда фойдаланиш мумкин. Уларни таҳлил қилиш орқали олинган маълумотларни бугунги кун билан қиёслаб, асрлар давомида сақланиб келаётган табиатдан фойдаланиш турларини ижодий ривожлантириш, экологик жиҳатдан мақбул таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш имконияти туғилади.

Шунинг учун, водий аҳолисининг этноэкологик маданиятига табиий омилларнинг таъсирини ва бу маданиятнинг унутилиш оқибатларини ўрганиш учун ландшафт, аҳоли ва хўжалик кўрсаткичларини ҳисобга олувчи *этноэкологик районлаштириш* ўтказилади. Бундай районлаштиришда

ландшафт турлари доирасида ўтказилган типология асосида хўжалик-маданий ареаллар ажратиб чиқилади. *Этноэкологик район* – этносларнинг ўзлари яшайдиган табиий ландшафт турларига мос ҳолда, унинг имкониятларидан хўжаликда тўла, мувозанатли, оқилона фойдаланиш кўникма, малака, анъаналари шаклланган, маълум этномаданий марказга эга бўлган ҳудудий бирликдир.

Этноэкологик районлар кичик бирликларининг этнологиядаги хўжалик-маданий турларидан фарқли томони мавжуд. Улар кўпроқ жой ҳудудига, ландшафтига боғлиқлиги билан ажралиб туради. Шунинг учун географик тадқиқотларда бундай *этноэкологик районларни асосий бирлик сифатида олиш* мақсадга мувофиқдир [24].

Этноэкологик районлаштиришда юқорида таъкидланганидек, уч блокдан иборат мезонлар олинади. Барча блокларда этноэкологик маданиятнинг шаклланиши ва ривожланишига таъсир кўрсатувчи омиллар ва бу омилларнинг ўзгариши натижасида юз бериши мумкин бўлган экологик ҳолатларга эътибор қаратилади.

Биринчи блокда бир хил агроэкологик шароитга эга бўлган ҳамда табиатдан фойдаланишда ўхшаш усуллар, кўникма, малакалар қўлланадиган бўлакларни юзага келишига сабаб бўлган кўрсаткичлардан ҳудуднинг денгиз сатҳидан баландлигига боғлиқ равишдаги рельеф шакли, тупроқ тури ва ёғин миқдори кўрсаткичлари ўрганиб чиқилади. Районлаштиришнинг кичик бирликларни аниқлашда қўшимча равишда ҳудуднинг жойлашган ўрни, тупроқнинг механик таркиби, табиий дренаж ҳолати, тупроқ турлари ҳисобга олинади [53; 145;].

Иккинчи блокда этник кўрсаткичлардан дастлаб асосий этносларнинг минтақадаги салмоғи ўрганилади. Минтақада «марказий ўрин» [24] ёки «этник ядро» [38], ёхуд «ахборот марказ»и вазифасини бажарувчи, маълум ҳудуддаги аҳолини ўзида мужассамлаштирган сиёсий, маъмурий, диний, иқтисодий жиҳатдан марказ вазифасини бажарувчи аҳоли *марказлар*аниқланади [49; 83; 104]. Бундай масканлар этноснинг ўзлигини

англашда, унинг ўзгалардан ажралиб турувчи бош белгиси «қаерлик» эканлигини аниқлаш усулида ажратилади. Шунингдек, XIX асрнинг охиридаги асосий ахборот майдонини ҳосил қилган бозорларни ўрганишга ҳам эътибор қаратилади [104]. Албатта, асосий этносларнинг касб-кори ҳам район ҳосил қилувчи омил сифатида ўрганилади. Зарур ҳолларда этник кўрсаткичлардан эгаллаган моддий маданият намуналаридан меҳнат қуроли, суғориш воситаси, аҳолининг жойланиши ва уй-жой қурилиши, овқатланиш ва кийим-бош, транспорт тури; маънавий маданиятдан диний-ҳуқуқий қарашлар, табиат, ер ҳақидаги халқ билимлари, урф-одатлар, байрамлари олинади [26].

Учинчи блокда хўжалик фаолиятини белгиловчи кўрсаткичлар, яъни асосий хўжалик тармоғи, суғориладиган ерлар салмоғи, ер ва экин майдонлари таркиби каби кўрсаткичлар ҳисобга олинади. Суғориб деҳқончилик қилинадиган ҳудудларда бу омилларнинг район ҳосил қилишдаги ва этноэкологик мувозанатни таъминлашдаги аҳамияти В.В.Бартольд (1965), Б.В.Андрианов (1975), А.Абдулхамидов (1974, 1990), З.Исақов (2011) каби олимлар ишларида таъкидланган.

Юқоридаги ландшафт, этник ва хўжаликни район ҳосил қилувчи кўрсаткичларининг миқдорий баҳолаш орқали Фарғона водийсида 4 та этноландшафт минтақаси ва 17 та этноэкологик район ажратилди (2.2.1-жадвал).

Мазкур этноландшафт минтақаси ва районлар тадқиқотнинг навбатдаги босқичида этноэкологик маданиятнинг ҳудудий жиҳатларини таҳлил қилиш, унинг экологик моҳиятини ўрганиш ва тавсиялар ишлаб чиқиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

2.2.1-жадвал.

Фарғона водийсининг этноэкологик районлари

Этноэкологик район	Этномаданий ландшафт ҳосил қилувчи кўрсаткичлар:								
	Ландшафт кўрсаткичлари			Этник кўрсаткичлар			Хўжалик кўрсаткичлар		
	Рельеф мезошакли	Тупроқ тури	Ёғин миқдори, мм.	Асосий этнослар улуши	Марказий аҳоли масканлари	Аҳолининг асосий касб-кори	Асосий суғориш тармоғи	Суғориладиган ерлар, фоиз ҳисобида	Асосий ер ва экин майдонлари таркиби
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
I этноландшафт минтақа									
1. Қорақолпоқ-Бувайда	Конуссимон ёйилмаларнинг қуйи қисми, кумли-чўл ландшафтлари	Оч тусли бўз, кум барханлари	150-180	Ўзбек-50, Қорақалпоқ-20	Янгикўрғон (ч, ш)	Чорвадорлик, деҳқончилик	—	7,0-10,0	Яйловлар, камсувталаб экинлар
2. Ёзйовон-Улуғнор	Конуссимон ёйилмаларнинг қуйи қисми, кумли-чўл ландшафтлари	Оч тусли бўз, кум барханлари	160-190	Ўзбек-65, Қорақалпоқ-15	Ёзйовон (п)	Чорвадорлик, деҳқончилик	Марғилонсой, Улуғнор канали	15,0	Яйловлар, камсувталаб экинлар
II этноландшафт минтақа									
3. Қўқон	Сох конус ёйилмасининг биров қия текисликлари	Бўз воҳа, ўтлоқи воҳа	150-180	Ўзбек-90	Қўқон (ч, п, я)	Деҳқончилик, боғдорчилик, хунармандчилик, савдогарлик	Қўқонсой, Авфонбоғ	42,0	Суғориладиган ҳайдов ерлар, камсувталаб донли экинлар
4. Бешариқ-Яйпан	Қия, баъзида ясси текисликлар	Бўз воҳа ўтлоқ	180-200	Ўзбек-89	Бешариқ (д), Яйпан (с)	Деҳқончилик, боғдорчилик, хунармандчилик	Ровот ва Сўх тизими	31,3	Суғориладиган ҳайдов ерлар, мевали боғлар

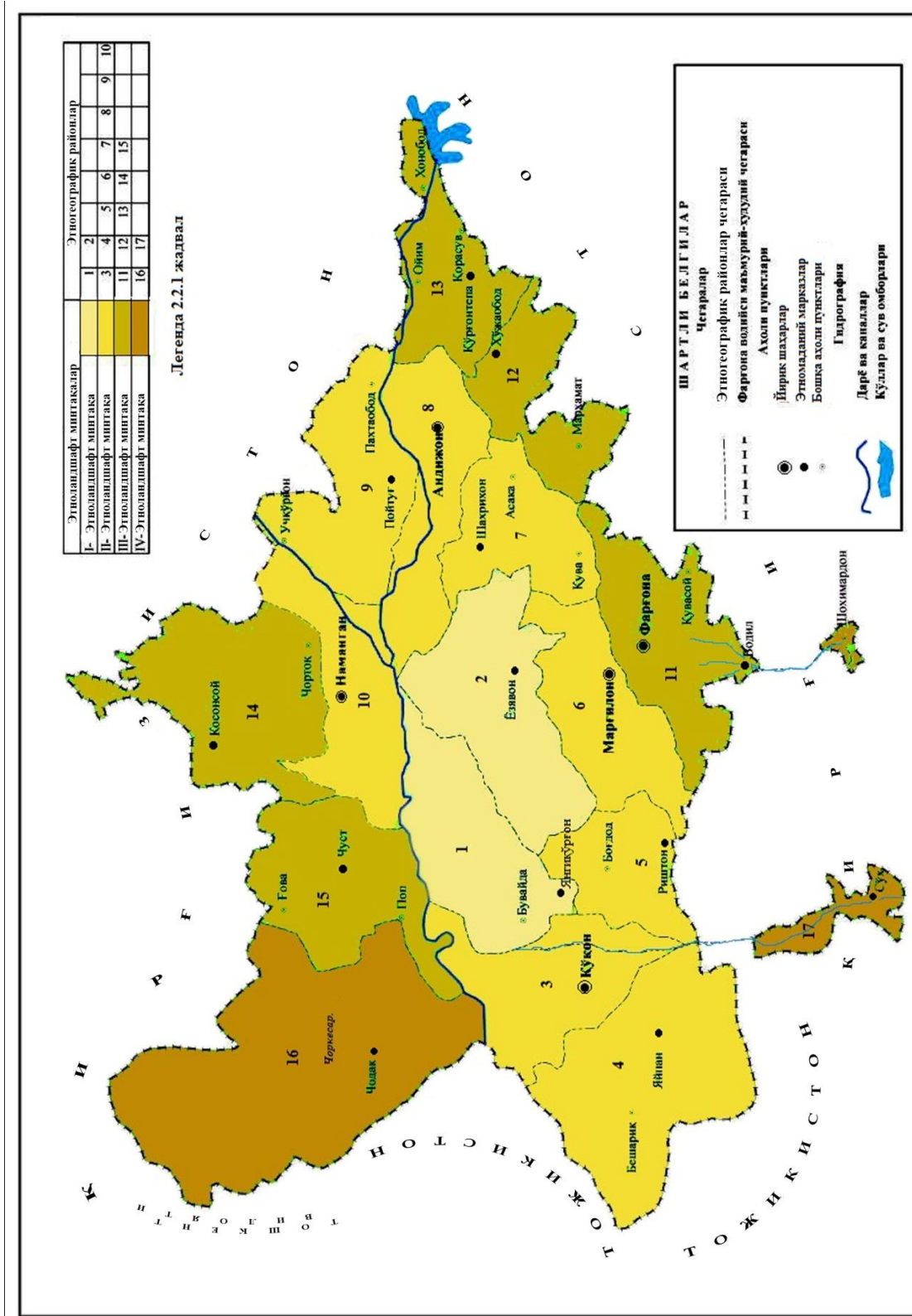
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
5. Риштон-Боғдод	Паст-баланд парчалан-ган қия текисликлар	Бўз воҳа, ўтлоқи воҳа	200-230	Тожики-18, Ўзбек-60	Риштон (с), Ултарма (ж)	Дехқончилик, боғдорчилик, хунармандчилик	Сўх дарёси ўнг соҳили	32,4	Суғориладиган ҳайдов ерлар, мевали боғлар
6. Марғилон	Ясси текисликлар	Бўз воҳа, ўтлоқ	200-220	Ўзбек-82	Марғилон (с, ч, п, ж)	Дехқончилик, боғдорчилик, хунармандчилик, савдогарлик	Шохимардонсой, Марғилонсой, Олтиариксой, Файзиободсой	44,2	Суғориладиган ҳайдов ерлар, узум боғлар, донли ва полиз экинлар
7. Кува-Шаҳрихон	Ясси,тепалик, паст-баланд текисликлар ва адирликлар	Типик бўз, бўз воҳа	180-200	Ўзбек-65, Қашқар-20	Кува (ш), Асака (я), Шаҳрихон (с)	Дехқончилик, боғдорчилик, хунармандчилик	Шаҳрихонсой, Исфайрамсой, Қувасой	64,7	Суғориладиган ҳайдов ерлар, мевали боғлар, донли экинлар
8. Андижон	Дарё террасаларининг ясси текисликлари	Ўтлоқи воҳа	130-180	Ўзбек- 87	Андижон (п, я)	Дехқончилик, боғдорчилик, хунармандчилик, савдогарлик	Андижонсой, Қорадарё, Улуғнор	54,0	Суғориладиган ҳайдов ерлар, мевали боғлар, донли ва полиз экинлар
9. Избоскан-Учқўрғон	Конус ёйилмаларининг қия текислиги	Ўтлоқи ва бўз воҳа	180-240	Ўзбек-74	Пойтуғ (с), Учқўрғон (п), Ҳаққулобод (ч)	Дехқончилик, боғдорчилик, чорвачилик	Мойлисув, Норин чап соҳили	57,0	Суғориладиган ҳайдов ерлар, мевали боғлар, донли ва полиз экинлар
10. Наманган	Конус ёйилмаси ясси текислик-лари	Бўз воҳа, ўтлоқи	250-280	Ўзбек-87	Наманган (я)	Дехқончилик, боғдорчилик, хунармандчилик, савдогарлик	Янгиарик,Розе нбах ариғи	69,0	Мевали боғлар, суғориладиган ҳайдов ерлар, донли ва полиз экинлар
III этноландшафт минтақа									
11. Водил-Қувасой	Ўртача баланд тоғ олди текисликлари	Бўз ўтлоқи, воҳа	200-240	Тожики - 25, Ўзбек-50	Водил (д), Чимён (с)	Боғбончилик, чорвадорлик	Шохимардонсой, Исфайрамсой	33,5	Мевали боғлар, яйловлар

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
12. Мингтепа-Хўжаобод	Қия адир орти текисликлар, ички конус ёйилмаларининг қия, юқори ва ўрта қисми	Ўтлоқи бўз-воҳа. Бўз тупроқлар минтақасини ўтлоқи воҳа	200-250	Ўзбек 32, Турк 39	Булоқбоши (ч), Хўжаобод (д), Мингтепа (ч)	Чорвачилик, деҳқончилик, боғдорчилик	Оқбўйра, Савай, Аравонсой, Қирғиз-ариқ	40,0	Мевали боғлар, суғориладиган ерлар, яйловлар
13. Ойим-Қорасув	Ички конус ёйилмаларининг ясси қуйи қисми	Бўз тупроқлар минтақасини ўтлоқи воҳа	200-250	Қирғиз-68, Ўзбек-20	Жалолқудуқ (с), Қўрғонтепа (ж)	Чорвачилик, деҳқончилик, боғдорчилик	Андижонсой, Шаҳрихонсой	47,0	Мевали боғлар, суғориладиган ерлар, яйловлар
14. Косон-Чортоқ	Бироз қия, дарё водийси текисликлари	Бўз воҳа, суғориладиган бўз	250-280	Ўзбек-92	Косон (ч), Янгиқўрғон (д), Чортоқ (ш)	Боғдорчилик, деҳқончилик, чорвадорлик	Косонсой, Чортоқ, Подшоотасой.	23,4	Мевали боғлар, суғориладиган ҳайдов ерлар, донли экинлар
15. Чуст-Поп	Ясси, баъзан қия текисликлар	Бўз воҳа	250-280	Ўзбек -52, Тожиқ-41	Чуст (п), Ахси-Шаханд (ш), Поп (я)	Боғдорчилик, деҳқончилик, хунармандчилик	Ғовасой	37,0	Суғориладиган ҳайдов ерлар, мевали боғлар, донли экинлар
IV этноландшафт минтақа									
16. Чодак-Чоркесар	Бироз қия тоғолди текислиги	Оч тусли бўз, қўнғир	250-300	Ўзбек-79	Чодак (я)	Деҳқончилик, боғдорчилик, хунармандчилик	Чодаксой	19,3	Мевали боғлар, яйловлар
17. Сўх-Шохимардон	Адир ва паст(ўртача) тоғлар	Тўқ тусли бўз тупроқлар	280-320	Ўзбек-54, Қирғиз-22, Тожиқ-20	Сўх (д), Шохимардон (д)	Чорвадорлик, боғбончилик, поспонлик	Сўх, Шохимардон	0,8-1,0	Ўрмон-боғлар, яйловлар

Изоҳ: Асосий бозор бўладиган жойлар ёнидаги ҳарф бозор бўладиган кунни билдиради.

(Я) – якшанба, (Д) – душанба, (С) – сешанба, (Ч) – чоршанба, (П) – пайшанба, (Ж) – жума, (Ш) – шанба.

Манба: Обзор Ферганской области..., 1885; 1887; 1889; Абдулхамидов, 1990.

2.2.1-РАСМ, ФАРҒОНА ВОДИЙСИНИНГ ЭТНОГЕОГРАФИК РАЙОНЛАРИ

2.2.1.-расм. Фарғона vodiysi этноэкологик районлаштириш картаси

Иккинчи боб бўйича хулосалар

Этноэкологик маданиятнинг шаклланишига таъсир кўрсатувчи табиий ва ижтимоий омилларни ўзаро алоқадорлик ва яхлитликда ўрганишни таъминлаш учун тарихий-географик ва тизимлиёндашувтанлаб олинди. Фарғона водийсидатабиий ресурилардан фойдаланишнинг тарихий-географик хусусиятлари асосида, даврийлик услубидан фойдаланиб, 3 та давр (1876 йилгача; 1876-1991 йй.; 1991 йилдан кейинги) ажратилди. Табиий ресурслардан фойдаланишнинг ҳар бир давр учун хос бўлган табиий-тарихий, товар-мақсадли, дастур-мақсадли турлари аниқланди. Уларнинг этноэкологик ва техник-иқтисодий афзалликларини баҳолаш мезонлари ишлаб чиқилди.

Этноэкологик маданиятнинггеографик жихатлари районлаштириш, тизимли таҳлил, қиёсий-географик, статистик ва картографик усуллар ёрдамида таҳлил қилинди ва тегишли хулосалар чиқарилди. Маънавий маданият намуналарини ўрганишда, уларнинг этноэкологик моҳиятини очиб беришда топонимик маанбаларга таянилди.

Фарғона водийси ҳудуди этноэкологик маданиятни шакллантирувчи ландшафт кўрсаткичларидан: рельеф шакли, тупроқ тури, ёғин миқдори, этник кўрсаткичлардан: минтақадаги асосий этнослар салмоғи, этномаданий марказлар, этносларнинг асосий касб-кори, хўжалик кўрсаткичларидан: асосий суғориш тармоғи, суғориладиган ерлар салмоғи, экин ерлар таркиби каби кўрсаткичларини тизимли баҳолаш асосида 4 та этноландшафт минтақаси ва 17 та этноэкологик районларга ажратилди.

3-БОБ. ФАРҒОНА ВОДИЙСИ АҲОЛИСИНИНГ ТАБИАТДАН Фойдаланиш маданиятининг ижтимоий географик жиҳатлари

3.1. Анъанавий хўжалик юритиш тизимининг этноэкологик моҳияти

Марказий Осиё минтақасида, хусусан Фарғона водийсида ландшафт қонуниятларига мос тушувчи ҳамда маҳаллий деҳқонлар эҳтиёжини қондирувчи ер ва сувдан фойдаланишнинг маданий-этник анъаналари қадимги даврлардан бошлаб шаклланган. Деҳқончилик соҳасидаги турли усул ва йўналишлар неолит ва энеолит даврларида яратилган бўлиб, узоқ тарихий вақт давомида такомиллашиб борган [13; 14; 21;52]. Ландшафтларда юз берган ўзгаришларни олдини олиш учун амалга оширилган тадбирларнинг такомиллашиб бориши оқибатида ушбу бу минтақада ўзига хос табиий ландшафтимувозанати шаклланиб борди.

Юқоридаги методологик асосларга таяниб таҳлил қилинганда, минтақавий шароитда этноландшафтдан фойдаланишни биринчи *табиий-тарихий тури* тури Фарғона водийсида XV–XVI асрдан бошлаб, шаклланди ҳамда у XIX аср охири ва XX аср бошларига қадар мавжуд бўлган [73; 81; 66; 24]. Этноландшафтдан фойдаланишнинг бу турида рельеф, иқлим, тупроқ хусусиятлари, водийнинг ёпиқ ўрни ҳамда аҳолининг миллий-этник хусусиятлари ҳисобга олинган. Бу тур, одатда, узоқ тарихий вақт давомида шаклланиб, унда тўпланган кўникма, малака ва тажрибалар табиат билан уйғун алоқадорликка, табиатга мослашишга асосланади. Бинобарин, экологик нуқтаи-назардан қаралганда, бу тур энг мустаҳкам бўлиб, шу мақсадда тадқиқ этилди.

Фарғона водийсида аҳоли, хўжалик ва унинг тармоқлари, табиий шароит ва ресурслар салоҳиятидан фойдаланишнинг ҳудудий жиҳатларини ўрганиш жараёнида ҳудуднинг географияси, тарихи ва бошқа хусусиятлари бўйича турли адабиётлар таҳлил қилинди. Фарғона водийсида экологик

ҳолатни оптималлаштиришга таъсир кўрсатадиган ердан фойдаланиш кўрсаткичларини таҳлил қилиш 2.2.-параграфда ажратилган этноландшафт минтақалар доирасида олиб борилди.

Биринчи этноландшафт минтақа – Фарғона водийсидаги Хўжабақирғон, Исфара, Сўх, Шохимардонсой, Исфайрамсой, Шахрихонсой дарёлари конуссимон ёйилмаларнинг чекка қисмлари ва конус оралиғи ботиқларини ҳамда Марказий Фарғона чўл ҳудудларини эгаллайди. Мазкур минтақага Қорақалпоқ-Бувайда ва Ёзёвон-Улуғнор этноэкологик районлари киради.

Бу минтақада тупроқ-экологик ҳолатининг салбий томонга ўзгаришига жойнинг гидрогеологик ҳолати ҳамда шамол эрозияси таъсир этиши мумкинлиги бугунги кунда олиб борилган илмий тадқиқотларда исботланди [70; 56-б.]. Бу ерда, ер ости сувлари ушбу минтақага юқоридан оқиб келади ва маълум даражада минераллашади [145; 71-73 б.]. Шунинг учун ушбу ҳудудда тупроқнинг экологик ҳолатига, унинг шўрланишига қарши қаратилган тадбирлар мажмуаси йиғилганлигини кузатиш мумкин (3.1.1.-жадвал).

Мазкур минтақанинг табиий географик хусусиятидан келиб чиқиб, ҳудуднинг кам ўзлаштирилганлиги кузатилади. Ер тоифаларидан асосан заҳира ерлар (хон ва давлатга қарашли ўзлаштирилмаган ерлар) ҳамда баҳорги ва кузги яйлов сифатида фойдаланиладиган, суғорилмайдиган ерлар ўртача 70 фоизгача майдонни эгаллаган. Бундай ҳудудлар Ёзёвон волостида 54 фоиз, Қорақалпоқ волостида 66 фоиз, Файзобод волостида 67,3 фоиз, Махрам волостида 83 фоиз, Ултарма волостида 86 фоизни ташкил этган [83;23-б.]. Ҳудудларда қум барханларининг кўчишига қарши саксовул, туронгил, жилон жийда каби бутасимон ўсимликлар ўстирилиши характерлидир.

Қишлоқ хўжалиги ерлари таркибида асосан кузги ва қишки яйлов сифатида фойдаланилган ерлар кўп. Экин майдонларида шўрга чидамли экинлар, конус оралиқ ботиқларида шоли кўп экилган. Минтақада дарахт ва

бута ўсимликларидан саксовул, чиннигул, жийда, шўра, туранги каби майда баргли дарахтлар ва эфемер ўсимликлар кенг тарқалган [73; 440-б.].

Экин майдонларини таркибини таҳлил қилинса, бу минтақа учун шўрга чидамли экинлардан оқ жўхори (*Sorghum cernuum*), шолининг уч тури оқ шоли, арпа шоли ва қизил шоли кўп экилиб, ерни шўрини ювиш орқали маданийлаштирилган [73; 449-б.]. Худудда полиз экинларини, айниқса қовун етиштиришда ниҳоятда юқори натижаларга эришилганлиги кўп адабиётларда келтирилган [73; 28; 52;]. Худудда аҳолининг кундалик истеъмолида июль ойидан то октябрь ойигача қовун асосий овқат ҳисобланган ва экин майдонлари таркибида донли экинлардан кейинги ўринни эгаллаган [73; 470-б.]. Суғориладиган ерлар улуши бошқа минтақалардан сезиларли даражада кам, Янгиқўрғон, Бувайда, Қорақалпоқ волостларида 5-25 фоизни ташкил этади [103; 131-б.]. Баланшлик минтақаси нафақат қишлоқ хўжалиги ерларини ўзлаштиришга балки, суғориладиган экинлар таркибига ҳам таъсир кўрсатади [73; 44-б.].

Минтақа топонимлари худудда бўлиши мумкин бўлган қуйидаги экологик хавф-хатардан ваердан фойдаланишни қийинлаштирувчи омиллар ҳақида батафсил маълумот бериб, экологик даракчилик вазифасини ўтайди.

1. Минтақанинг табиий шароити ҳақида дарак берувчи қум билан боғлиқ номлар кўп учрайди; Жумладан, Бўриқум (Данғара т.), Оққум (Мингбулоқ т.), Қорақум (Бувайда т.) Қум (Ёзёвон, Бувайда, Шаҳрихон, Учкўприк туманларида), Қумбости (Учкўприк т), Қумқишлоқ (Бешарик, Данғара, Қўштепа, Тошлақ туманларида), Қумтепа (Қўштепа, Балиқчи туманларида), Қумқияли (Данғара т.) Қуммозор (Бувайда т.). Бу номлар аҳоли масканларида қумли тупроқлар худуднинг ўзлаштиришни қийинлаштирувчи омил эканлигидан дарак берган.

2. Гидрогеологик шароит ҳақида маълумот берувчи номларга; Шўр қишлоғи (Бувайда, Учкўприк, Фурқат, Балиқчи туманларида) Шўрсув, Шўртепа (Бувайда туманида)каби номларни киритиш мумкин. Юқоридаги тупроқ-экологик шароитда ўсадиган ўсимликлар ҳақида ҳам топонимлар

тахлилидан маълумот олиш мумкин. Жумладан, Жийда, Жийдали (Данғара т.), Жийдақишлоқ (Мингбулоқ т.), Қоражийда (Қўштепа т), Чорбоғтурунғи (Бешариқ т.) каби.

3.1.1.-жадвал

Фарғона водийсининг этноландшафт минтақаларида ердан фойдаланиш кўрсаткичлари

№	Кўрсаткичлар	Этноландшафт минтақалар			
		I	II	III	IV
1.	Кенг тарқалган ер тоифалари	Заҳира ерлар, қишлоқ хўжалиги ерлари (ййловлар)	Қишлоқ хўжалиги ерлари, аҳоли манзилгоҳлари, табиатни муҳофаза қилиш ва рекреация, тарихий - маданий объект ерлари	Қишлоқ хўжалиги ерлари, аҳоли манзилгоҳлари, табиатни муҳофаза қилиш ва рекреация, тарихий маданий объект ерлари	Табиатни муҳофаза қилиш, рекреация мақсадидаги ерлар, сув фонди ерлари, ўрмон фонди, заҳира ерлар,
2.	Қишлоқ хўжалиги ер турлари	Ййловлар, экин ерлар	Экин ерлари, томорқалар, мевали дарахтзорлар	Экин ерлари, лалми ерлар, мевали дарахтзорлар, томорқалар	Ййловлар, тоғ-ўрмон боғдорчилиги ерлари
3.	Асосий экин турлари	Жўхори, шоли, полиз ва бошқа шўрга чидамли экинлар	Донли, мойли ва ем-хашак экинлари, мевали боғлар	Мевали боғлар, полиз экинлари, донли экинлар	Ем-хашак ва полиз экинлари, илдиз мевали экинлар, сабзи, картошка ва б.
4.	Асосий дарахт ва бута турлари	Жийда, жилон жийда, турунғил, саксовул, шўра	Шафтоли, ўрик, олма, гилос, узум, беҳи, ғайноли, тут, тол	Ўрик, олма, нок, анор, шафтоли, бодом, олхўри, жийда, анжир, ёнғоқ, чонор, тол, терак	Олма, тоғ олча, писта, бодом, дўлана, наматак, зирк, дукчўп, арча, терак, қайрағоч
5.	Суғориладиган ерлари (% ҳисобида)	20-30	40-50	30-40	00,8-1

Манба: 14; 72.

Иккинчи этноландшафт минтақа. Водийдаги дарё ва сойларнинг конуссимон ёйилмасининг марказий қисмини эгаллаб, денгиз сатҳидан

баландлиги 400-600 м атрофидаги қия текислик рельефига эга. Иқлим кўрсаткичлари деҳқончилик қилиш учун қулай [29; 143-б.]. Бу минтақага Қўқон, Бешариқ-Яйпан, Риштон-Боғдод, Марғилон, Қува-Шахрихон, Андижон, Избосган-Учқўрғон ва Наманган этноэкологик районлари киритилади.

Тупроқ-экологик шароитга кўра бу минтақа энг қулай ҳисобланиб, бўз тупроқлар минтақасининг унумдор ўтлоқи, ўтлоқи-воҳа тупроқлари тарқалган, унумдорлиги юқори бўлганлиги сабабли бу ҳудудлар тўла ўзлаштирилган. Водийнинг иқтисодий жиҳатдан энг ривожланган ҳудуди ҳисобланади.

Ер тоифаларидан асосан қишлоқ хўжалиги ерлари, аҳоли манзилгоҳлари, табиатни муҳофаза қилиш ва рекреация, тарихий маданий объект ерлари кўп майдонни эгаллайди. Ҳудуднинг асосий қисмидан интенсив фойдаланилади, бу ўз навбатида ҳудудга тушадиган антропоген босим миқдорининг ортиб кетишига сабаб бўлган. Шунинг учун йирик шаҳарлар ва уларнинг маҳаллаларида «экологик сокинлик ҳудудлари» - зиёратгоҳ, қадамжо, мақбара, мазорлар каби экологик аҳамиятга молик ерлар майдони анча катта. Мисол учун «экологик сокинлик ҳудудлари» ҳисобланган муқаддас қадамжо ва зиёратгоҳлар XX аср бошларида Қўқонда 25 та, Марғилонда 30 та, Андижон шаҳри ва уни атрофида 35 та, ўрганилаётган даврда Наманганда 60 га яқин бўлганлиги қайд этилади [120; 23-б.].

Минтақада қишлоқ хўжалик ерларидан суғориладиган экин ерлар, томорқа ерлари ва мевали дарахтзорлар сифатида фойдаланиладиган майдонлар улуши катта. Суғориладиган экин ерлар миқдори Норин волостида 66 фоиз, Асака волостида 67 фоиз, Сегаза волостида 73 фоиз, Олтинқўл волостида 75 фоиз, Қува волостида 80 фоиз, Ҳаққулобод волостларида 80 фоизни ташкил этган. Ўртача бу этноландшафт минтақадаги суғориладиган ерлар миқдори 40-60 фоизни ташкил этган [83; 23-б.]. Минтақа бутун водийдаги деҳқончилик энг ривожланган ҳудуд ҳисобланиб,

экин майдонларининг таркибида донли, мойли, толали ва ем-хашак экинлари кўп экилади. Донли экинларнинг камсувталаб, эртапишар навлари кўпроқ экилган, улардан бутун вегетация даврида бир ёки икки марта суғориладиган мош, тарик, жавдар, қўноқ, кузги буғдой каби экинлар танлаб олинган. Мойли экинлардан кунжут, пахта, зигир, рапс, махсар, кўкнори, кунгабоқар, канош, ем-хашак экинларидан маккажўхори, беда, арпа кўп майдонларни эгаллаган. [73; 452-б.].

Бу минтақада ердан фойдаланишда тупроқ унумдорлигини сақлашга қаратилган алмашлаб экиш ва ерни ўғитлашдаги этноэкологик маданият намуналари диққатга сазовор. Минтақада қадимдан заҳирада ўзлаштириш учун ер ва керакли микдорда сув ресурслари ушлаб турилган. Деҳқончилик яйлов чорвачилиги, ҳунармандчилик ва ривожланган савдогарлик фаолияти билан биргаликда олиб борилган. Қишлоқ хўжалигида ишлатиш мумкин бўлган ерларнинг 40-50 фоизигагина ишлов берилган, қолган ерлар эса алмашлаб экиш тизими бўйича бўз, қўриқ ер сифатида қолдирилган. Маҳаллий деҳқонлар шу йўл билан тупроқ унумдорлигини бир хилда сақлаб келганлар. Бу ҳақда Фарғона вилояти бўйича қилинган ҳисоботда Россиялик агроном шундай ёзади: «...ҳисобот йилида маҳаллий аҳоли учун ажратилган яроқли ерларнинг 41,04 фоизигагина ишлов берилди, қолган 476,786 ботмон (1 ботмон- бир гектарга яқин майдон –Н.К.) микдордаги яроқли ер эса ишловсиз қолди. Бундай ҳолатнинг сабабини тушунтириш қийин» [83; 8-б.]. Деҳқончиликнинг маҳаллий шароитини яхши билмаган, ердан фойдаланишда фақатгина кўпроқ ва тезроқ фойда олишни ўйлаган агроном учун тушунарсиз кўринган бу ҳолатнинг сабабини ота-боболарининг кўп асрлик тажрибасига суянган маҳаллий деҳқонлар яхши билганлар.

Ерларни ўғитлашда «ердан неча арава беда олсанг, шунча гўнг солиш зарур» деган нақлга амал қилиш орқали экин ерларнинг ориқлаши, тупроқ унумдорлигининг пастлашига йўл қўйилмаган [15;44-б.].

Бу минтақа топонимиясида ерга эгалик ҳуқуқини берувчи, ундан эҳтиёткорлик билан, унумдорлигини сақлаган ҳолда фойдаланиш

мажбуриятини юкловчи, «чек» термини кўшилган номлар, ҳамда антропотопоним ва этнотопонимлар кенг тарқалган. Мисол учун, Жумабойчеки (Ўзбекистон т.), Қақирчек (Бешарик т.), Кўтармачек (Олтинкўл т.), Эшончек (Балиқчи т.), Юқори Мирзаобод (Боғдод т.), Найман (Андижон т., Поп т., Кува т.), Дўрмон (Асака, Қўштепа т.) кабиларни келтириш мумкин.

Учинчи этноландшафт минтақа. Фарғона водийсидаги Сўх, Исфара, Шоҳимардонсой, Исфайрамсой, Аравон, Оқбўйра, Косонсой конуссимон ёйилмасининг юқори қисмларини эгаллайди. Баландлиги 700 м дан бошланадиган тўлқинсимон рельефга эга бўлган текисликлар ва адир оралиғи ботиқлари мазкур минтақанинг асосини ташкил этади. Табиий ўзанлар билан бўлинган ушбу минтақада Водил-Қувасой, Мингтепа-Хўжаобод, Ойим-Қорасув, Чуст-Поп, Косон-Чортоқ этноэкологик районлари жойлашган.

Л.Н.Бабушкин (1985) маълумотларига кўра, мазкур минтақада йиллик ўртача ҳаво ҳарорати биринчи ва иккинчи минтақага қараганда 2,0-4,0⁰С га пастроқ бўлиб, ёғин миқдори водийнинг марказий қисмларида 20-30 мм кўплиги билан характерланади. Бу ерда ер ости сувларининг 95 фоизи шаклланади, сувлик қатламнинг қалинлиги 20-50 метрни ташкил этади [29].

Юқорида кўриб чиқилган табиий ландшафт хусусиятлари таъсирида суғориладиган ерлар майдони 35 фоиз атрофида бўлган [104; 44-б.]. Ер тоифалари орасида қишлоқ хўжалиги ерларидан ташқари аҳоли масканлари ерлари, сув фонди ерлари кўпчиликни ташкил этади. Сўх дарёси суғориш тизимининг ҳар икки Саркўрғон ва Қўқон гидроузеллари, Шоҳимардонсой дарёсининг Водил, Исфайрам дарёсининг Бешолиш, Аравон дарёсининг Аравон, Оқбўйра дарёсининг Ўртатоғ, Қорадарёнинг Ўзган, Бозоркўрғон, Норин дарёсининг Учкўрғон, Подшоотасойнинг Заркент гидроузеллари мазкур минтақа жойлашган [104]. Бу ўз навбатида водийнинг текислик ҳудудларини сув билан таъминлашдаги минтақанинг ўрни ва аҳамиятини белгилаб беради.

Қишлоқ хўжалиги ерлари кўпроқ боғдорчилик ва узумчилик учун ажратилган. Маҳаллий деҳқонлар ердан фойдаланишнинг бу усули орқали конуссимон ёйилмаларнинг қуйи қисмларида ер ости сувлари сатҳининг кўтарилиб кетишига ва тупроқ шўрлашувига йўл қўймасдан экологик мувозанатни сақлаганлар. Кам сув талаб қиладиган данакли боғлар кўплиги билан ажралиб турган. Исфара, Конибодом, Шўрсув, Риштон, Қувасой, Янгиқўрғон, Чортоқ, Косонсой, Булоқбоши ҳудудларида ўрик, бодом, ёнғоқ дарахтлари кўп экилади. Наманган ҳудудида эса олма, нок, олхўри, ғайноли кенг тарқалган. Чуст туманининг Олмос қишлоғида етиштирилган олманинг доғруғи Марказий Осиёга танилган [73; 276-б.]. Бу эса, юқорида айтилганидек, табиий имкониятлардан тўлароқ фойдаланиш ва қуйи минтақада ер ости сувларининг сатҳи ўзгаришига йўл қўймаслик учун замин яратган. А.Ф.Миддендорф (1882) ҳозирда фақатгина тўртинчи минтақадаги тоғларда учрайдиган бодом ва тоғ писталарини адирлар минтақасига қадар тушиб келганлиги ҳақида расмлар билан асосланган маълумотни келтиради [74;124-б.].

Минтақа учун экологик жиҳатдан хос ва мос бўлган мевали дарахтлар турини аниқлашда жой номларидан фойдаланиш мумкин. Минтақада ўрик, шафтоли, олма, анжир, анор дарахтларининг кенг тарқалганлигини асословчи жой номлари учрайди. Жумладан, Ўрикзор (Фарғона, Наманган, Косонсой, Чортоқ туманлари), Шафтоли (Уйчи тумани), Шафтолизор, Олма (Наманган тумани), Олмазор (Жалақудуд, Косонсой, Янгиқўрғон туманлари), Олма-бел (Чуст тумани шимоли), Анжирзор (Наманган тумани), Анорзор (Қува, Избоскан туманлари) кабилар.

Тўртинчи этноландшафт минтақа Олой, Туркистон, Фарғона, Қурама, Чотқол тизмалари ва адирлари ҳудудини ўз ичига олади.

Бу ерда тик қояли рельеф шакллари чуқур водийлар билан алмашилиб келади. Ердан деҳқончиликда фойдаланиш шу водийларда қисман йўлга қўйилади, бошқа ҳудудлар эса чорвачилик ва тоғ боғдорчилигига

ажратилади. Минтақада Сўх-Шоҳимардон, Чодак-Чоркесар этноэкологик районлари жойлашган.

Худуд иқлимнинг шаклланишида баландлик кўрсаткичи асосий аҳамиятга эга. Ҳаво харорати ва ёғин миқдори водийнинг текислик қисмидан кескин фарқ қилиб, ёз ойларининг қисқалиги ва ёғиннинг кўплиги билан тавсифланади [29; 197-б.]. Тоғли водийларда (Сўх, Шоҳимардон, Обшир, Арслонбоб, Чодак, Чоркесар) 1300-1500 баландликда ёғин миқдори 350-400 мм атрофида бўлади. Бу ҳолат худудда лалмикор деҳқончиликни ривожлантириш имконини беради, картошка, кузги буғдой ва дарё водийларида шоли етиштирилади. Иқлимнинг бу хусусияти худуддан асосий чорвачилик яйлови сифатида фойдаланишга замин яратган.

Ушбу минтақада водийнинг ривожланишида асосий омиллардан бири бўлган сув ресурслари шаклланади. Хўжабақирғон, Исфара, Сўх, Шоҳимардон, Исфайрам, Аравон, Оқбўра, Қорадарё, Норин, Подшоотасой, Говасой, Чортоқсой, Чодаксой каби Фарғона водийсини сув билан таъминловчи асосий дарёлар мазкур минтақадан бошланади. Дарёлар тўйиниш типига қараб, май-июнь ёки июль-август ойларида тўлиб оқиб, ўзидан қуйида турувчи минтақаларни сув билан таъминлайди. Минтақанинг бу хусусияти у ернинг қаттиқ муҳофазага олинadиган худудларга айланишига сабаб бўлган. Бу ҳақида 4.2.-параграфда батафсил маълумот берилади.

Ердан фойдаланишда худуднинг водийни сув билан таъминлашдаги гидрогеологик ҳолати ҳисобга олинган. Тоғ билан текислик ўртасидаги ўзаро боғлиқлик, модда ва энергия алмашинуви жараёни, яъни «тоғ-текислик» геожуфтлиги [18; 33-б.] ёки парагенетик мажмуалар [12] ердан фойдаланишнинг табиий-тарихий типиди муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Водийнинг текислик худудлари ўзлаштирилиши билан дарё йўналиши бўйича алоқалар тикланган, тоғ қишлоқлари ва текислик худудидаги аҳоли ўртасида ўзига хос меҳнат тақсимооти ва мол айрибошлаш йўлга қўйилган.

Маъмурий бўлинишда ҳам ўзгариш бўлган, яъни бутун Сўх дарёси тизимида ягона бошқарув йўлга қўйилган.

Тоғли ҳудудларда яшовчи аҳолига, ушбу ҳудуднинг дарё суви миқдори ва режимини сақлаш функцияси юклатилган. Ҳудуднинг асосий қисми яйлов бўлиб, масалан, Сўх этноэкологик районининг атиги 0,8 фоизи суғориб деҳқончилик қилишга ажратилган [83; 23-б.].

Сув эрозиясига йўл қўймаслик мақсадида дарё водийларида шоли, бошқа ҳудудларда кузги буғдой, картошка, сабзи каби илдиз мевали экинлар ва 80 турдаги дарахтлар экилган. Бошқа маҳсулотлар халқ эҳтиёжини қондириш учун текисликдан келтирилган. Сўх, Чорку, Олмос, Чодак, Новқат қишлоқларида душанба, чоршанба, пайшанба кунлари, ишловчи 70 та савдо растасига эга бўлган, чорва билан ҳам савдо ўтказиладиган бозор бўлган [83; 24-б.].

Олой, Туркистон, Қурама, Чотқол тизмаларининг водийни сув билан таъминлашдаги экологик функцияси ўша даврлардан бошлаб тушуниб келинган. Бу ҳудудларда ҳам ўзига хос «қўриқхона»лар давлат ва маҳаллий аҳоли томонидан ташкил этилган.

Суғориш тизимининг ривожланиши билан араб географлари ва В.Наливкин (1886) асарларида айtilган, адирлар зонасигача тушиб келган «Ўрмон-боғлар»нинг майдони кескин қисқара борган. Аҳоли сонининг ортиб, деҳқончилик майдонларининг кенгайиши кузатилган, жамоа мулки бўлган ҳудудларда дарахтлар кўплаб кесилган. Оқибатда, VIII-IX асрларда дарё режимининг ўзгариши, сув тошқинлари кўплаб кузатилган. Ўз-ўзидан кишилар бу салбий жараёнларнинг сабабини ўрганганлар ва унга қарши қаратилган чора-тадбирларни қидира бошлаганлар. Биринчи навбатда табиатнинг бузилган унсурларини, яъни ўрмонларни тиклашга ҳаракат қилинган. Ўз ўлкасининг гуллаб яшнашини ўйлаган ҳукмдорлар эса аввало, тоғли ҳудудлар табиатини асраб «қўриқхоналар» ташкил этган дея хулоса қилиш мумкин. Бундай ўзига хос «қўриқхона»лар, муқаддас зиёратгоҳлар ва қадамжолар кўринишида водийдаги энг кўп зиёратчиларни ўзига чорлаши

билан ажралиб турган [97; 98-б.]. Бу эса ўз навбатида бутун водийда сув таъминотини яхшилаб, этноэкологик мувозанатни сақлашга ёрдам берган.

Юқоридаги таҳлилдан кўриниб турибдики, ердан фойдаланишнинг ҳар учта тури яъни, ҳудуднинг халқ хўжалик тармоқлари бўйича тақсимлашда (ер тоифалари), қишлоқ хўжалик ерлари (ер турлари) ва экин майдонлар таркибини шакллантиришда минтақанинг ландшафт-экологик хусусиятлари, аҳолининг меҳнат ва табиатдан фойдаланиш малакалари тўлиқ эътиборга олинган. Бу ҳолат ҳудудда экологик мувозанатни сақлаб, аҳоли турмуш фаровонлигини таъминлаб туришга ёрдам берган.

3.2. Сув ресурсларидан фойдаланишнинг анъанавий усуллари ва ижтимоий географик жиҳатлари

Этноландшафтдан фойдаланишнинг ҳудудий жиҳатларидан бири унинг макон ва замондаги шаклланиши, фаолият кўрсатиши ҳамда ривожланиш тамойилларининг турличалигидир. Марказий Осиё минтақасида яшовчи аҳоли минг йиллар давомида шариат қонунлари бўйича сув ресурслардан оқилона, ҳамкорликда фойдаланиб келди. Ҳамюртимиз улуғ аллома Бурҳониддин Марғинонийнинг «Ҳидоя» асари ва унга берилган шарҳларда ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида бўлгани каби, табиат неъматларидан биринчи навбатда ер ва сувдан оқилона, шукроналик билан, унга зарар етказмасдан фойдаланишнинг ҳуқуқий асосларини белгилаб берди [71; 79;].

«Ҳидоя» асарининг «Ердан фойдаланиш» (музораъа), «Кўриқ ерларни очиш», «Сувдан фойдаланиш», «Вақф китоби»каби бўлимларида ҳуқуқий нормалар қурғокчил иқлим шароитида ижтимоий-экологик талабларга, бугунги иборалар билан тушунтирилганда барқарор ривожланиш тамойиллариги мос ҳолда узоқ йиллар давомида ер-сувдан самарали фойдаланишга сабаб бўлиб келди. Асарнинг қуйидаги нормалардан минтақада кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштиришни рағбатлантиришга эътибор берилганлигини кўриш мумкин, яъни - «Бир киши фойдаланишга яроқсиз

ерда кудук қазиса, шу кудукнинг атрофидаги ер у кишиники бўлур», «Суви челақ воситасида қўл билан тортиб чиқариладиган кудук ва нозих, яъни суви туя ёки бошқа ҳайвонлар билан тортиб олинадиган кудук учун тўрт тарафидан қирқ зироъ (1 зироъ-66 см) кудук казувчиниқи бўлур» [79; 233-б.]. Бошқа бир нормада ўзлаштириган ер бекор ободонлаштирилмай, экилмай қолиши жамият учун зарар келтиришининг олдини олишга ҳаракат қилинади ва шундай дейилади: - «Бир киши фойдасиз бир ернинг атрофини чегаралаб тошлар билан ўраб қўйса, аммо учйилгача у ердан фойдаланмаса, яъни мазкур ерни яроқли қилмаса – ҳоким у ерни иккинчи кишига олиб берур» [79; 233-б.]. Асарда икки ёки ундан кўп қавмлар ҳудудидан оқиб ўтган дарё ёки ариқ сувини тақсимлашнинг ҳуқуқий жиҳатлари кенг ёритилиб берилган. Ҳидоянинг «Сувдан фойдаланиш бўлими» 8-бандидаги қуйидаги фикрлар мазкур мавзуга бевосита алоқадорлиги билан диққатга сазовордир: «Агар сувни боғлаб тўхтатмаса, ери сув ичмайдиган бўлса ҳам – сувнинг юқорисидаги киши сувни бўғиб тўхтатишдан манъ қилинди, илло шерикларининг розилиги билан тўхтатса дуруст бўлур», ёки 9-бандда «Ариқдан бирга фойдаланувчи шерикларининг биттаси бошқасини сувни олиш учун куриладиган чиғир ва бошқа ускуналарни куришдан манъ қилиши мумкин. Агар мана шу ускуналар уни курувчига қарашли ерда бўлса ва бошқаларга зарар бермайдиган даражада бўлса манъ қила олмаслар» [71; 459-б.]. Ҳидоянинг қавмлар ўртасида сувдан фойдаланиш бўйича юзага келиши мумкин бўлган низони ҳал қилишга қаратилган бандлари ҳам эътиборга моликдир. Бунда «Агар бир қавм ўзлари орасида муштарак ариқнинг сувидаги улушлари устида низога борсалар, сувдаги улушлари ўзларининг ерлари миқдорича бўлиниб берилур дейилади» [71; 459-б.] (3-илова).

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики ер-сувдан фойдаланишда жойнинг ландшафт-географик хусусиятлари тўла эътиборга олинган. Маҳаллий аҳолининг ер-сувга бўлган эҳтиёжини имкон даража таъминловчи, сувни тежашга асосланган этноэкологик маданият шаклланганлигини ва

унинг авлоддан-авлодга ўтказиб келинганлигини кўришимиз мумкин. Бу ҳолат узок вақт давомида ўлкада обикор деҳқончиликнинг барқарор ривожланишига, аҳоли турмуш фаровонлигини яхшилашга замин яратган.

Ердан фойдаланишда кузатилгани каби, сувдан фойдаланишда ҳам асрлар давомида шаклланган табиий-тарихий тур ўзининг тежамлилиги, экологик муаммоларни келтириб чиқармаслиги, иқтисодий жиҳатдан самарали эканлиги билан тадқиқотчиларни ҳайратга солиб келган.

Фарғона водийсида сувдан деҳқончиликда фойдаланиш тарихи анча мукамал ўрганилган [45; 14; 15; 51; 30; 60; 96; 25; 115; 116;]. Биз масалани этноэкологик жиҳатларини ўрганишга, аввало суғориш натижасида юз бериши мумкин бўлган салбий экологик ҳолатларнинг олдини олишга қаратилган анъана, кўникма ва малакаларга аҳамият бердик.

Фарғона водийсида суғоришга сувини ишлатиш мумкин бўлган кичик сой ва дарёлар сони 6,5 мингтадан кўп бўлиб, асосий майдонлар улардан тортилган канал ва ариқлар ёрдамида суғорилади [50; 144-б.] Бундан ташқари, юқоридаги этноландшафт минтақаларнинг гидрогеологик хусусиятидан келиб чиқиб, ер ости сувларидан (булоқ, қудуқ, кориз) фойдаланиладиган жойлар ҳам мавжуд [15; 38-б.].

Фарғона водийсининг барча суғориш тизимлари сони 31 та бўлиб, улардан чиқарилган йирик магистрал ариқлар сони 1949 тани ташкил этган. Водийдаги энг йирик суғориш тизимлари ҳисобланган Исфара дарёсидан 90 та Сўх дарёсидан 98 та, Шоҳимардонсойдан 100 та, Аравонсойдан 177 та, Бойистон тизимидан 199 та, Янгиариқ тизимида 201 та йирик ариқлар чиқарилган [106; приложение-29]. Бундай мураккаб суғорниш тизими билан биринчи марта тўқнаш келган Россиялик ва хорижлик олимлар ҳалқимизнинг сувдан фойдаланиш маданиятига қойил қолганликларини кўп марта такрорлаганлар.

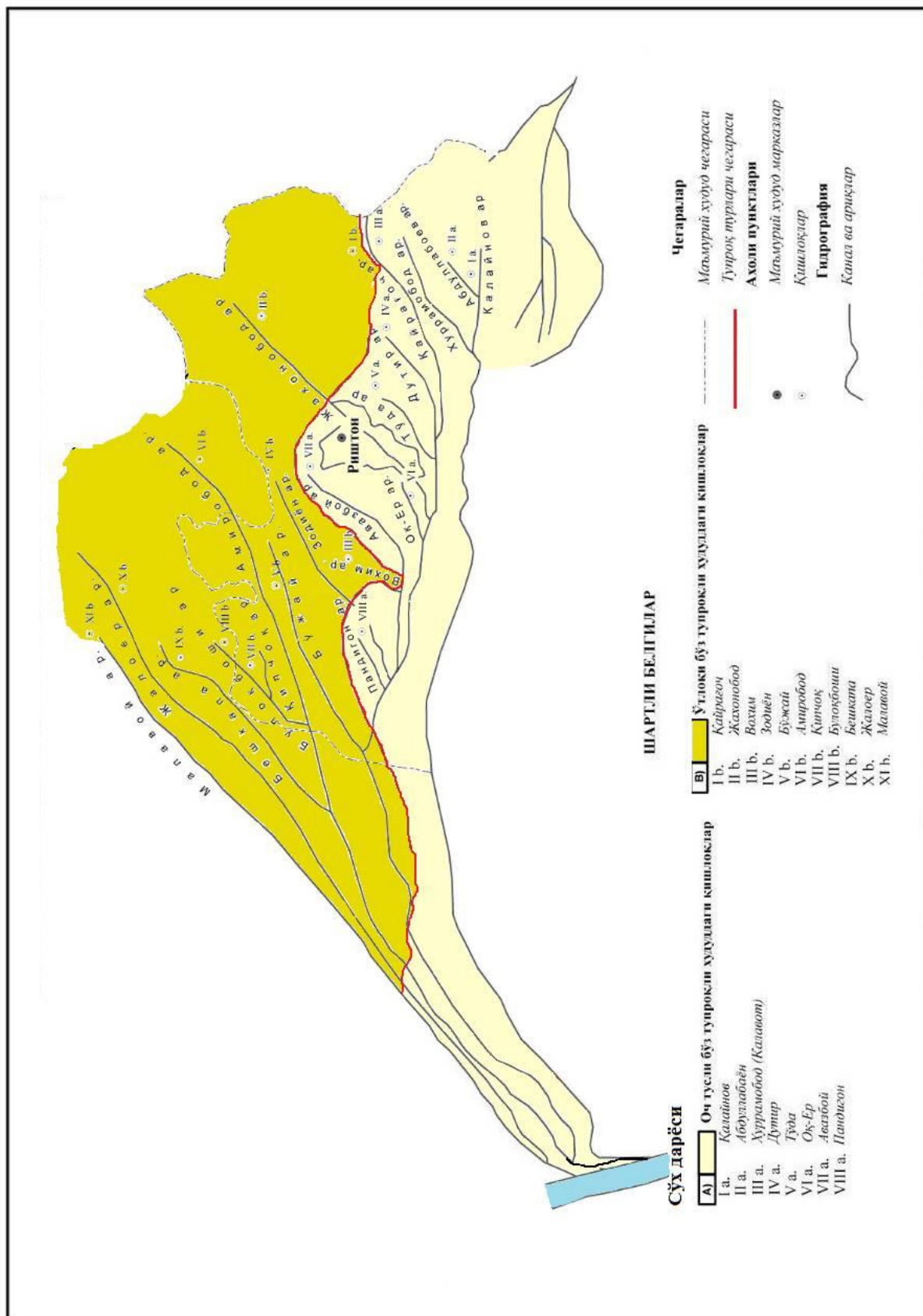
Асрлар давомида шаклланган, жойнинг табиий-иқлим, рельеф, тупроқ экологик ва демографик шароитларни ҳисобга олиб ташкил этилган ушбу суғориш тизимига рус ҳукумати ҳам деярли аралашмаган. Бу ҳақда

В.И.Масальский шундай ёзади: «Бу янги, биз учун яхши таниш бўлмаган соҳага аралашиб лозим топилмади ва барча сувдан фойдаланиш иши маҳаллий аҳолига қўйиб берилди» [73; 425-б.]. А.Ф.Миддендорф эса, Фарғона вилоятидаги суғорма деҳқончилик анъаналари билан чуқур танишиб, унга юқори баҳо беради ва Европаликларга қарата «...биз бу ишни Шарқ халқларидан ўрганишимиз керак», деб ёзган эди [73;169-б.].

Ўлкамиздаги суғориш тизимини ҳар томонлама ўрганган немис олими В.Радлофф ҳудудларнинг суғориш тизимларидан ҳайратга тушади ва бу ишларни техник ва гидротехник билимларга эга бўлмаган маҳаллий аҳоли авлоддан-авлодга бериб келинаётган тажриба асосида бажарганлигидан ҳайратга тушибшундай ёзади: «Мазкур суғориш тармоғи шундай бир ажойиб техника-ки, чиндан-да, ҳатто жуда илмми муҳандислар ҳам бунинг сабабини осонгина эплай олмаган бўлар эдилар» [93; 70-б.].

Водий аҳолисининг сувдан фойдаланиш малакаларидан экологик жиҳатидан аҳамиятли бўлган, географик мазмун ва моҳият касб этувчи дарё сувидан навбатлашиб фойдаланиш ва ҳавзали бошқарув маданияти алоҳида ўрганилди. Водийдаги сувдан навбати билан фойдаланиш ва уни тежаш усуллари ўрганишнинг арзигулик яна бир жиҳати аҳолининг мукаммал гидрологик тавқимдан фойдаланиш маданиятидир. Дарё сувидан фойдаланувчи аҳоли ўз дарёларининг йиллик сув сарфи, режими, тошқинлар бўлиши вақти каби хусусиятларини кўп йиллик кузатишлар натижасида пухта ўрганганлар. Бундай ўзига хос, гидрологик тақвим дарё сувидан унумли фойдаланишга имкон яратган. Кутилаётган йиллик сув миқдорига қараб, экин ерларнинг майдони ва экин турлари белгилаб олинган [14; 29-б.]

Адабиётларда маҳаллий аҳолининг ариқларга сувни навбат билан олиши қура ташлаш йўли билан [73; 425-б.], йирик ер эгалари, ариқ оқсоқоли ва миробларининг хоҳиш-иродаси билан [15; 48-б.) ва ҳаттоки, навбатни сотиб олиш, [43;76-б.] пора бериш [74; 171-б., 44; 41-б.] йўли билан амалга оширилиши мумкинлиги ҳақида ёзадилар. Бизнингча, бундай ҳолатлар айрим жойларда ва баъзи йиллари кузатилган бўлиши мумкин.

3.2.1-расм. Риштон ариғида навбатлашиб сув тақсимлаш картаси

Лекин, ариқларга сув тақсимлашда табиий омиллар ҳам эътиборга олинганлиги аниқ. Буни билиш учун, Риштон магистрал ариғида сувдан навбатлашиб фойдаланиш жараёнининг чуқур географик ва картографик таҳлили ўтказилди (3.2.1-расм).

Бу ҳудуддасувга навбат март ойидан бошланиб, июлда тугаган. Эски сана бўйича ҳамал ойи 7 мартдан бошланишини ҳисобга олсак, навбатлашиб сув олиш тупроқнинг етилиши, вегетация даврининг бошланиши билан бир вақтда бошланган. XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида Риштон ҳудудидаги ерларни суғориш учун 3 та магистрал ариқ Сариқўрғон сув тақсимлаш масканидан бошланади [73; 5-илова]. Улардан Вохим ариғидан 3 та, Жалоер ариғидан 6 та, Риштон ариғидан 10 та шоҳ ариқлар чиқарилган. Ҳудуднинг чуқур картографик таҳлили натижасида қуйидаги этноэкологик жиҳатдан аҳамиятли бўлган ҳолатлар аниқланди:

1. Риштон ариғидан сув ичадиган «оқ тупроқли» ҳудудда жойлашган Октомир, Қўшқайроқ, Тўда, Қалайнов ва Катпут қишлоқлари ўн кун сув олганларидан сўнг «қора тупроқли» ҳудудида жойлашган Зодиён, Жалаер, Бўжай, Бешкапа, Фармачит қишлоқлари сув олганлиги таъкидланган [15; 51-б.]. Риштон туманининг бугунги тупроқ харитаси таҳлил қилинганда юқоридаги «оқ тупроқ»ли ҳудудларда 0,5-1,0 м. дан шағалли, кучсиз шўрланган, ўрта қумоқли эскидан суғориладиган оч тусли бўз тупроқлар тарқалганлигини кўриш мумкин. Геоморфологик жиҳатидан бу ҳудуд тоғолди текисликлар ва адирликларнинг оч тусли бўз тупроқлар зонасига киради [145; 72-б.] «Қора тупроқли» ҳудудлар эса чўл зонасининг 0,5-0,7 м баъзан 1,0-2,0 м.дан шўх қатламлари мавжуд, кучсиз шўрланган ва ювилган, ўртача ва оғир қумоқли эскидан суғориладиган ўтлоқи саз аллювиал тупроқлар тарқалган. Мазкур тупроқлар бонитировка ўтказиш мақсадида чуқур таҳлил қилинган. Натижада оч тусли бўз тупроқлар ўзининг механик таркибидан келиб чиқиб, эрта баҳорда ўтлоқи-аллювиал тупроқларга нисбатан 5-7 кун аввал етилиши аниқланган [141; 68-б.]. Бундан кўриниб

турибдики, узоқ йиллар давомида синчиклаб кузатиш натижасида маҳаллий деҳқонлар навбатлашиб сув тақсимлаш тизимини тупроқнинг етилишига қараб белгилаганликлари ва бу ҳақидаги билимларни авлоддан-авлодга бериб келганликлари маълум бўлади. Сувдан шу тартибда навбатлашиб фойдаланиш Исфара-Хўжабақирғон дарё тизимида [43; 72-б.], Шохимардонсой, Аравон-Оқбура тизимида [74; 72-б.] ҳам жорий этилганлигини эътиборга олсак, водийнинг барча суғориладиган ҳудудларида сувдан тежамкорлик билан дарё режимини ўзгартирмасдан балки, унга мослашиб (адаптация қилиб) фойдаланилганликлари кузатилади. Бу юксак этноэкологик маданиятнинг моддий кўринишларидан бири бўлиб, қадимги Вавилон, Эрон ва Ҳиндистонда суғориш оқибатида юзага келган экологик фожиалар Фарғона водийсида бўлишига йўл қўйилмаган. Суғориладиган ерлар майдони бўйича Туркистон – Миср, Франция, Италия, Испания, Кавказorti давлатларидан олдинга ўтиб, фақатгина АҚШ ва Ҳиндистондан кейинги ўринни эгаллаган [73; 427-б.].

2. Ҳар бир ариқ унинг этагида (энг қуйида) жойлашган қишлоқ номи ёки этнос номи билан аталган. Бу ҳолат шу ҳудудда яшовчи аҳолига нисбатан сувга, ариққа нисбатан эгалик ҳиссини шакллантирган. Натижада, бугунги кунимиз учун ниҳоятда долзарб бўлган муаммолардан ариқни турли хил ифлосланишлардан сақлаш, ариқ атрофида ҳимоя зонасини (қирғоқларни емириши, жарланиш) мустаҳкамлаш каби масалалар маъмуриятни аралашувисиз ҳал этилган. Ариқларнинг номланишида у ариқдан сув оладиган қишлоқлар номидан ташқари кишиларнинг исми ва амали билан аталган ариқлар ҳам мавжуд бўлган, масалан, Абдуллабаён, Амиробод. Ариқларнинг маълум қавм (этнос) номи билан аталиши (Қипчоқ, Жалоир, Бўжай) бу ариқларнинг «эгаси борлиги»ни англатиб, бошқаларга эслатиб турган. Топонимист олим Н.Улуқовнинг ёзишича, этногидронимларда номнинг соддалашуви юз беради, масалан, форсча Жуйитуркон (Чуст тумани, Варзак қишлоғи) аслида форсча жўй+и+турк+он қўшимчаларининг келишувидан ясалган бўлиб, «ўзбеклар ариғи» деган маънони англатади [107;

82-бет]. Бундай «эгаси бор» ариқларнинг ҳар томчи суви тежалган ва истеъмолга яроқли ҳолда сақланган.

Бундан ташқари сув объектларини номлаш йирик шаҳарлар номидан бошлаб, то сув объекти кириб борган энг кичик маҳаллалар номига қадар давом этган. Масалан, Андижонсой, Марғилонсой, Намангансой, Қўқонсой, Шаҳрихонсой, Косонсойлар шаҳарлар номидан, Аравонсой, Шоҳимардонсой, Чинободсой, Чортоқсой, Қувасой, Олтиариқсой, Файзиободсой, Чимёнсой, Чодаксой, Ғовасой, Чортоқсой номлари қишлоқлар номидан, Даханасой, Чорвоқ, Кўкжар, Туягум, Жўйдам кабилармаҳаллаларномидан олинган.

3. Ҳар қандай гидротехник иншоот каби ариқларни ҳам йил давомида ишчи ҳолатда сақлаб туриш, сув ўтказиш қобилятини тиклаш, ариқ қирғоқларининг мустаҳкамлаш, йил охирида эса уни тозалаш ишларига жамоани жалб этишда ҳам юқоридаги «ариқ эгалари»нинг алоҳида мажбуриятлари бўлган. Бу ишлар одатда бир ариқдан сув ичган жамоа вакилларининг умумий ҳашарлари билан бажарилган. Магистрал ариқдан сув олувчи ҳар бир қишлоққа умумий ҳашарда қатнашиш учун ишчи кучи сони қишлоқнинг суғориладиган ер майдонига мос ҳолда тақсимлаб берилган [45; 52-б.].

Сувдан фойдаланишни бошқаришдаги географик жиҳатдан тадқиқотга муҳтож бўлган навбатдаги йўналиш ҳудудий-маъмурий бошқарувнинг ҳавзали ёндашув бўйича олиб борилганлигидир. Бундай бошқарув ҳам бугунги экологик билимлар нуқтаи-назаридан қаралганда ниҳоятга катта экологик афзалликларга эгалиги адабиётларда таъкидланган [14; 45; 115; 116;].

Ҳар бир суғориш тизимининг ягона маъмурий бирликдан бошқарилиши сув тақсимооти, сувга навбатни белгилаш, экин турларини танлашда қўл келган. Маъмурий бирликлар ҳудудларининг шакли (конфигурацияси) дарёдан чиқарилган ариқлар бўйига ўтказилганлиги ер ва сувдан унумли фойдаланишини таъминлаган. Ҳар бир ҳавзадаги қишлоқлар

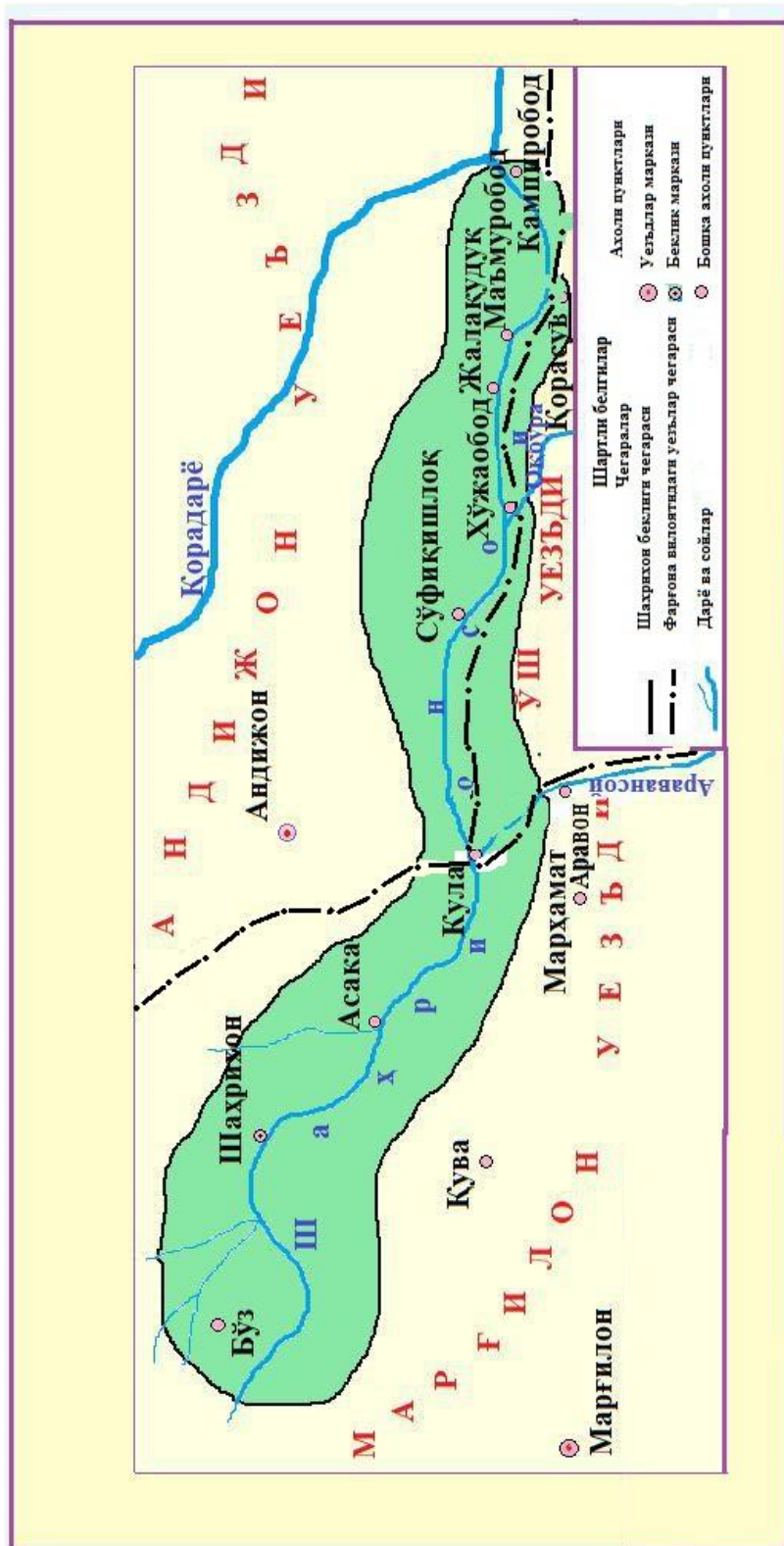
аҳолиси бир-бири билан сув йўллари орқали боғланган бўлиб, қишлоққа сув бир вақтда берилганлиги учун экин турлари ҳам ҳар бир қишлоқ учун деярли бир хил бўлишига олиб келган. Бу «мажбурий ихтисослашув» меҳнат малакалари ортишига, ҳамқишлоқлар бир-бирига ёрдам беришига имконият яратиб, сувнинг исроф бўлишига мутлақо йўл қўймаган.

Қўқон хонлиги даврида мавжуд бўлган 15 та бегликнинг чегаралари [15; 94-б.] асосий суғориш тизими ҳисобланган дарё ҳавзаси чегаралари билан мос тушганлигини кузатиш мумкин. Масалан, Андижон беклиги Андижонсой, Шаҳрихон беклиги Шаҳрихонсой, Марғилон беклиги чегаралари Марғилонсой дарёси ҳавзасига мос тушган. Бошқарув ҳам мазкур дарё тармоғи орқали амалга оширилган. Алоқалар дарё тармоғи бўйлаб шаклланган. Ҳар бир бекликнинг маъмурий маркази ва чегаралари биз ажратган этноэкологик районлар чегарасига деярли мос тушишини 2.2.1-жадвал ва 2.2.1-расмдан кўриш мумкин.

Асрлар давомида шаклланиб келган бу тизимнинг бузилиши Қўқон хонлиги тугатилиб, бекликлар чегаралари ўзгартирилиб, Фарғона вилояти ва ҳудудий уездлар ташкил этилиши [81; 56-б.] сув таъминотини издан чиқариб, сувдан фойдаланувчилар ўртасида турли хил салбий ҳолатлар келиб чиқишига сабаб бўлганлиги маълум.

А.Ф.Миддендорфнинг ёзишича, «1877 йил Марғилон уездининг Шаҳрихон аҳолиси губернаторга мурожаат қилиб, аввал Шаҳрихон шаҳрига, ҳозирда Андижон ва Ўш уездларига қарайдиган Қорасув, Маъмуробод, Жалолқудуқ, Сўфи-қишлоқ аҳолиси сувни ушлаб қолаётганликлари туфайли экинлари суғорилмай қолаётганлигини билдирганлар» [74; 173-б.]. Бу ҳолатга губернаторнинг махсус қарори билан амалий ёрдам берилганлиги таъкидланган.

Мазкур ҳолатни ҳам картографик усулда таҳлил қилишга ҳаракат қилдик (3.2.2-расм). Қўқон хонлиги даврида Шаҳрихон беклигининг маъмурий чегараси Шаҳрихонсой дарёси бўйлаб ўтказилиб, Шаҳрихондан Қорасув қишлоғигача давом этган.

3.2.2 расм. Шахрихонсой хавзасининг худудий-маъмурий бўлинишдаги ўзгаришлар харитаси

3.2.2.-расм. Шахрихонсой хавзасининг худудий-маъмурий бўлинишидаги ўзгаришлар картаси

Суғориш тизимини бошқариш учун Шаҳрихондан тайинланган мироблар баҳор ойларида бошлаб, ишга киришганлар. Шаҳрихондан Қорасувгача бўлган дарё қирғоғидаги ариқларга сув олиш иншоотларида адолатли назоратни ўрнатганлар.

Сув ҳар бир қишлоққа унинг суғориладиган ерлари миқдорида [71], тақсимлаб берилишига эришилган ва сувни дарёнинг энг қуйи қисмидаги аҳоли масканларига ҳам етиб боришига эришилган.

Юқоридаги маъмурий-худудий бўлинишнинг ўзгартирилиши бир дарё ҳавзасини 3 та маъмурий марказдан бошқарилишига олиб келган. Асака, Шаҳрихон, Бўз каби аҳоли масканлари Марғилон уездига, Кула, Хўжаобод, Қорасув аҳоли масканлари Ўш уездига, Сўфиқишлоқ, Жалолқудук, Маъмуробод эса, Андижон уездига бўйсунishi белгиланган. Натижада, уезд марказларидан тайинланган мироблар сувнинг адолатли тақсимланишида хатоликларга йўл қўйиб, бутун ҳавза аҳолиси нуқтаи-назаридан эмас балки, ўзлари яшайдиган уездлар аҳолиси фаровонлигини ўйлаб ҳаракат қилганлар. Юқорида айтилганидек, Шариат қонунларининг Сувдан фойдаланиш бўлимининг 8-бандини [71] бузилишига олиб келинган. Оқибатда ҳудудда ижтимоий-экологик мувозанат бузилган. Аҳолининг суғорма деҳқончиликдан оладиган даромадлари камайиб, кўплаб ўзлаштирилган ҳудудларда чўллашиш жараёни юз берган.

Демак, Фарғона водийсидаги сув тақсимлаш ва навбат билан сув олиш, гидротехник иншоотларни номлаш ва бошқарув тизимидаги кўп асрлик тажрибани янада чуқурроқ ўрганиш ва уларни ижтимоий-экологик билимлар ойнаси орқали қайта кўриб чиқиш бугунги кунда экологик мувозанатни сақлашга амалий ёрдам беради.

3.3. Аҳоли масканларини ташкил этишнинг ҳудудий хусусиятлари

Аҳоли масканларининг ҳудудий жойлашишида ер юзасининг кишилар томонидан ўзлаштирилиши жуда узоқ вақт давом этадиган тарихий жараён ҳисобланиб, у ҳудуднинг ўзлаштирилиши билан бевосита боғлиқдир. Шундан келиб чиқиб, Фарғона водийсидаги аҳоли масканлари юзага келишида ҳам юқорида таъкидлаб ўтилган баландлик поғоналарига асосланган этноэкологик минтақаларнинг таъсирини кузатиш мумкин. Ўзлаштириш дастлаб, водийнинг юқори, учинчи қисман тўртинчи, этноэкологик минтақаларида чорвачилик, боғдорчилик, хунармандчилик ҳамда, лалмикор деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли томонидан бошланганлигини адабиётларда таъкидланади [13; 111-б.].

Энг қадимги Хитой ёзма манбаларида Фарғонада 70 та «шаҳар» мавжуд бўлиб, уларда, 60 минг оила ёки 300 минг аҳоли яшаганлиги қайд этилади. [32; 529-б.]. Бу шаҳарларнинг аксарият қисми ҳам Фарғона водийсининг юқоридаги тўртинчи, учинчи этноэкологик минтақада жойлашганлигини кўриш мумкин. Бу минтақалардаги аҳоли масканларида аҳоли асосан чорвачилик, лалмикор деҳқончилик ва тоғ боғдорчилиги билан шуғулланган. Чорвачилик билан шуғулланувчи аҳолининг ярим ўтроқ ҳаёт кечириши кузатила бошлагандан сўнг, уларни водийнинг қуйи қисмларига тушиб, қишлоқ учун ўзларига алоҳида жой ҳозирлаганликлари кузатилган. Бундай аҳоли масканларида аҳолининг кўрғонлар шаклидаги яшаш жойлари шаклланган. Уларнинг номларида ҳам кўпроқ «кўрғон» сўзи қатнашганлигини кузатамиз [13; 81; 118;]. Бундай «кўрғонлар» қишлоқларида гавжум, савдо, хунармандчилик ривожланган қишлоқлар кўринишида бўлса, бошқа ойларда аҳолининг асосий қисмини тоғли яйловларга кўчиб кетиши кузатилган. Фарғона водийсининг тоғ, адир, чўл ландшафтлари туташган минтақасида олиб борилган топонимик тадқиқотларимизда кўрғон, кўрғонча сўзлари қатнашган 100 ортиқ жойномлари қайд этилди. Бу кўрғонча

шаклидаги аҳоли масканлари кўпроқ яримўтроқ қирғиз, қипчок, турк, қорақолпоқ каби чорвадор аҳоли учун хос бўлиб, улар одатда деҳқончилик билан шуғулланувчи ўзбек ва тожиклар яшайдиган қишлоқлар яқинида бунёд этилган. Бу номларнинг аксарият қисми уни ташкил этган уруғ ёки уруғ оқсоқолининг номи билан аталиши С.С.Губаева (1983) томонидан таъкидланган эди. Бизнинг дастлабки тадқиқотларимизда Нўғайқўрғон, Қипчоққўрғон, Қирғизқўрғон, Қозоққўрғон каби этнонимларни, Тўрақўрғон, Хонқўрғон, Хўжақўрғон, Юсуфқўрғонча, Сўфиқўрғон каби антропонимларни аниқлаш имкони бўлди. Шунингдек, Фарғона водийсининг мазкур минтақасида Қизилқўрғон, Ўртақўрғон, Қозиқўрғон топонимлари 2 мартадан, Қорақўрғон, Тепақўрғон топонимлари 3 мартадан, Учқўрғон, Тошқўрғон топонимлари 4 мартадан, Янгиқўрғон, Қўрғонтепа топонимлари 5 мартадан, Қўрғонча топоними эса 12 марта топоним сифатида аҳоли масканларига қўйилганлиги юқоридаги фикрларни асослайди. Бошқа қўрғон сўзи қатнашган аҳоли масканларининг этноэкологик жиҳатларига 4.1-параграфда батафсил тўхталамиз.

Экологик нуқтаи-назардан ёндашилганда бундай аҳоли масканларининг иккита, айрим ҳолатларда учта ландшафт минтақаси чегарасида юзага келиши ҳақидаги Л.Н.Гумилев (1990) томонидан олдинга сурилган этноэкологик қонуният Фарғона водийсида ҳам тўлиқ ўз ифодасини топганлигини кўриш мумкин. Тадқиқ этилаётган даврда юзага келган аҳоли масканлари адир, тоғ, чўл ландшафтлари туташган жойларида шакллана бошлаган. Буларга Косон, Чодак, Ахси, Ўш, Аравон, Эрши, Кува, Ўзган, Поп каби аҳоли масканларини мисол қилиб келтириш мумкин [111; 24-б.]. Бундай турли ландшафт зоналари жойлашган аҳоли масканларида аҳоли сонини ортиши билан табиатга тушадиган антропоген босимнинг миқдорини меъёрлаштириш эътиборга олинган. Бу ҳудудларда яйловларни, тоғ боғдорчилигида фойдаланиладиган «ўрмон-боғлар» ва лалмикор деҳқончиликдаги ерлар унумдорлиги пасайиб, деградацияга учрашининг олди олинган. Ҳар бир ландшафт зонасидан унинг «табиати»га мос ҳолда

фойдаланишга асосланган кўчманчи, ярим кўчманчи ҳамда ўтроқ аҳоли истиқомат қиладиган аҳоли масканлари юзага келган.

Бу аҳоли масканларида иқтисодий алоқалар вертикал шаклда бўлиб, Фарғона водийсидаги юқорида келтириб ўтилган баландлик поғоналарига мос келувчи этноэкологик минтақалардаги бу алоқалар водийда суғорма деҳқончиликнинг ривожланишига қадар сақланиб қолган. Натижада тўртинчи минтақада Ворух, Исфара, Боткент, Шоҳимардон, Сўх, Новқат, Ўш, Чодак, Чоркесар, Сефедбулон каби аҳоли масканлари орасида ўзаро боғлиқлик юзага келиб, бу аҳоли масканлари этноландшафт минтақаларда «минтақавий марказ»лар вазифасини бажарган. Шу билан бир вақтнинг ўзида, бу масканларнинг водийда суғорма деҳқончилик маданиятининг шаклланиши билан бажарадиган функциялари яъни, минтақавий марказ функциясига қўшимча равишда «муқаддас зиёратгоҳлар» вазифаси ҳам юклатилган. Бу ҳақда 4.2-параграфда алоҳида тўхталиб ўтамиз.

Бу минтақадан фарқли равишда учинчи минтақада юзага келган аҳоли масканларида нисбатан ҳунармандчилик ва савдони, боғдорчиликни кўпроқ ривожланиши кузатилди. Мисол тариқасида Риштон, Исфара аҳоли масканларини ўрганиш мумкин. Адир ва чўл ландшафти оралиғида шаклланган бу марказларда кўчманчи аҳоли билан биргаликда ҳунармандчиликнинг (Риштон кулолчилиги) ва боғдорчиликнинг (Исфара ўригини етиштириш) ривожланганлиги табиий ландшафтга оғирлик туширмасдан аҳоли сонини ортириш имкониятини берган. Шунинг учун бу марказлар атрофдаги бошқа аҳоли масканларига қараганда тезроқ ривожланиб борган. Бундан ташқари Яйпан, Арсиф, Қува, Мингтепа, Аравон, Косон, Янгиқўрғон, Чортоқ, Олмос, Поп, Чуст аҳоли масканларининг ҳар бирида чорвачилик ва деҳқончиликка қўшимча равишда маълум бир ихтисослашган табиий ресурслардан фойдаланишга асосланган ҳунар тури ривожланганлигини кўришимиз мумкин. Яйпанда узумчилик, виночилик, Арсифда ёнғоқ етиштириш, Қувада анорчилик, Мингтепа ва Аравонда тандирчилик, йилқичилик, Косонда кулолчилик, Янгиқўрғонда ғайноли ва

кўксултон, Чортоқда писта ва бодом етиштириш, Чустда темирчилик (Дамашқ қиличлари), дўппичилик, Олмосда [74; 276-б.] олма етиштириш каби соҳа ва касблар кенг ривожланиб, сайқалланиб, тўпланган анъана, кўникма ва малакалар авлоддан-авлодга берилиб борган.

Бошқа қурғокчил ҳудудларда кузатилгани каби Фарғона водийсида ҳам ҳудуднинг деҳқончиликдаги ўзлаштирилиши суғориш тизимининг ривожланиши асосий аҳоли масканлари жойлашишига ҳам ўз таъсирини ўтказган [32; 529-б.].

XIX асрнинг охирига келиб, Фарғона водийсидаги аҳоли масканларининг жойлашишидаги ҳозирги кўриниш тўлиқ шаклланди. Бундай жойлашишга суғориш омилидан ташқари албатта табиий, иқтисодий ва ижтимоий омиллар ҳам таъсир кўрсатди. Фарғона водийси ҳудудининг кичиклигига қарамадан юқоридаги омиллар таъсирида аҳоли масканларининг (қишлоқларнинг) жойланишида қуйидаги экологик жиҳатдан аҳамиятли бўлган ўзига хосликларни кузатиш мумкин.

Биринчидан, Сирдарёнинг ўнг қирғоғида аҳоли масканларининг дарё водийларида узун, тор, тасмасимон ҳолатда жойланиши кузатилади. Наманган уездидаги Подшоотасой, Чортоқсой, Чодаксой, Ғовасой, Косонсой дарёлари водийсидаги қишлоқларнинг лентасимон кўринишдаги жойлашганлигини XIX асрнинг охирида ишланган қуйидаги географик харитадан кўриш мумкин (1-илова; 1-расм).

Бундай жойлашишнинг экологик жиҳатдан аҳамиятли томони аҳоли масканлари орасидаги алоқаларнинг горизонтал йўлга қўйилишидир. Бу даврдаги этноэкологик маданият моҳиятини қадимги туркийдан қолган «бир ариқдан сув ичган» иборасини қўллаш орқали тушуниш мумкин. Алоқаларда экологик ва ижтимоий адолатни таъминлашга география фани учун хос бўлган ҳавзали ёндашув тамойили ёрдам берган [115]. Бундай ҳудудларда Ҳидоя асаридаги дарё ёки ариқнинг юқори ва қуйи қисмида яшайдиган сувдан фойдаланувчиларни муросага келтирувчи тавсиялар ниҳоятда ўринли ва фойдали бўлган [71].

Иккинчидан, водийдаги барча дарёлар ҳудуднинг адир минтақасидан ўтганидан сўнг конуссимон ёйилмаларни ҳосил қилганлиги. Бунга аввало ёйилмаларнинг типик намунаси сифатида Сўх конуссимон ёйилмасини келтириш мумкин. Шунингдек, Исфара, Шохимардонсой, Исфайрамсой, Аравонсой, Оқбура, Мойлисой, Норин каби дарёларнинг адирлар ҳалқасидан чиқиш жойларида аҳоли масканлари конуссимон ёйилмаларда ҳам юқоридаги қонуният асосида жойлашган аҳоли масканлари кузатилади (2-илова; 2-расм).

Бу аҳоли масканларнинг жойлашишида ижтимоий экологик жиҳатдан ўрганишга арзигулик жиҳати уларнинг орасидаги масофаларни ва асосий ишлаб чиқариш воситаси бўлган суғоришга яроқли ер майдонларининг етарли бўлишини таъминланганлигидир.

Учинчидан, конуссимон ёйилмаларда бир текис жойлашган қишлоқларда савдо-маданий алоқалари шаклланиши натижасида ҳар бир ёйилманинг «марказий маскани» шаклланганлигидир. Учинчи типдаги аҳоли масканлари яъни конуссимон ёйилмаларнинг ўрта қисмларида, суғориш тармоқларининг қуйи қисмида «марказий маскан»га нисбатан жойлашганлигини кўриш мумкин. Бундай марказлар вазифасини Исфара, Қўқон, Олтиариқ, Марғилон, Асака, Андижон, Учқўрғон каби шаҳарлар бажарган. Одатда марказий масканнинг конуссимон ёйилманинг ўрта қисмида жойлашганлиги унинг иқтисодий омиллар (савдо маркази, таълим, соғлиқни сақлаш, бошқарув, транспорт тугуни) таъсирида йириклашиб кетишига олиб келган. Бундай типдаги аҳоли масканларига Марғилон шаҳри ва унинг атрофидаги қишлоқларнинг жойлашиши мисол бўлади.

Тўртинчидан, Марказий Фарғонадаги чўлли ландшафтларда якка ҳолдаги йирик қишлоқлар шакллланганлиги. Бундай аҳоли масканларига Бўз, Ёзёвон, Мингбулоқ каби аҳоли масканлари ҳозирда ҳам туман марказлари вазифасини бажаради.

Қишлоқ хўжалигига ихтисослашмаган қишлоқлар водийда кўп учрамаса-да, аралаш вазифани бажарувчи турлар кенг тарқалган. Фарғона

водийси атрофидаги тоғлардан бошланадиган дарёларнинг юқори қисмидаги қишлоқлар «муқаддас зиёратгоҳлар» (этноэкологик ёндашувда қўриқхоналар) вазифасини бажаради. У қишлоқларнинг топонимида ислом динига тааллуқли бўлган азиз авлиёлар, пайғамбарлар номлари кўпчиликни ташкил этади. Қишлоқ хўжалигига ихтисослашмаган иккинчи қишлоқлар гуруҳи таркибида бозор ва карвон сўзлари кўп қатнашади. Бундай қишлоқлар аҳолиси кўпроқ савдогарлик билан машғулдир.

Учинчи боб бўйича хулоса

Фарғона водийси ҳудудида, XIX аср охири ва XX аср бошларига қадар, 4 та этноландшафт минтақада анъанавий хўжалик юритишнинг жойини табиий имкониятларидан ва маҳаллий аҳолининг кўп асрлик кўникма ва малакаларидан тўлиқ фойдаланиш имкониятини беридаган табиий-тарихий тури шаклланган. Ҳар бир минтақа учунердан фойдаланишнинг экологик жиҳатдан хавфсиз, иқтисодий жиҳатдан самарали, ижтимоий жиҳатдан фойдали бўлган турлари танлаб олинган ва ривожлантирилган.

Водийда сув ресурсларидан тежамли, дарёлар режими ва йўналишини ўзгартирмасдан, тупроқнинг етилиши ҳамда сувга бўлган талабини ҳисобга олувчи “ариқларга навбатлашиб сув тақсимлаш” маданияти шаклланган. Суғориш тизимининг минтақани маъмурий бошқарув усули билан мувофиқлаштирилиши натижасида сув ресурсларини тежаш ва адолатли тақсимлаш имконини берувчи ҳавзали бошқарув тизими бунёд этилган.

Аҳоли масканларининг ҳудудий жойлашиши узоқ давом этган тарихий жараён маҳсули бўлиб, унда ҳар бир этноэкологик минтақанинг ер, сув ва бошқа табиий ресурслардан, иқтисодий географик ўрнидан самарали фойдаланишга кўмаклашувчи жойлаштириш тамойилларига амал қилинган.

Аҳоли масканлари, сув объектлари ва ерларнинг (дала контурларини) номлашда этнонимлар ва антропотопонимлардан кенг фойдаланилган. Бу мазкур объектга нисбатан эгалик ҳиссини ҳамда оқилона экологик муносабатни шакллантирган.

4-БОБ. ФАРҶОНА ВОДИЙСИНИ ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНТИРИШДА МАЪНАВИЙ МАДАНИЯТНИНГ ИЖТИМОИЙ ГЕОГРАФИК ХУСУСИЯТЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ

4.1. Географик номларнинг ижтимоий экологик функцияси ва улардан фойдаланиш

Табиатни муҳофаза қилишнинг анъанавий усуллари сифатида экологик мазмунга эга бўлган географик термин ва номлардан фойдаланишнинг методологик асослари ҳақида 1.2.-параграфда айтиб ўтилди. [78; 109; 110;]. Географик объектларни номлашда унинг табиий-географик хусусиятига эътибор қаратилади. Топонимларнинг табиий-географик асосларини ландшафт компонентларининг хусусиятлари (рельеф, иқлим, гидрографик тўр, тупроқ, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси) ҳамда унинг тури (Чўл, чала чўл, дашт, ўрмон...) белгилайди. Шу жойда топонимларнинг дастлабки, антропоген таъсирга учрамаган ҳолатидан келиб чиқиб ном берилганига эътибор қаратиш зарур бўлади. Чунки, объектга ном берилгандан сўнг у ҳўжалик фаолиятига тортилиши, антропоген таъсир остида ўзгариши кузатилади.

Экологик топонимларни амалда фойдаланиш мумкин бўлган жиҳатларига, бажарадиган вазифасига қараб, 4 та гуруҳларга бўлишни таклиф этиш мумкин (2.1.-параграф).

Юқоридаги тасниф бўйича *биринчи гуруҳга* Фарғона водийсида ҳозирги вақтда антропоген таъсир натижасида йўқ қилиб юборилган ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳақида маълумот берувчи топонимлар киритилади. Улар анча олдиндан маълум бўлса-да, бироқ улар экологик билимлар ойнаси орқали таҳлил этилмаган. Ўзбекистонда С.Қораевнинг 1970 йилда нашр этилган «Географик номлар маъносини биласизми?» номли асарида экологик функцияси мавжуд топонимлар ҳақида илк бор фикр билдирган эди. Олим жойларга ном беришга асос бўлган ўсимлик ёки ҳайвонлар йўқ бўлиб кетганини, бироқ жой номлари сақланиб қолганлигини ёзади [126; 4-б.] Бу

номлар таҳлилига экологик тамойиллар бўйича ёндашилса, кишилар хўжалик фаолияти ёки бошқа омиллар натижасида йўқ қилиб юборилган ҳайвон ва ўсимликлар ҳақида маълумот олиши мумкин. Масалан, юқоридаги асарда қачонлардир мамлакатимиз ҳудудида яшаган *Қулон*, (*Кулонсой*, *Кулонбоши*, *Кулонтёпа* топонимларидан), *Булон* (*Булон*, *Булонти* топонимларидан), *Сиртлон* (*Дўлта*, *Дўлтали* топонимларидан), *Йўлбарс* (*Палангдара* топонимидан) каби ҳайвонлар ҳозирда йўқ бўлиб кетганлиги айтилади. Бу ҳолат сабабларини, моҳиятини очиқ бериш, бундай ҳолатлар келажакда такрорланмаслиги учун ҳаракат йўналишини белгилаб бериш экологик топонимика йўналишидаги тадқиқотлар асосини ташкил этади.

Фарғона водийсидаги учрайдиган ҳайвонот дунёсининг вакиллари ҳам жой номларига, ҳамда этнонимларнинг тамғаси сифатида қабилалар [39; 74-б.] номига қўйилган ҳолатлар кўп учрайди. Ҳар икки ҳолатда ҳам мазкур ҳайвонларнинг кўпчилиги бугунги кунда Фарғона водийсида табиий ҳолда учрамаслигини қайд этиш зарур. Жумладан, Бувайда туманидаги *Алқор*, Андижон туманидаги *Бўрибой*, Марҳамат туманидаги *Бўрибоши*, Данғара туманидаги *Бўриқум*, Норин туманидаги *Бўритёпа*, Балиқчи ва Норин туманларидаги *Еттиқашиқир* каби номлар жой ёки уруғ номи бўлишидан қатъий назар бугунги кунда республикаимиз Қизил китобига киритилган бўрининг номидан олингандир. Ундан ташқари Фарғона водийсида ҳозирда ёввойи ҳолда учрамайдиган туя номи билан боғлиқ жой номлари Марғилон шаҳрида (*Туягум*), Жалақудук (*Туялас*) ва Избоскан туманларида (*Туячи*) учрайди. Шунингдек, қушлар номи билан боғлиқ Қўштепа туманидаги *Қорақушчи*, Ўзбекистон ва Шаҳрихон туманларидаги *Қушқўноқ*, Фурқат ва Марҳамат туманларидаги *Қушчи*, Асака туманидаги *Олақанот*, Жалақудук туманидаги *Янгисор* каби жой номлари бор. Бундан ташқари уй ҳайвонлари номи билан аталувчи *Қўчқорчи*, *Олабуқа*, *Бўрибосар*, *Катта-Айгир*, *Кичик-тўртайгир* каби жой номлари ҳам учрайди. Бу номларнинг кўпчилиги уруғ номидан олинган бўлиши ҳам мумкинлигини қайд зарур [89]. Шундай бўлганда, ҳам номнинг қўйилиши аجدодларимизнинг табиатнинг нозик

жонзотларига эҳтиёткорона муносабатда бўлиш тимсоли сифатида қаралиши зарур. Ҳайвонот дунёсига эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш жуда қадимдан халқимизнинг азалий удумларидан бири саналган. Жумладан, «Авесто» китобида келтирилишича, ит илоҳий ҳайвон ҳисобланган. Итга азоб берган ёки уни ўлдирган одамни минг қамчи уриб жазолашган [125]. Ислом динининг муқаддас китоби Қуръони-Каримнинг Бақара, Моида, Наҳл, Ҳаж, Қасос, Анфол сураларида ва ҳадисларда ҳайвонот дунёсига раҳм-шафқат билан муносабатда бўлиш кўп марта айтилган.

Фарғона водийсида ҳозирда йўқ бўлиб кетган ёки камайган ўсимликлар номи билан боғлиқ ҳолдаги жой номлари ҳам учрайди. Масалан, Бешариқ туманида Чорбоғтуронғи номи қишлоқ бор. Чор атрофда туронғи ўсганлиги туфайли шундай номланган қишлоқда ҳозирда туронғини топиш қийин. Шунингдек, кўплаб ўсимликлар номи билан аталган жойларда бу ўсимлик учрамаслиги мумкин. Жумладан, Андижон туманидаги Пистамозор, Чилонмозор, Марҳамат туманидаги Чилон каби.

Ўсимлик номларининг экологик тадқиқотлар учун аҳамиятли томони шундаки, улар топонимиканинг позитивлик қонунияти [128] асосида қўйилган. Бу қонуният бўйича қўйилган номлар географик объектларнинг табиий ёки ижтимоий-иқтисодий аломатларини, ўзига ҳос хусусиятларини яъни реал воқеа-ҳодисаларни ўзида акс эттиради. Шунинг учун ҳам бу номлар билан аталган ўсимликлар учун мазкур ҳудудларнинг тупроқ экологик шароити энг мақбул эканлигини ҳам англатади. Масалан, Жалақудуқ, Пахтаобод, Олтиариқ, Ўзбекистон, Косонсой, Поп, Янгиқўрғон туманларида *Олмазор*, *Олтиариқ*, Бувайда туманлари ва Марғилон шаҳрида *Узумзор*, *Олтиариқ* туманида *Узумчи*, Уйчи туманида *Шафтоли*, *Шафтолизор*, Бўз, Андижон туманларида *Мингўрик*, Фарғона, Андижон, Косонсой ва Чортоқ туманларида *Ўрикзор*, Қува ва Избоскан туманларида *Анорзор*, Наманган туманида *Анжирзор* каби жой номлари шулар жумласидандир.

Иккинчи гуруҳга жойнинг хўжаликда (асосан деҳқончиликда) фойдаланиш нуқтаи-назаридан салбий хусусиятларини акс эттирувчи географик номлар ва терминлар киради. Фарғона водийсида бундай гуруҳга *адир, бўз, бўктар, дара, дам,дашт, ёвон, ёз (и), жар (ёр), зах, кўлоб, сел, санг, тағоб, тақир, шўр, чим, қия, қум, қоққаби* жойнинг хусусиятини акс эттирувчи терминлар иштирокида ясалаган жой номларини киритиш мумкин. Бундай терминларнинг экологик аҳамияти шундан иборатки, улар тупроқнинг шўрланишини, ер ости сувларининг ер бетига яқинлигини, ҳудуднинг ер усти тузилиши ҳақидаги ахборотни (хабарни) ном орқали у ердан фойдаланувчиларга етказиб беради. Рельефи тепа бўлган жойларда ҳимоя функциясидан ташқари, ер ости сувларининг чуқурда бўлиши, ернинг захлаш хавфи камлиги билан ҳам характерланади. Рельефнинг қиялиги жарланиш, шўрланиш, эрозияни юзага келтирса, рельефнинг қуйи қисмида жойлашган ҳудуларда ер ости сувларининг кўтарилиши, ботқоқлашиши каби салбий ҳолатлар кўпроқ кузатилади. Юқоридаги ҳолатларни ҳалқимиз жой номларини мавжуд рельефга мослаб қўйиш орқали номнинг экологик функциясини ҳосил қилишган. Жойга ном у жой кишилари томонидан ўзлаштирилгандан сунг қўйилади. Антропоген таъсирни ҳар қандай салбий экологик ўзгаришларга олиб келиши номларнинг даракчилик функцияси орқали кейинги авлодларга етказиб берилади.

Водийда ҳудуднинг жарлик эканлигини ёки жарланиш хавфи юқорилиги ҳақида дарак беручи *Жаманжар* (Ўзбекистон тумани), *Жарқишлоқ* (Бешариқ, Данғара, Тошлоқ туманлари), *Ёрқишлоқ* (Жалақудук, Чуст туманлари), *Жартена* (Балиқчи тумани), *Ёртена* (Тўрақўрғон тумани), *Ёрбоши* (Булоқбоши, Уйчи, Андижон туманлари), *Кесканёр* (Чортоқ, Уйчи туманлари) каби қишлоқ ва маҳалла номлари учрайди.

Фарғона водийсида тупроқнинг шўрланиши билан боғлиқ бўлган жой номлари ҳам талайгина. Улар жумласига *Шўр* (Учкўприк тумани, Балиқчи, Бувайда, Бешариқ, Фурқат туманлари), *Шўрқишлоқ* (Бувайда, Ўзбекистон,

Боғдод, Тошлок, Наманган, Асака, Марҳамат туманлари), *Шўрқақир* (Марҳамат тумани) ларни киритиш мумкин. Экологик даракчилик функциясини бажарувчи жой номлари орасида нафақат қишлоқ, маҳалла, кўча номлари балки, бутун бошли туманлар номи борлиги диққатга сазовордир. Жумладан, Ёзёвон (чўл, дала, текислик), Тошлок (қиррали тош), Қўрғонтепа (баланддаги қўрғон), Чортоқ (чор атрофи тоғ) каби туман номлари жойнинг рельеф хусусиятини англатса, Бешарик, Булоқбоши, Жалақудуд, Олтиарик, Учкўприк каби туманлар номи эса бевосита сувлик билан боғлиқ эканлигини таъкидлаш мумкин.

Учинчи гуруҳга ноёб табиат гўшаларини (сой, булоқ, чашма, тоғ, ғор, қоя, тепалик) ҳамда шаҳар, қишлоқ, маҳалла ҳудудини ёки уни бир қисмини муҳофаза қилишга ёрдам берувчи географик номлар киритилади. Бундай географик номлар билан аталган жой, тоғ ва сувликлар аҳоли томонидан илоҳийлаштириб, зиёратгоҳ ва қадамжоларга айлантирилган. Бундай номлар шу ҳудуддаги табиат компонентларини муҳофаза қилишга, табиат бойликларидан оқилона фойдаланишга, аҳоли масканларида сокин ва осойишта муҳитни яратишга ёрдам беради. Бундай диний–ҳукукий муҳофаза усулини қўллаб она табиатни асрашга ўлкамизда шаклланган юксак маънавий этноэкологик маданият сифатида қаралмоғи лозим. Топонимлар таркибида «авлиё», «азиз», «бобо», «бува», «гўр», «мозор», «момо», «ота», «пир», «улуғ» сўзларидан бирининг қўлланиши асосида яратилган топонимлар манзилни кўрсатиб беришдан ташқари экологик вазифани ҳам бажаради [136, 60 б.]. Фарғона водийсида бундай номлар қаторига *Тошқўрғони Азиз, Ёрдони Азиз, Саткак Азиз* (Фарғона тумани), *Зангибобо* (Андижон тумани), *Оқёзбобо, Қораёзбобо* (Ўзбекистон тумани), *Қулбобо* (Фурқат тумани), *Бувайда* (Бувайда тумани), *Бувайдо* (Шахрихон тумани), *Баланд Гўртепа* (Мингбулоқ тумани), *Гўраввол* (Марғилон шаҳри), *Гўровон* (Балиқчи тумани), *Гўрмирон* (Косонсой тумани), *Арабмозор* (Тошлок тумани), *Бувимозор* (Бувайда тумани), *Гурунчмозор* (Жалақудук тумани), *Мозортаги* (Қува, Фарғона туманлари), *Хўжамозор* (Данғара тумани),

Зираймомо (Олтиариқ тумани), *Момохон* (Мингбулоқ тумани), *Мустофоқулота* (Риштон тумани), *Ялонгочота* (Қўқон шаҳри), *Қўчқорота* (Қирғизистон Республикаси), *Пошшопирим* (Бувайда тумани), *Ўшпирим*, *Йигитпирим* (Қирғизистон Республикаси) каби номларни мисол келтириш мумкин.

Тўртинчи гуруҳга хусусий мулк сифатида бирор бир кишига, миллат, элат ёки уруғ-қабилага, мачит, мадраса, мактаб, маҳалла ёки қишлоқ аҳолисига вақтинча ёки доимий фойдаланиш, умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи билан берилган кўчмас мулк асосан ерлар, қадимда эса маҳалла ёки қишлоқни ариқ, сой, қудуқ ёки ховузнномларини экологик функцияси ҳақида фикр юритилади. Бундай номлар кишиларда табиий-антропоген объектларга нисбатан эгалик хиссини шакллантиради, улардан оқилона, асраб авайлаб фойдаланишга чорлайди. Хусусий мулкка нисбатан эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш орқали бу объектларнинг табиий-экологик ҳолати сақлаб қолинади. Бундай номларнинг чек қўшимчаси билан ҳосил бўлган гуруҳига *Бобочек* (Шахрихон тумани), *Даминбойчек* (Избоскан тумани), *Ёрқинбойчек* (Учқўрғон тумани), *Мирзабошичек* (Балиқчи тумани), *Насриддинчек* (Пахтаобод тумани) кабиларни киритиш мумкин.

Бундан ташқари табиий-антропоген объектларга (Ер, сув хавзаси, маҳалла ва б.) эгалик қилиш орқали бу ердаги ижтимоий-экологик мувозанатни сақлаш маданияти жой номларига киши ёки уруғ, қабила номларини бериш орқали рўёбга чиқарилган.

Аҳоли масканларини шу ерда яшаган уруғ-қабила, элат номи билан аташ кенг тарқалган. Водийдаги топонимлар орасида уруғ-қабила номларини билдирувчи *Айрончи*, *Бешибола*, *Бешкапа*, *Бўжай*, *Дўрман*, *Жалоир*, *Галаботир*, *Кенагас*, *Минг*, *Найман*, *Қангли Уйғур*, *Қашиқар*, *Қурама*, *Қўнғирот* каби номлар кўп такрорланади. Баъзан топоним таркибидаги бир элемент этноним бўлиши кузатилади. *Арабон*, *Араббанд*, *Араблар*, *Арабмозор*, *Арабхона*, *Арабқишлоқ*, *Арабқўрғонча*, *Аравон*, *Янги Араб*, *Эски Араб*, *Арабек*, *Арабтўпи*, *Араб* маҳалла каби қишлоқлар номи араб халқи номи билан боғлиқдир. Фарғона водийси топонимик харитасига киритилган

кишлоқ ва маҳаллаларга қўйилган номлар орасида энг кенг тарқалгани найман уруғининг номидир. Ҳозирда *Найман* номли кишлоқлар Фарғона водийсининг Андижон, Бувайда, Булоқбоши, Марҳамат, Мингбулоқ, Норин, Олтиариқ, Поп, Тошлоқ, Шахрихон, Кува туманларида ҳамда Қувасой шаҳрида, Найманча Данғара, Тўрақўрғон туманларида, Найман-Бўстон Тошлоқ туманида, Наймансой Ўзбекистон туманида учрайди.

Гидроойконимлар таҳлилида уларнинг қандай сўзлар асосида яратилганлигини аниқлаш ва номланиш тамойилларини белгилашда сув объектларининг маълум бир этник гуруҳга, бирор аҳоли масканига ёки айрим кишиларга тегишли эканлигини билдирадиган гидронимлардан олинган ойконимлар ҳам учрайди [107]. Водийда *Қипчоқариқ* (Қўқон шаҳри), *Қирғизариқ*, *Наймансой* (Фарғона тумани), *Қувасой* (Қувасой шаҳри), *Оқтепасой* (Қувасой шаҳри), *Хўжаариқ* (Тошлоқ, Марҳамат тумани) каби кишлоқ ва маҳалла номлари мазкур тамойил асосида яратилган.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики географик объектларга қўйилган номларнинг экологик функциясини ўрганиш амалий ва назарий аҳамиятга эга масаладир. Бундан ташқари экологик топонимлар халқимизнинг асрлар давомида яратиб, авлоддан-авлодга бериб келган юксак этноэкологик маданиятининг таркибий қисми бўлиб уни илмий таҳлил қилиш ҳар бир соҳа мутахассисининг муқаддас бурчидир.

4.2. Қадамжолар ва зиёратгоҳларни ҳудудий жойлашувининг ижтимоий географик функцияси

Маънавий маданиятимизнинг таркибий қисмларидан бири бўлган диний дунёқарашда ҳам табиатни муҳофаза қилиш ва ундан оқилона фойдаланиш билан боғлиқ бўлган қатор жиҳатлар учрайди. Бироқ бу мавзуни барча йўналишлари ҳам географик жиҳатдан ўрганишнинг, география фанининг тадқиқот объекти бўлавермайди. Кейинги йилларда олиб борилган тадқиқотлар натижасида диний дунёқарашнинг шаклланишида географик

омилнинг ҳам таъсири борлиги ҳақидаги фикрлар кенг тарқалмоқда. Албатта бундай йўналишдаги тадқиқот объеклари география фанининг ўрганиш объекти бўлиши учун қўйиладиган жуда муҳим учта методологик талабга жавоб бериши керак. Биринчидан, унинг ҳудудийлиги, карталаштириш имкониятининг мавжудлиги; иккинчидан, мажмуалилиги, ландшафт қобиғининг ҳолати ва ривожланишига таъсир этиши; учинчидан, уларни тадқиқ этиш орқали янги билимларга эришиш мумкинлиги талаб этилади [17].

Юқоридаги талабдан ҳамда экология ва география йўналишида олиб борилган тадқиқотларнинг моҳиятидан келиб чиқиб, диний ҳукукий муҳофазанинг ҳудудий жиҳатларига эътибор қаратилди. Динимизда мавжуд бўлган қадамжолар ва зиёратгоҳларнинг экологик функциясини ўрганишга эътибор қаратилди [15; 24; 86; 97;].

Диннинг экологик функцияси анча мураккаб бўлиб, у диннинг дунёқарашини шакллантирувчи ва тартибга солувчи функцияларини бирикувидан таркиб топади. Унинг фаолият доирасига у ёки бу диний йўналиш томонидан ташкил этилган дунёни муқаддаслаштирилган тасвирини атроф-муҳит билан муносабати ҳамда инсонларнинг мазкур муқаддас жойларга бўлган ахлоқий муносабатларини хулқ-атвор қоидаларида сақланиб қолиши киради. Бундай ёндашувда диний муқаддас экология ҳақида фикр юритиш мумкинлиги В.Л.Огудин томонидан таъкидланади. Муқаддас зиёратгоҳларни ўрганиш ва уларни таснифлаш тамойиллари анча мукамал ўрганилган [11; 85; 86;]. Экология учун аҳамиятли таснифлар орасида биз икки гуруҳдаги муқаддас жойларни ажратиб олдик. Биринчи гуруҳга сув ва сувдан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган муқаддас зиёратгоҳлар, иккинчи гуруҳга эса шаҳарлар ҳудудидаги «экологик сокин ҳудудлар» ташкил этиш эҳтиёжи юзасидан вужудга келган муқаддас қадамжолар ва зиёратгоҳлар ўрганилди.

Ўрта Осиёнинг куруқ иқлими шароитида бевосита сувликлар билан боғлиқ бўлган диний эътиқоднинг кўриниши сифатидаги «муқаддас жойлар»

Фарғона водийсини тўлиқ қоплаб олган дейиш мумкин. Бундай масканлар вужудга келишининг ижтимоий-иқтисодий ва ҳудудий жиҳатлари XIV-XV асрлардан бошлаб Фарғона водийсининг ярим кўчманчи ҳаёт кечирувчи аҳолисининг катта қисми ўтроқ ҳаёт кечириш тарзига ўтди. Натижада водийнинг атрофини ўраб турган адир ва тоғликларни ўзлаштириш кучайди. Бу ҳудудларда қадимдан мавжуд бўлган «ўрмон-боғлар»нинг ҳудуди кескин қисқариб, суғориладиган экин ерларнинг майдони кенгайди. Оқибатда тоғли ҳудудларда тупроқ эрозиясининг кучайиши ва дарёлар режими ўзгариши юз берди. Ўрмон ҳудудлар билан ҳайдаладиган экин ерларнинг намлигини тутиб туриши ўртасидаги фарқ анча кескин бўлиб, ёз ойларида тўлиб оқувчи дарёларнинг катта қисми баҳор ойларида тўлиб оқишга, тошқин ва селларнинг бир неча баробар кўп бўлишига олиб келди. Айниқса Фарғона водийсидаги гидрологик режимига кўра муз-қор ва қор-муз сувларидан тўйинувчи тўлин сув даври баҳор ёз ойларига тўғри келувчи дарёларда кескин ўзгаришлар юзага келган. Дарёлар тўлинсув (половедье) ва тошқин (паводок) даврларининг баҳор ойларига сурилиши ёзги камсувлик даврни (межень) ёз ойларида кузатилиши юз берган. Бунинг оқибатида қурғоқчилик, суғориб деҳқончилик қилинадиган майдонларда қахатчилик ва очарчилик бошланган. Бу ҳолат кишиларни узоқ вақт мулоҳаза қилишга, табиатнинг қайси унсурида кескин ўзгаришлар юз берганлигини билишга ундаган ва кишилар тоғли ҳудудларнинг кескин ўзлаштирилиши бундай қийинчиликларга сабаб бўлаётганлигини билганлар. Ҳар қандай усул ва воситалар ёрдамида табиатнинг бузулган унсурларини тuzатишга киришилган. Бу йўналишда Фарғона водийсида IX-X асрлардан бошлаб шакллана бошлаган «муқаддас қадамжо»ларга бўлган эътибор кескин кучайган. Натижада водийдаги дарёлар тизимида ҳавзани бутунлай қоплаб олувчи муқаддас қадамжолар вужудга келган. Р.Я.Рассудова [1985] бундай қадамжоларни даражасига кўра 3 та гуруҳга ажратади [97; 96-б.]. Биринчи гуруҳга водийдаги бутун аҳоли сиғинадиган 7 та қадамжони киритади. Улар Ўш, Жалолобод, Аравон, Кампировот, Қадамжо, Шоҳимардон, Йигитпирим

аҳоли масканларида жойлашгандир. Бу кадамжолар Окбўйра, Қорадарё, Аравон, Шохимардонсой дарёлари хавзаларида жойлашган. Иккинчи гуруҳга конуссимон ёйилмаларнинг юқори қисмида, суғориш каналларининг бошланиш жойларида жойлашган қишлоқлардаги кадамжолар киритилиб, улар кўпроқ Хўжа, Тўра, Саид каби диний уламолар номи билан боғлиқ. Уларга Водилдаги Чинор ота, Хожи ота, Мозортаги, Сарикўрғондаги Нурсух ва Риштон каналлари бошланадиган жойлаги Ғовсил Аъзам мазори каби кадамжолар киритилиб, бу улуғ зотлар Шохимардон ва Сўх сувининг «эгалари» деб эътироф этилган. Учинчи гуруҳга эса суғориш каналларининг этакларидаги, чашма ва булоқлар ёрдамида суғориладиган (хоқоб усулида) ҳудудлардаги кадамжолар Хонқиз, Чимён, Арсиф, Файзиобод, Ёрмазор, Саткак киритилган [97; 96-б.].

Юқоридаги каби муқаддас кадамжоларни суғориш тизимлари бўйича районлаштириш таклифи В.Л.Огудин (2001) томонидан ҳам берилган. Бундай районлаштиришда биз В.Л.Огудин томонидан таклиф этилган «қабиланинг ҳудудий мажмуаси» ёки «масжиднинг ҳудудий мажмуаси» каби муқаддас бирликларни ажратишдан (районлаштиришдан) кўра, «жамоаларнинг ҳудудий мажмуасини» ажратиш экологик нуқтаи-назаридан мақсадга мувофиқ деб ҳисобладик. Сабаби «қабилаларнинг ҳудудий мажмуаси» В.Л.Огудин таъкидлаганидек, кишиларнинг дастлабки йиғиладиган (мулоқотга киришадиган) жойлари сифатида юзага келган ва бу ҳудудлар кейинчалик илоҳийлаштирилиб, сиғиниладиган масканга айлантирилган. Бироқ, бу даврда кишиларнинг бу масканларга кучли экологик таъсир ўтказганлигини ёки, аксинча ҳолатларни юзага келган деб таъкидлаш у қадар тўғри эмас.

Таклиф этилаётган «районлаштириш»ни ажратишда асосий тамойил сифатида табиатга энг кўп таъсир кўрсатувчи омил суғориш тизими олинди. Бундай ёндашувда жамоанинг сиғинадиган ҳудудий мажмуаси таркиби дарё ирмоқлари ва каналлар бўйича ўтказилди. Бунда водийдаги 4 та этноландшафт минтақанинг деярли ҳар бирида дарё ҳавзаси бўйича

юқоридан қуйига караб тушилса, алоҳида этноэкологик район ва шунга мос келувчи «муқаддас қадамжолар»лар шаклланганлиги кузатилади. Ҳар бир районнинг экологик функциясини янада аниқроқ тасаввур қилиш учун Шоҳимардонсой ҳудудидаги муқаддас зиёратгоҳлар ва қадамжолар ўрганиб чиқилди (3-илова).

Мазкур ҳудудни таҳлил қилиш орқали районга ҳос бўлган қуйидаги умумий ва хусусий белгиларни ажратиш мумкин. Биринчидан, район ҳосил қилувчи омил сифатида дарё ҳавзаси ва суғориш тармоқлари олинган. Бу ҳавзанинг шаклланиши ва ягона районга бирлаштирилиши ҳудуднинг суғориб деҳқончилик қилиш тармоғига тортилиши билан бевосита боғлиқ эканлигини таъкидлаш зарур. Иккинчидан, мазкур районнинг алоҳида ажралиб турувчи чегаралари мавжудлиги кузатилади. Яъни, район шарқда Исфайрам, ғарбда Сўх ҳавзалари билан жанубда эса водийнинг Ўратепа воҳаси билан ажратиб турувчи сувайирғич билан, шимолда эса конуссимон ёйилманинг этаклари билан чегараланади. Учинчидан, районнинг ички таркибий тузилиши ҳам ўзига ҳос бўлиб, дастлабки район дарёнинг тўйиниш ҳудудини, кейинги районлар эса дарёнинг ирмоқлари ва чиқарилган йирик каналлар орқали ўтказилади. Тўртинчидан, ҳар бир район ўзининг алоҳида марказига ва муқаддас масканига эгалиги билан ажралиб туради. Шу билан бир қаторда, бутун ҳавза учун умумий марказ ролини ўйновчи энг йирик муқаддас марказ ва шаҳар ҳам ажратилади. Мазкур тамойиллар асосида Шоҳимардонсой ҳавзасида 4 та район Шоҳимардон, Водил, Марғилон ва Ёзёвон райони ажратилди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, бундай районлаштириш Фарғона водийсидаги барча йирик дарёлар учун ҳос бўлиб, уларда ҳам, бу районлар қуйида келтириладиган экологик вазифаларни бажариб келган.

Биринчи Шоҳимардон райони экологик жиҳатдан муҳим функцияни бажариб, дарё суви режими миқдорини тартибга солиб турган. Дарёларнинг сув йиғадиган ҳавзаларини имкон борича ўзлаштирмасликка, ундаги табиат неъматларини асраб-авайлашга, ўзига ҳос «қўриқхона»лар яратишга

киришилган. Хар бир дарёга ягона табиий тизим сифатида қаралиб, унинг бошланишидан қуйилиш жойигача бўлган ҳудудларда ягона ижтимоий-иқтисодий тизим яратилган. Дарёларнинг юқори қисми «муқаддас зиёратгоҳлар» сифатида ҳимояга олинган. У ҳудудларда ерни ҳайдаш, дарахтни кесиш, ҳайвонот дунёсини нобуд қилиш қаттиқ қораланган ва тақиқланган.

Иловада Шоҳимардонсой дарёсининг сув йиғадиган ҳавзасида ва унинг ўзани бўйлаб юзага келган муқаддас зиёратгоҳ ва қадамжоларнинг харитаси келитирилган. Харитадан кўриниб турибдики, бундай «қўриқхона»ларнинг 80 фоизидан кўпроғи дарё ҳавзасининг суви йиғиладиган тоғли ҳудудларда жойлашгандир.

Ўрганилаётган минтақада деҳқончилик кам ривожланган, асосан тоғ боғдорчилиги, чорвачилик ва зиёратчиларга хизмат кўрсатиш тизими ривожланган. Аҳолининг анчагина қисми дарёнинг қуйи қисмидаги деҳқончилик билан шуғулланувчилар томонидан олиб келинган хайр-эҳсон, назр-ниёз ҳисобига яшаган ва табиатга ортиқча аралашишга эҳтиёж сезмаган.

Водийнинг атрофидаги дарё ҳавзаларида бизнинг ҳисобимизга кўра, 250 дан ортиқ «муқаддас зиёратгоҳ»лар ва қадамжолар борлигини кўриш мумкин (4-илова). Бундай муқаддас зиёратгоҳлар «кичик биосфера қўриқхона»ларини эслатади. Кейинги йиллардаги кузатишларда бундай жойларда Фарғона водийсида кишиларнинг таъсири натижасида йўқ бўлиб кетган ҳайвон ва ўсимлик турлари ҳам учрамоқда. Жумладан, жанубий Фарғонадаги Гўзал ота зиёратгоҳида (Қатронбоштоғ тизмасининг шимолий ёнбағрида) диний муҳофаза туфайли Жаннат хашоратхўри (*Terpsiphone paradisi*), Обшир ота шаршараси ҳудудида эса бинафшаранг қуш (*Myophonus caeruleus*) учрамоқда [88; 36-б.]. Бундан ташқари зиёратгоҳлардаги ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига бўладиган ҳайрихоҳ муносабат балиқларни (Чашма, Саткак, Арсиф зиёратгоҳларида), қушларни (Каптарли мазор), айрим сув ўтларини (Чодак) табиий ҳолда сақланиб қолиши ва кўпайишига сабаб бўлмоқда.

Бундай зиёратгоҳларда сувнинг мусаффолиги, турли рельеф шакллари (қоя, тош, ғорларни) ҳамда ўсимлик дунёси вакиллари табиий ҳолда сақланиб келаётганлиги диний экологик маданиятнинг бу ҳудудлардаги таъсири намунасидир. Жамиятимиз вакиллари табиий маданиятини, диний обод-ахлоқ қоидаларига оғишмай амал қилишлари экологик хавф хатарни олдини олишдаги энг муҳим восита сифатида қаралмоғи лозим [112].

Иккинчи Водил районида қадамжо ва зиёратгоҳлар дарё сувини адолатли тақсимлаш ва унинг суғориладиган далаларга ўз вақтида етиб боришини таъминлашдек ижтимоий функцияни бажарган. Шунинг учун ҳам, бундай қадамжолар халқ ҳурмат қиладиган, эъзозлайдиган диний уламолар, тўралар, хўжалар, саййидлар номи билан аталган. Бу районда Шоҳимардонсойнинг Марғилонсой, Фазиободсой, Олтиариқсой, Миндонсой, Катпутсой каби тармоқлари ажралади. Водилдаги Чинор ота, Хожи ота, Мозортаги каби зиёратгоҳлар ва уларнинг «эга»ларига аҳоли ўз қишлоқларига борадиган сув миқдорини кўпайтириш, камайитириш ёки бутунлай қуритиб қўйишқудратига эга бўлган авлиёлар сифатида қараганлар. Бундай ёндашув ижтимоий-экологик адолатни таъминлашга, сув етишмайдиган йиллари сув тақсимотини ҳалол, одилона ўтказишни амалга оширишга ёрдам берган. Шу билан бир вақтнинг ўзида канал ва ариқларни бошқариш, тозалаш ишларини ташкиллаш ҳам йўлга қўйишда қишлоқ жамоаларининг ҳиссаларини белгилаб берган. Бундай тадбирлар баҳор ойларида Наврўз, сумалак ва дарвишона (даршана) кўринишида ўтказилган. Ҳар бир суғориш тизимига 25 тадан 40 тагача қишлоқлар киритилганлиги ва уларнинг радиуси 15-20 км оралиғида бўлганлигини кўриш мумкин [97; 102-б.].

Бугунги кунда бу райондаги асосий муаммолардан бири, ҳисобланган трансчегаравий дарёлардан биргаликда фойдаланиш масаласи ҳам тарихда юксак қадриятлар даражасига кўтарилган этноэкологик маданият кўринишида адолатли ҳал этилган. Тарихда икки ва ундан ортиқ халқлар,

аҳоли масканларида сувдан ҳамжихатлик асосида фойдаланишда ислом ҳукуки нормаларига асосланилганлигини кўриш мумкин [71; 459-б.].

Учинчи Марғилон райони суғориш тармоқларининг этакларида, баъзан обикор деҳқончилик қилиш булоқ сувлари ёрдамида ёки хоқоб тарзида амалга ошириладиган, рельефи ботик бўлган конуссимон ёйилмаларнинг оралиқ қисмларини ўз ичига олади. Шоҳимардонсой тизимида бу районда ҳам диний эътиқод бўйича 7 та муқаддас зиёратгоҳ аниқ ажратилиб, улар ҳақидаги афсонавий дунёқараш шакллантирилган. Бу зиёратгоҳларга Хонқиз, Чимён, Арсиф, Файзиобод, Ёрмазор, Саткак, Найман қишлоқларида жойлашган алоҳида булоқларга эга бўлган зиёратгоҳларни киритиш мумкин [97; 98-б.].

Тўртинчи Ёзёвон райони – дарё суви етиб бормайдиган лекин булоқ ва чашмалар, зах сувлар ер бетига яқин бўлган, ҳавзанинг энг четки қисмларини эгаллайди. У ерларда булоқлар атрофида ёлғиз дарахтлар кўп ўсиб, улар атрофида аҳоли жамланган. Яккатут, Қайрағоч, Мингчинор каби аҳоли масканлари мазкур тамойил бўйича ташкил этилган зиёратгоҳлардир.

Табиатни диний экологик муҳофаза қилишнинг географик нуқтаи-назаридан тадқиқ этиш мумкин бўлган навбатдаги йўналиши аҳоли масканлари ичидаги юқорида таъкидланганидек, «экологик сокин ҳудудлар»ни хариталаштириш орқали амалга оширилди. Марғилон шаҳри мисолида шаҳар ҳудудида экологик сокинликни таъминлаш вазифасини ҳам бажарувчи қадамжо ва зиёратгоҳлар харитаси ишланди (илова; 3-расм). Картографик тадқиқотлар натижасида, бу объектларнинг жойлашиши ва бажарадиган вазифасига кўра, қуйидаги экологик жиҳатларни таъкидлаш мумкин:

– Шаҳар аҳолисига диний, маънавий озуқа бериш, Ислом арконларида қатъий талаб этиладиган озодалиқ ва покликка чорлаш, Аллоҳ томонидан яратилган неъматларга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш кўникмаларини шакллантириш;

– Шаҳарда демографик юкнинг ортиб бориши билан ҳудуд табиатини, у ердаги сув ҳавзаларини (ариқ, кудук, ховуз) мусаффолигини сақлаш;

– Гузарлар ва бозорларда кун давомида бўладиган юқори шовқинли ҳудудлардан кишилар биров четда қолиши ва дам олиб мулоқат қилишларини таъминлаш;

– Ҳар бир касб ва ҳунар эгалари ишини барокатли қилишга, уларни руҳан қўллаб-қувватлашга чорловчи мўътабар инсонлар, дин намоёндалари ва устозларни ҳурмат ва эъзозлашни тарғиб қилишга қаратилган функцияларни бажарган.

Минтақада экологик мувозанатни сақлаш, табиий ресурслардан оқилони фойдаланиш ҳамда маҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўрини такомиллаштиришда, бошқа омиллар билан бир қаторда, диннинг экология йўналишдаги кўрсатмалари, тавсия ва тақиқларидан фойдаланиш кутилган натижани беради. География йўналишидаги тадқиқотларда мазкур масалаларнинг ҳудудий жиҳатларинигина ёритишга эътибор қаратилди.

4.3. Этноэкологик маданият намуналаридан ҳудудни ижтимоий иқтисодий ривожлантириш мақсадларида фойдаланиш йўналишлари

Йиғилган барча маълумотлардан (якуний хулосалар, ишланган карталар) минтақанинг барқарор ривожланишини таъминловчи ландшафт-экологик режалаштириш жараёнида қўллаш учун тавсиялар ишлаб чиқишда фойдаланилди.

Ҳудудни халқ хўжалиги тармоқлари бўйича мос ҳолда тақсимлаш бўйича тавсиялар ишлаб чиқишда этноэкологик ёндашувга амал қилиш минтақавий режалаштиришда энг тўғри усул ҳисобланади. Бу қуйидагилар билан асосланади. Аввало, дарёларнинг оқими ва режимини жойнинг ландшафт қолами белгилайди, ҳамда минтақада ландшафтга таъсир этувчи барча халқ хўжалиги тармоқларини жойлашишига бевосита таъсир этади. Бундан ташқари морфометрик кўрсаткичларига боғлиқ равишда турли

ландшафт шакллари (масалан, тоғ-текислик) ўртасида модда ва энергия алмашинуви юз беради [18; 30-б.]. Бу жараёнда экологик жиҳатдан зарарли элементларнинг миграцияси ҳам этноэкологик район бўйича тарқалишига сабаб бўлади. Шу билан бирга район маълум турдаги микроиклим, тупрок, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг тарқалган ареаллари ҳисобланиб, уларни муҳофаза қилиш учун район бўйича қарор қабул қилиш энг тўғри ҳисобланади [62]. Бундай ёндашувнинг энг муҳим жиҳати ҳар бир этноэкологик район учун хос бўлган, маҳаллий аҳолида асрлар давомида шаклланиб, сайқалланиб келган этноэкологик маданият намуналаридан фойдаланиш имконияти яратилади.

Фарғона водийсининг ҳар бир этноландшафт минтақаси учун тавсиялар ҳудудий режалаштиришнинг тадқиқотда ўрганиб чиқилган қуйидаги 5 та йўналишга мос ҳолда ишлаб чиқилади:

1. Ҳудуднинг халқ хўжалги тармоқлари орасида муқобил тақсимланишини, қишлоқ хўжалик ерларини ландшафт талабларига мос келувчи ер турларига ажратилишини, экин майдонлари таркибини ҳам ландшафт турига мос ҳолда тақсимланишини таъминлаш бўйича;

2. Сув ресурсларини муҳофаза қилиш, тежаш, сув объектларининг химоя зоналарини ташкил этиш ва сув хўжалигини оқилона бошқариш бўйича;

3. Аҳоли масканларини ҳудудий жойлаштириш ва шаҳарсозлик нормаларида экологик архитектура ва экологик дизайн талабларига амал қилиш;

4. Табиатни муҳофаза қилиш ва муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар тўрини шакллантириш, экологик каркас яратишда гуманитар-географик билимлардан (экоtopонимика, қадамжолар ва зиёратгоҳлар) фойдаланиш бўйича;

5. Экологик туризм ва рекреацияни ривожлантириш, экологик таълим-тарбияда этноэкологик маданият намуналаридан фойдаланиш.

Фарғона водийсида хавзали ёндашув бўйича ландшафт-экологик режасини ишлаб чиқишда ҳудуд этноэкологик маданият нуқтаи-назаридан 4 та этномаданий ландшафт минтақасига бўлинди. Ҳар бир минтақа учун барқарор ривожлантиришва ландшафтли режалаштиришнинг юқоридаги 5 та банди бўйича алоҳида тавсиялар ишлаб чиқилади.

Биринчи этноландшафт минтақа водийдаги дарёлар конуссимон ёйилмаларнинг чекка қисмлари ва конус оралиғи ботиқларини ҳамда Марказий Фарғона чўл ҳудудларини эгаллайди. Маъмурий жиҳатдан бу ҳудудда Фарғона вилоятининг Ёзёвон, Бувайда туманларини ҳамда Қўштепа, Олтиариқ, Данғара туманларининг чўл ҳудудларини, Андижон вилоятининг Бўз, Улуғнор туманлари, Наманган вилоятининг Мингбулоқ туманини ўз ичига олади.

Мазкур минтақа бўйича анъанавий этноэкологик маданият намуналаридан фойдаланиб, қуйидаги тавсиялар берилади:

А. Минтақа нисбатан янги ўзлаштирилган ҳудуд бўлиб, экологик жиҳатдан энг нозик ҳисобланади. Агроирригацион қатламнинг камлиги, тупроқ қатламининг шўрлашиши, қум барханларининг мавжудлиги, ер ости сувларининг ер бетига яқинлиги асосий экологик муаммолардан ҳисобланади. Шунинг учун, бу минтақада заҳира ва табиатни муҳофаза қилиш, соғломлаштириш, рекреация мақсадларига мўлжалланган ерлар, тарихий-маданий аҳамиятга молик ерлар, ўрмон фонди ерларини кенгайтириш мақсадга мувофиқ. Бўз, Данғара туманларидаги ўрмон ҳўжаликлари майдонини кенгайтириш, Қизилтепа (Олтиариқ тумани) ҳудудини рекреация ва соғломлаштириш зонасига айлантириш, Тошкент-Ўш-Эргаштом халқаро автомагистралини экологик талабларга мос ҳолда таъмирлаш ва яшил ҳудуд бунёд этиш, янги ташкил этилган сув омбори ва унга туташ ҳудудларда аҳоли дам олиш зоналарини кенгайтириш тавсия этилади.

Қишлоқ ҳўжалиги ерлари таркибида кўп йиллик дарахтзорлар (ихота дарахтзорлари) миқдорини кенгайтириш, айниқса, дарахт ва бута

ўсимликларидан саксовул, чиннигул, жийда, шўра, туранғи каби майда баргли дарахтлар ва эфемер ўсимликлар майдонини кенгайтириш тавсия этилади.

Экин майдонлари таркибида шўрга чидамли экинлардан оқ жўхори (*Sorghum ceruum*) шоли, полиз экинлариданқовун етиштиришни кенгайтириш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

В. Минтақа водийнинг ер ости сувлари жамланадиган ва ер бетига сизиб чиқадиган ҳудуди бўлганлиги сув ресурсларидан фойдаланишда ниҳоятда эҳтиёткорлик талаб этилади. Сабаби бу ҳудудда ер ости сувларининг тўйиниш даври билан (июнь-август) [116] қишлоқ хўжалик экинларини суғориш бир даврга тўғри келади. Натижада, бу ҳолат кўплаб салбий экологик муаммоларни келтириб чиқармоқда. Бундан ташқари, бу ҳудудда янги қурилган сув хўжалиги объектларидан фойдаланишда экологик талабларга қатъий амал қилиш тавсия қилинади.

С. Аҳоли масканларини ҳудудий жойлаштириш ва шаҳарсозлик нормаларида экологик талабларни бажариш учун бу минтақада тўла имкониятлар мавжуд. Янги ўзлаштирилаётган ҳудудларда ташкил этилаётган аҳоли масканларида дарахтзорлар майдонини кенгайтириш, шамол йўналишига мос равишда ихотазорлар ташкил этиш тавсия этилади. Суғориш тармоқларига ва автомагистралларга яқин жойлашган ҳудудлардаги аҳоли масканларини кенгайтириш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Д. Минтақада дарё суви етиб бормайдиган лекин булоқ ва чашмалар, зах сувлар ер бетига яқин жойлашган ҳудудларда, ёлғиз дарахтлар атрофида табиатни муҳофаза қилиш мақсадидаги зиёратгоҳлар ва қадамжолар ташкил этиш тавсия этилади. Географик объектларни номлашда мазкур ландшафтнинг экологик муаммоларни келтириб чиқарувчи компонентлар ҳақида дарак берувчи географик терминлардан (шўр, кум, зах) фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Е. Анъанавий ҳудуддан фойдаланиш жараёнида мазкур минтақада туризм ва рекреацияни ривожлантириш бўйича маълумотлар базаси мавжуд

эмас. Бирок, кейинги йилларда «Бувайда кумлари», «Ёзёвон табиат ёдгорлиги» ҳудудларида экотуризм ва рекреацияни ривожлантириш имкониятлари мавжуд. Келажакда бу соҳани янада ривожлантириш тавсия этилади. Мазкур минтақада этноэкологик йўналишдаги таълим-тарбияни ривожлантиришда анъанавий чўл ландшафтларидан фойдаланиш бўйича тўпланган билим ва кўникмалар билан маҳаллий аҳолини таништириб бориш мақсадга мувофиқ. Бунда мактаблардаги ўлкашунослик тўғараклари имкониятидан кенгроқ фойдаланиш мумкин.

Иккинчи этноландшафт минтақа водийдаги дарё ва сойларнинг конуссимон ёйилмасининг марказий қисмини эгалласа-да, бирок қия текисликлардан иборат. Маъмурий жиҳатдан бу ҳудудда Фарғона вилоятининг Бешариқ, Ўзбекистон, Фурқат, Учкўприк, Боғдод, Риштон, Қўштепа, Тошлоқ туманларини ҳамда Олтиариқ, Қува туманларининг мазкур ландшафт зонасидаги қисмини, Андижон вилоятининг Шаҳрихон, Асака, Андижон, Олтинкўл, Избоскан, Пахтаобод туманларини, Наманган вилоятининг Учкўрғон, Норин, Уйчи, Наманган, Тўрақўрғон туманлари ҳудудини эгаллайди.

Мазкур минтақа бўйича анъанавий этноэкологик маданият намуналаридан фойдаланиб, қуйидаги тавсиялар берилади:

А.Ер тоифаларидан асосан қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар, аҳоли манзилгоҳлари ерлари, саноат, транспорт, алоқа, муҳофаа ва бошқа мақсадларга мўлжалланган ерлар катта миқдорни эгаллайди. Бу ҳудуднинг асосий қисмидан интенсив фойдаланилади, бу ўз навбатида ҳудудга тушадиган демографик, техноген, ирригацион, кимёвий, антропоген босим миқдорининг ортиб кетишига сабаб бўлмоқда.Шунинг учун, бу ҳудудларда «экологик сокинлик ҳудудлари»ни - зиёратгоҳ, қадамжо, мақбара, мозорлар каби инсонлар ва табиатга ором берувчи масканларни кенгайтириш тавсия этилади. Табиатни муҳофаза қилиш ва соғломлаштириш ва, айниқса, тарихий маданий аҳамиятга молик ерлар майдонини кескин кўпайтириш

имкониятлари мавжуд. Шу билан бирга суғориш тармоқлари атрофидаги сув фонди ерлари майдонини ҳам кенгайтириш экологик талабларга мос келади.

Минтақада қишлоқ хўжалик ерлари таркиби ва миқдорини ҳозирги ҳолатда сақлаб қолиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Бошқа тармоқлар учун ер ажратишда қишлоқ хўжалигида фойдаланиб бўлмайдиган ёки фойдаланиш имконияти камроқ бўлган (рельефи ноқулай) ҳудудлардан ер ажратиш тавсия этилади.

Экин майдонларининг таркибида донли, мойли, толали ва ем-хашак экинлари миқдорини кўпайтириб бориш тавсия этилади. Хусусан, донли экинларнинг камсувталаб, эртапишар навларини (мош, тарик, жавдар, қўноқ, кузги буғдой), мойли экинларни (кунжут, пахта, зиғир, рапс, махсар, кўкнори, кунгабоқар, каноп), ем-хашак экинларини (маккажўхори, беда, арпа) кўпроқ экиш тавсия этилади. Деҳқончиликда тупроқ унумдорлигини сақлашга, қаратилган алмашлаб экиш ва ерни ўғитлашдаги этноэкологик маданият намуналаридан фойдаланиш юқори самара беради.

В. Минтақа сув ресурслари билан тўлиқ таъминланган ва суғориш тизими энг ривожланган ҳудуд ҳисобланади. Навбатдаги вазифа, мазкур техник иншоотларнинг бир маромда ишлашини таъминлаш, суғоришнинг янги инновацион усуллари қўллаш бўйича тавсиялар ишлаб чиқишдир.

С. Минтақада 2018 йил 1 январь ҳолатига кўра, Фарғона водийси аҳолисининг 72,4 фоизи йиғилган. Бундан ташқари аҳолисининг 100 минг кишидан ошган водийдаги 5 та шаҳарнинг (Наманган, Андижон, Фарғона, Қўқон, Марғилон) барчаси мазкур минтақада жойлашган. Бу ўз навбатида мазкур минтақадаги демографик юкнинг меъёрдан ортиб кетишини кўрсатади. Шунинг учун, бу ҳудуд ва шаҳарларда замонавий ландшафт дизайни талабаларига мос келадиган яшил ҳудудлар кенг майдонни эгаллайдиган «боғ-сайилгоҳ» масканларини яратиш тавсия этилади. Бунда этноэкологик маданиятнинг «экологик сокинлик ҳудудлари» ёки шаҳар атрофидаги ота-боболаримиз яратган боғлардан (боғи баланд, боғи беҳишт,

боғи шамол...) ёхуд кадамжо ва зиёратгоҳлар тизимидан фойдаланиш тавсия этилади.

Д. Мазкур минтақадаги экологик жиҳатдан ҳавфли объектлар ва аҳоли масканларини қурилишини имкон даражасида чеклаш, экологик функцияни бажарувчи ёки унга кўмаклашувчи халқ хўжалиги тармоқларини кўпроқ жойлаштириш тавсия этилади. Бу ҳудудларда ижтимоий соҳа объектларини ва таълим муасасаларини ривожлантириш орқали экологик таълим тарбияни амалга ошириш имкониятидан тўлароқ фойдаланиш мумкин.

Е. Ушбу ҳудуд бугунги кунда ҳам Фарғона водийсидаги туризм энг ривожланган ҳудудлардан ҳисобланади. Қўқон, Риштон, Марғилон, Шаҳрихон, Чуст ҳудудларидаги мавжуд туристик объектларни кенгайтириш ҳамда Андижон, Наманган, Фарғона шаҳарларининг рекреация ва туризмни ривожлантириш имкониятларидан кенгроқ фойдаланиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Шунингдек, Қува, Ахсикент каби тарихий-археологик ёдгорликлар мавжуд ҳудудларнинг туристик имкониятларидан фойдаланиш зарур.

Учинчи этноландшафт минтақа Фарғона водийсидаги дарёлар конуссимон ёйилмасининг юқори қисмларидаги текисликлар адир орти, адир оралиғи ботиқларини эгаллайди.

Маъмурий жиҳатдан бу ҳудудда Фарғона вилоятининг Фарғона тумани, Кувасой шаҳри ҳамда Тошлоқ, Қува туманларининг адирлик ҳудудларини Андижон вилоятининг Марҳамат, Булоқбоши, Хўжаобод, Жалолқудуқ, Қўрғонтепа туманларини, Наманган вилоятининг Чортоқ, Янгиқўрғон, Косонсой, Чуст ҳамда Поп туманининг мазкур ландшафт зонасидаги қисмини эгаллайди.

Мазкур минтақа бўйича ландшафт-экологик режалаштириш ишларида анъанавий этноэкологик маданият намуналаридан фойдаланиб, қуйидаги тавсиялар берилади:

А. Ер тоифалари орасида қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар миқдорини ҳозирги ҳолатда сақлаб қолиш, аҳоли масканлари ерлари ва сув

фонди ерлари миқдорини кенгайтириш тавсия этилади. Сабаби, бу ҳудуднинг биринчи ва иккинчи минтақаларга сув ресурсларини тақсимлашдаги ўрни ва аҳамияти ҳозирда ҳам сақланиб қолган. Водийдаги гидроузелларнинг асосий қисми ушбу минтақада жойлашган.

Қишлоқ хўжалиги ерларини кўпроқ боғдорчилик ва узумчилик учун ажратиш, суғориладиган экин майдонлари таркибини имкон борича камайтириб бориш мақсадга мувофиқ. Кам сув талаб қиладиган данакли боғларни ва ҳар бир ҳудуд учун мос бўлган экин ва дарахт турларини кўпайтириш тавсия этилади. Масалан, Андижонда нашвоти, Наманганда олма, Қўқонда гилос, Марғилонда узум, Қувада анор, Риштонда ўрик, Қувасойда беҳи, Чустда нок, Булоқбошида бодом, Олтиариқда бодринг ва турп, Боғдодда қозонювғич, Пахтабодда ерөнғоқ, Марҳаматда кунгабоқар, Сўхда сабзи ва картошка ва б. Бундай қадимдан экиб келинган, маҳаллий аҳолини мазкур экинларни парваришlash учун кўникмаси бор, ландшафт талабига мос тушувчи дарахт ва экин турлари майдонларини кенгайтириш мақсадга мувофиқ.

Минтақа учун экологик жиҳатдан хос ва мос бўлган мева-дарахтлар турини аниқлашда жой номларидан фойдаланиш усули тавсия этилади. Минтақада ўрик, шафтоли, олма, анжир, анор дарахтларининг анъанавий масканлари географик номларда акс этади, масалан, Ўрикзор (Фарғона, Риштон, Наманган, Косонсой, Чортоқ туманлари), Шафтоли (Уйчи тумани), Шафтолизор, Олма (Наманган тумани), Олмазор (Жалақудуд, Косонсой, Янгиқурғон туманлари), Олма-бел (Чуст тумани шимоли), Анжирзор (Наманган тумани), Анорзор (Қува, Избоскан туманлари) каби.

Экин майдонлари таркиби иккинчи минтақадан кўп фарқ қилмайди. Кейинги йилларда бу ҳудудларда ҳам боғдорчилик ва иссиқхона хўжаликларини ривожлантириш тавсия этилади.

В. Минтақа юқорида таъкидланганидек, биринчи, иккинчи этноландшафт минтақалар учун сув тақсимлаш иншоотлари (Қўқон, Сарикўрғон, Водил, Куйганёр ва бошқ.) жойлашган ҳудуддир. Ҳавзали

ёндашув бўйича амалга оширилаётган ландшафт-экологик районлаштиришда бу минтақага сув ресурсларини тўғри тақсимлаш ва ундан оқилона фойдаланиш функциясини бажарадиган сув хўжалиги тизимининг муассаларини жойлаштириш мақсадга мувофиқ. Бу ҳудудда кўшимча равишда рекреация ва туризм объектларини жойлаштириш ва ривожлантириш лозим.

С. Минтақадаги аҳоли масканлари энг қадимги ўзлаштирилган ҳудудларда жойлашганлиги, уларнинг кўрғон, қалъа шаклидаги кўринишлари ҳозирги давргача сақланиб келган. Аҳоли масканларини шаклланишига сабаб бўлган ресурслар миқдорининг тугаши ёки камайиши уларнинг кейинги иқтисодий ривожланишига таъсир кўрсатишини эътиборга олиш зарур. Нефть-газ қазиб чиқариш билан боғлиқ бўлган шаҳарчаларнинг деярли барчаси ушбу минтақада жойлашган. Чимён, Миндон, Полвонтош, Андижон, Хўжаобод, Жанубий Оламушук каби шаҳарчаларда аҳолини бошқа соҳаларга ихтисослашувини таъминлаш ва бандлигига эришиш учун тарихдан мавжуд бўлган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш ва сақлаш ҳамда кучли савдогарлик фаолиятини йўлга қўйиш (анъанавий чорбозорчилар) тақлиф этилади.

Д. Мазкур минтақадаги аҳоли масканларида табиатни муҳофаза қилиш бўйича амалга ошириладиган ишларни ташкил этишда этноэкологик маданиятнинг таркибий қисми бўлган қадамжолар ва зиёратгоҳларни ҳудудий жойлаштириш усулларида фойдаланиш мумкин. Минтақада ҳозиргача ҳисобга олинган 72 та (илова; 4-жадвал) қадамжо ва зиёратгоҳларнинг мавжудлигининг ўзи бу ҳудудда табиатни муҳофазақилиш ва унинг ресурсларидан оқилона фойдаланишда диний-ҳуқуқий усуллардан фойдаланишни ҳам тавсия этиш мумкин.

Е. Бу масканлар ўзининг хушманзара табиати ва серсув, сўлим гўшалари билан қадимда ҳам, ҳозирда ҳам зиёратчиларни ўзига жалб этиб келган. Водил, Аввал, Чимён, Арсиф, Полвонтош, Хўжаобод, Ширмонбулок, Булокбоши, Жанубий Олмамушук, Қорасув, Хонобод, Чортоқ, Косонсой,

Янгиқўрғон, Чуст каби ҳудудларда туризмни, жумладан, зиёрат ва экологик туризмни ривожлантириш тавсия этилади. Мазкур ҳудудда Фарғона водийсининг дастлабки аҳоли масканлири (Арсиф, Қуббо, Эрши, Косон, Чуст) бунёд этилганлигини эътиборга олиб, у ерларда тарихий-археологик туризмни янада ривожлантириш тавсия қилинади. Юқоридаги зиёратгоҳлар орасида халқаро диний туризмни ривожлантириш имконияти мавжуд бўлган Жалақудуд туманида жойлашган Қутайба ибн Муслим зиёратгоҳини (илова; 4-жадвал, № 219) тубдан қайта қуриш ва ривожлантириш мақсадга мувофиқдир.

Тўртинчи этноландшафт минтақа Олой, Туркистон, Фарғона, Қурама, Чотқол тизмалари ва адирлари ҳудудини ўз ичига олиб, маъмурий жиҳатдан Фарғона вилоятининг Сўх тумани ҳамда Фарғона туманининг Ёрдон-Шоҳимардон анклавларини, Наманган вилояти Поп туманининг Чодак-Чоркесар ҳудудларини эгаллайди.

Мазкур минтақа бўйича ландшафт-экологик режалаштириш ишларида анъанавий этноэкологик маданият намуналаридан фойдаланиб, қуйидаги тавсиялар берилади:

А. Минтақанинг дарёлар ҳавзасининг қуйи қисмларидаги ерларни сув билан таъминлашдаги ижтимоий-экологик функциясини эътиборга олиб, ҳудуднинг асосий қисмини ўрмон фонди, сув фонди ҳамда табиатни муҳофаза қилиш ва соғломлаштириш, рекреация мақсадларига мўлжалланган ерлар ажратиш тавсия этилади. Қишлоқ хўжалиги, аҳоли масканлари, саноат, транспорт, алоқа, муҳофаа ва бошқа мақсадларга мўлжалланган ерларни салмоғини камайтириш ёки ҳозирги ҳолатда сақлаб қолиш экологик жиҳатдан муҳимдир.

Қишлоқ хўжалиги ерларининг асосий қисми анъанавий этноэкологик ёндашув бўйича яйловлар ва тоғ боғдорчилигига ажратилганлигини инобатга олиб, бу ерларда зиравор ва доривор ўсимликларни кўпайтириш, ёнғок, писта, бодом каби ҳудуд ландшафтига мос бўлган дарахтзорлар бунёд этиш тавсия этилади.

Экин майдонлари таркибида анъанавий равишда етиштириб келинган илдизмевали экинлар (сабзи, картошка, ерёнғоқ) салмоғини кенгайтириш ва боғдорчиликни ривожлантириш мақсадга мувофиқ.

В. Ушбу минтақада Хўжабақирғон, Исфара, Сўх, Шоҳимардон, Исфайрам, Аравон, Окбўра, Қорадарё, Норин, Подшоотасой, Ғовасой, Чортоқсой, Чодаксой каби Фарғона водийсини сув билан таъминловчи асосий дарёлар бошланади. Уларнинг тўйиниш ҳавзаларини муҳофаза қилишда диний-ҳукукий усуллардан фойдаланиб, «ўрмон-боғлар», зиёратгоҳлар ва қадамжолар тизимини ривожлантириш тавсия этилади. Шоҳимардонсой ҳавзасидаги каби қадамжоларни ривожлантиришда қўшни давлатлар билан ҳамкорликни йўлга қўйиш кутилган натижани беради.

С. Мазкур минтақадаги аҳоли масканлари зиммасига дарё суви ва режимини сақлаш, ёзги сайёҳлар оқимиغا етарлича хизмат кўрсатиш тизимини ривожлантириш тавсия этилади. Бундан ташқари минтақа табиатига демографик юкнинг меъёрдан ортиқ бўлишини олдини олиш учун туристларга хизмат кўрсатиш ва кучли савдо тизимини ривожлантириш этноэкологик маданият намуналаридан келиб чиқиб тавсия этилади.

Д. Минтақани водийни сув билан таъминлашдаги экологик функциясидан келиб чиқиб, бу ҳудудларда алоҳида муҳофаза этиладиган ҳудудлар тўрини ташкил этиш ландшафт-экологик режалаштиришнинг кечиктириб бўлмайдиган бандларидан бири сифатида тавсия этилади. Чунки, мазкур ҳудудда маҳаллий аҳоли томонидан ташкил этилган ўзига хос «қўриқхона»лар (қадамжолар ва зиёратгоҳлар кўринишида) тизимининг мавжудлиги юқоридаги фикримизни асослайди.

Е. Мазкур минтақада экологик туризм ва рекреацияни ривожлантиришнинг энг қулай имкониятлари мавжудлиги эътиборга олинади. Этноэкологик маданият кўринишлари сифатида халқаро аҳамиятга молик деб эътироф этилган ислом динидаги 7 та қадамжонинг барчаси (Ўш, Жалолобод, Аравон, Кампировот, Қадамжо, Шоҳимардон, Йигитпирим)

ушбу ҳудудда жойлашганлиги экологик туризмни ривожлантириш имкониятлари нақадар кенглигини кўрсатади.

Бугунги кунда, кишилиқ жамияти билан атроф-муҳит ўртасидаги муносабатларни уйғунлаштириш, унга нисбатан истеъмолчилик ва маданиятсиз муносабатларидан мутлақо воз кечиш ва юксак экологик маданиятни шакллантириш таълим тизими олдида қўйилаётган асосий вазибалардан бирига айланмоқда.

Юқоридаги тавсияларни амалга ошириш минтақада барқарор ривожланишни таъминлашнинг дастлабки шарти ҳисобланади. Уни ҳаётга татбиқ этиш эса юксак экологик онг ва маданиятга эга бўлган кишилар томонидангина амалга оширилиши мумкин. Чунки, ландшафт-экологик режалаштириш юқорида таъкидланганидек, умумий режалаштиришнинг таркибий қисми бўлиб, режа ишларини бошқарувчиларда табиий ландшафтга фақат ресурс сифатида қараб ҳўжалиқ манфаатларини олдинги ўринга қўйиш ҳолатлари ҳанузгача учрайди. Тармоқларни «ўзаро муросага келтириш» учун эса экологик билим ва маданият зарурдир. Шунинг учун ҳам, этноэкологик маданият намуналарини Ўзбекистондаги таълим тизимига олиб кириш, хориж олийгоҳларида (Москва Давлат университети, География факультети, Жанубий Федерал университети, Ростов на Дон) бўлгани каби этноэкология курсини география ва экология йўналишидаги талабаларга танлов фани сифатида ўқитиш тавсия этилади.

Экологик муаммоларнинг юзага келишига бошқа сабаблар билан бир қаторда умумий этноэкологик маданиятнинг унутилиши, анъанавий табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш тизимига менсимасдан муносабатда бўлиш каби омиллар ҳам сабаб бўлиши кўрсатиб ўтилди (1.3.-параграф). Шунинг учун ҳам, кўп асрлар давомида шаклланган минтақа халқларининг табиат (атроф-муҳит) ва жамият (инсон) ўртасидаги ўзаро муносабатларида такомиллашиб борган этноэкологик маданият намуналарини бошланғич ва ўрта таълим тизимидан ўргатиб бориш мақсадга мувофиқ.

Тўртинчи боб бўйича хулоса

Географик номларнинг экологик функциясини ўрганиш ва ундан амалиётда фойдаланиш бўйича етарлича маълумотлар базаси тўпланган. Географик номларнинг экологик функцияси бўйича 4 та гуруҳга бўлиб тадқиқ этиш таклиф қилинди.

Тадқиқотнинг муҳим йўналишларидан бири сифатида диннинг экологик функцияси тадқиқ этилди. Диний дунёқарашни табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш ишига кўмаклашувчи, табиий-антропоген генезисга эга бўлган, муқаддас зиёратгоҳлар ва қадамжоларидан фойдаланиш ҳамда зиёрат туризмини ривожлантириш имкониятларини яратувчи таснифий жадвал тузилди.

Минтақанинг барқарор ривожланишини таъминлаш учун ландшафт-экологик режалаштириш ва инновацион экологик лойиҳалар яратиш, экологик таълим ва тарбияни амалга оширишда тадқиқот жараёнида йиғилган этноэкологик маданият намуналаридан фойдаланиш йўналишлари белгилаб чиқилди.

ХУЛОСА

Тадқиқотда бажарилган изланишлар асосида қуйидаги хулосалар чиқарилди:

1. Табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатларни барқарорлаштириш, юзага келаётган ҳудудий ижтимоий-географик муаммоларни ҳал этишда маҳаллий халқларнинг табиатдан фойдаланиш борасидаги анъанавий маданиятини ўрганувчи этногеографик ва этноэкологик тадқиқотларга бўлган эҳтиёж ва талаб шакллантирилди;

2. Ижтимоий география йўналишидаги этноэкологик тадқиқотларнинг объекти сифатида этноэкологик маданиятнинг барча йўналиш ва элементлари эмас балки, географиянинг 3 та методологик талабига жавоб берадиган, яъни ҳудудий мазмунга эга, карталаштириш имконияти мавжуд ва уни тадқиқ этиш географик қобик учун янги билимлар берадиган йўналишлари танлаб олинди. Шунга кўра, этноэкологик маданиятнинг моддий йўналишидан ер-сув ресурсларидан фойдаланиш ва аҳоли масканлари ҳудудий ташкил этиш, маънавий йўналишларидан эса географик объектларга ном бериш, муқаддас зиёратгоҳлар ва қадамжоларни ташкил этиш маданияти ҳамда этноэкологик таълим-тарбиянинг ҳудудий жиҳатларини ўрганиш ажратиб олинди;

3. Маҳаллий аҳоли томонидан қўлланилиб, авлоддан-авлодга ўтиб, алоҳида қадрият сифатида сақланган, табиий (боқувчи) она ландшафт билан уйғунликка асосланган табиатдан фойдаланиш маданиятининг кескин ўзгартирилиши барча тарихий даврларда салбий ижтимоий-географик оқибатларни келтириб чиқарганлиги аниқланди. Айниқса, қуруқ иқлими ҳудудларда маҳаллий аҳолининг ер-сувдан фойдаланиш маданиятини етарлича эътиборга олмаслик салбий экологик оқибатларга олиб келган;

4. Этноэкологик маданиятнинг шаклланишига таъсир кўрсатувчи табиий ва ижтимоий географик омилларни ўзаро алоқадорлик ва яхлитликда ўрганишни таъминлаш учун тарихий-географик ва тизимли ёндашув танлаб олинди. Фарғона водийсида табиий ресурслардан фойдаланишнинг тарихий-

географик хусусиятлари асосида 3 та давр (1876 йилгача; 1876-1991 й.й.; 1991 йилдан кейинги) ажратилди. Табiiй ресурслардан фойдаланишнинг ҳар бир даври учун хос бўлган табiiй-тарихий, товар-мақсадли, дастур-мақсадли турларини хусусиятларидан ер фонди ва экин майдонларининг ҳудудий таркибини такомиллаштиришда фойдаланилган;

5. Фарғона водийси ҳудуди этногеографик маданиятни шакллантирувчи табиат, аҳоли ҳўжалик кўрсаткичларини миқдорий баҳолаш асосида, 4 та этноландшафт минтақаси ва 17 та этноэкологик районларга ажратилди. Мазкур районлар тўри картасидан қишлоқ ҳўжалиги ерларининг истиқболли лойиҳаларини ишлаб чиқишда фойдаланиш тавсия этилди;

6. Фарғона водийси ҳудудида XIX аср охиридан ва XX аср бошларига қадар мавжуд бўлган анъанавий ҳўжалик юритишда ер ресурсларидан фойдаланишнинг ҳар бир этноэкологик районлар ва этномаданий ландшафтлар учун хос ер тоифалари, ер турлари, асосий экин ва дарахт турлари аниқлаб чиқилди. Алмашлаб экин экиш, суғориладиган ерларни бўз, кўриқ сифатида дам олдириш ва ўғитлашнинг тарихий-махаллий усуллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ;

7. Водийда сув ресурсларидан тежамли, дарёлар режими ва йўналишини ўзгартирмасдан, тупроқнинг етилиши ҳамда сувга бўлган талабини ҳисобга олувчи «ариқларга навбати билан сув тақсимлаш» маданияти шаклланган. Суғориш тизимининг ҳудудни маъмурий бошқарув усули билан мувофиқлаштирилиши натижасида сув ресурсларини тежаш ва адолатли тақсимлаш тавсия этилади;

8. Аҳоли масканларининг ҳудудий жойлашиши узоқ давом этган тарихий географик жараён маҳсули бўлиб, унда ҳар бир этногеографик ҳудуднинг ер, сув ва бошқа табiiй ресурсларидан, иқтисодий географик ўрнидан самарали фойдаланишга кўмаклашувчи жойлаштириш тамойилларига амал қилинган. Топонимларнинг ижтимоий-географик функциясидан фойдаланиб, табiiй ресурслардан оқилона фойдаланиш имконини берувчи таснифий жадвал тузилди;

9. Табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишни ҳудудий ташкил этишни такомиллаштиришга кўмаклашувчи, табиий-антропоген генезисга эга бўлган, муқаддас зиёратгоҳлар ва қадамжолардан фойдаланиш ҳамда рекреацион объектлар тўрини такомиллаштириш имкониятларига хизмат қиладиган географик ахборотлар базаси яратилди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

I. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва методологик аҳамиятга молик нашрлар

1.	Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги 754-ХII-сон Қонуни. 1992 йил 9 декабрь. http://lex.uz/pages/getpage...
2.	Ўзбекистон Республикасининг “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида”ги 269-II-сон Қонуни. 2001 йил 30 август. http://lex.uz/pages/getpage...
3.	Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси. – Тошкент: Адолат, 2011. – 152 б.
4.	Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони. 2017 йил 7 февраль. http://lex.uz/pages/getpage...
5.	Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида миллий маданиятни янада ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПҚ-4038-сон Қарори. 2018 йил 28 ноябрь. http://lex.uz/pages/getpage...
6.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “2016-2020 йилларда Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳит мониторинги Дастурини тасдиқлаш тўғрисида”ги 273-сон Қарори. 2016 йил 23 август. http://lex.uz/pages/getpage...
7.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Фарғона вилоятида анор етиштиришни кўпайтириш ва соҳани ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 791-сон Қарори. 2018 йил 4 октябрь. http://lex.uz/pages/getpage...
8.	Ўзбекистон Республикаси миллий таълим тизимида Барқарор ривожланиш концепциясини киритиш бўйича ҳаракат дастури.

	http://www.uznature.uz/?q=ru/node/2474
9.	Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Туркменистоннинг Туркманбоши шаҳрида бўлиб ўтган Оролни кутқариш халқаро жамғармаси таъсисчи давлатлар раҳбарлари кенгашининг мажлисидаги нутқи. Халқ сўзи газетаси. 2018 йил 25 август, №173 (7131).

II. Монография, илмий мақола, патент, илмий тўпламлар

10.	Абашин С.Н. Социальные взаимоотношения в современном узбекском кишлаке (по материалам Ферганской долины): Автореф. дис. канд. ист. наук. –М., 1997.-с.24
11.	Абдулахатов Н. Кўхна Марғилон зиёратгоҳлари. “Фарғона” нашриёти, 2007.-304 б.
12.	Абдулкасимов А.А. Проблемы изучения межгорно-котловинных ландшафтов Средней Азии. – Т.: Фан, 1983. - 125 с.
13.	Абдуллаев У. Валихонова Г. Фарғона водийси аҳолиси: Этник таркибининг шаклланиши ва этномаданий муносабатлар тарихи. Т.: Navroz, 2016. 252 б.
14.	Абдулхамидов А. Из истории орошения Кокандского оазиса.- Т.: Фан, 1974. - 105 с.
15.	Абдулхамидов А. Орошения в предгорьях Узбекистана.- Т.: Фан, 1990. - 176 с.
16.	Абу Райхон Беруний. 100 ҳикмат (ибратли сўзлар). - Т.: Фан, 1993. -22 б.
17.	Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь.- М.: Мысль, 1983. - 350с
18.	Алибеков Л.Н. Новые подходы к сопряженному изучению горных и равнинных ландшафтов (на примере Средней Азии).// География и природные ресурсы. - Новосибирск, 1992.- №3, - С.29-37

19.	Андрианов Б.В., Чебоксаров Н.Н. Историко-этнографические области (Проблемы историко – этнографического районирования) // Сов.Этнография. –Москва, 1975. - № 3. -С.15-25.
20.	Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. Т.: О‘zbekiston НМИУ,2015 -672 б.
21.	Афанасьев О.Е. Картографирование топонимических территориальных систем средствами ГИС-технологий // В сб. «Рациональное природо-пользование: Школа-конференция молодых учёных с участием стран СНГ». – М.:Географический ф-т МГУ, 2005. – С. 33–37.
22.	Аҳмадалиев Ю. Ердан фойдаланишни худудий ташкил этишнинг социал-экологик хусусиятлари. Ўзбекистон География Жамияти ахбороти. Тошкент, 2003. 23-жилд. -Б. 58-59.
23.	Аҳмадалиев Ю. Фарғона вилояти топонимлари. // “Фарғона” нашриёти, 2009. -140 б.
24.	Аҳмадалиев Ю.И. Ер ресурсларидан фойдаланиш геоэкологияси. Т.: “Фан ва технологиялар” нашриёти, 2014. -340 б.
25.	Аҳмадалиев Ю.И., Комилова Н.Ў., Отакулов П.С. Этноэкологик маданият ҳақида// Ўзбекистон география жамияти ахбороти. Тошкент, 2015 й. 45-том, 47-50 б.
26.	Аҳмадалиев Ю., Абдуғаниев О., Комилова Н. Ландшафт ва Наврўз// Ўзбекистон география жамияти ахбороти. Тошкент, 2017 й. 50-том, 24-27-б.
27.	Аширов А. Фарғона водийси аҳолиси турмуш тарзида қадимги диний эътиқодлар изи. // Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс.-Тошкент, 2000. -173 б.
28.	Бабур-наме, Записки Бабура – Т.: Узбекистан, 1982. – 256 с.
29.	Бабушкин Л.Н., Когай И.А., Закиров Ш.С. Агроклиматические условия сельского хозяйства Узбекистана. –Т.: Мехнат, 1985. -160 с.

30.	Баллиева Р. Каракалпакский этнос и традиционное природопользования // Автореф. дисс. ... д.и.н. – М., 2003. – 51 с.
31.	Баллиева Р. Этнокультурные особенности природопользования народов Приаралья (в конце XIX начале XX века) М.: Компания Спутник, 2003.-86 с.
32.	Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана / Соч., Т.2. Часть 1. - М.: изд. Восточ. лит. 1963.- С.1-66.
33.	Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана / Соч., Т.3. - М.: Наука. 1965. -С.5-31.
34.	Берг Л.С. Номогенез или эволюция на основе закономерностей. Прага, 1922.-650 с.
35.	Боймирзаев К. Фарғона водийси воҳа ландшафтларидан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш. –Т.: “Фан” нашриёти. 130 б.
36.	Брук С.И. Историко-этнографическое картографирование и его современные проблемы // Сов. Этнография. -Москва, 1973 № 3.- С.7 – 17.
37.	Веденин Ю.А. Формирование нового культурно-экологического подхода к сохранению наследия // Экология культуры: Альманах Института Наследия «Территория». – М.: Институт Наследия, 2000. С.74-82
38.	Веденин Ю.А. Информационная парадигма культурного ландшафта//Культурный ландшафт как объект наследия.–М.: Институт Наследия; СПб.: Дмитрий Буланин, 2004.-С. 68-81
39.	Гладкий И.Ю. Географические основы этнической экологии: Дисс. ... доктора геогр.наук. – СПб, 2006-380 с. www.rangifer.org/gumilev/k12_2.shtm#06
40.	Губаева С.С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX – начале XX в.в. Т.; Фан, 1983. -105 с.

41.	Губаева С.С. Население Ферганской долины в конце XIX-начале XX в. (Этнокультурные процессы). Т.: Фан, 1991. – 127 с.
42.	Гумелев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. Л.: Гидрометеиздат, 1990. - 528 с.
43.	Дружинин А.Г. Теоретико-методологические основы географических исследований культуры // Автореф. дисс. ... д.г.н. – СПб., 1995. – 49с.
44.	Ершов Н.Н. Система водопользования дореволюционном кишлаке.// Сов.этнографии. -Москва, №4. 1955. -С.70-78.
45.	Жабборов И. Ўзбеклар (Анъанавий хўжалиги, турмуш тарзи ва этномаданияти)-Т.: Шарқ, 2008. –240 б.
46.	Жалилов С. Фарғона водийсининг суғорилиш тарихидан (XIX аср XX аср бошлари). –Т.: Фан, 1977. 168 б.
47.	Жекулин В.С. Историческая география: предмет и методы. –Л.: Наука. 1982. –224 с.
48.	Жиров А.И. Теоретические основы геоэкологии.- СПб., 2001. 204 с.
49.	Занданова Б. А. Культурные места как элементы культурных ландшафтов (на примере национального парка «Тункинский»).// География и природные ресурсы. - Новосибирск, 2007- №3, - С.139-143
50.	Иванов К.И. Проблемы этнической географии. - СПб., Издательства СПбГУ, 1998. 216 с.
51.	Ильин И.А. Водные ресурсы Ферганской долины (Гидрологический очерк) –Л.: «Гидрометеиздат», 1959. -247 с.
52.	Иногатов М.И. Этнический состав населения и этнографическая карта Ферганской долины в границах Узбекской ССР.// Автореф. дис. канд. ист. наук. –Тошкент., 1956. 18 с.
53.	Исаков З. Фарғона водийси анъанавий деҳқончилик маданияти (Хўжалик маданий анъаналар: тавсифи ва таҳлили).-Т.: Янги аср. 2011. 144 б.

54.	Исаченко А.Г. О двух трактовках понятия «культурный ландшафт» //Изв. РГО.-СПб. -Вып .1.-2003. с. 41-52
55.	Калуцков В.Н. Ландшафт в культурной географии. - М.: Новый хронограф, 2008. -158 с.
56.	Калуцков В.Н. Ландшафтная концепция в культурной географии.: Дисс. ...докт. географ. наук.- М., 2009-295 с. //www.rangifer.org/gumilev/k12_2.shtm#06
57.	Караев С.К. Топонимия Узбекистана с топонимическим славарём.-Т.: 2015,-500 с.
58.	Клокова К.Б. Традиционное природопользование коренных малочисленных народов севера (географические и социально-экономические проблемы):. Автореф. дис. ...докт. географ. наук.- М., 1998-30с. //www.rangifer.org/gumilev/k12_2.shtm#06
59.	Козлов В.И., Покшишевский В.В. Этнография и география // Сов.этнография. 1973. N 1,-С.3-14.
60.	Козлов, В.И. Основные проблемы этнической экологии. //Сов. этнография, 1983, № 1,-С.3-16
61.	Комилов О. Ўзбекистонда суғориш тизими ривожланиши: ютуқ, муаммо ва оқибатлар–Т.: Akademnashr. 2016, 336 б.
62.	Комилова Н.Қ. Тиббиёт географиясининг назарий ва амалий масалалари. –Т.: Шарқ, 2016. 264 б.
63.	Кочуров Б.И., Геоэкология: экодиагностика и эколого-хозяйственный баланс территории. - Смоленск: СГУ, 1999. - 154 с. (http://www.izdatgeo.ru).
64.	Крупник И.И. Арктическая этноэкология: Модели традиционного природопользования морских охотников и оленеводов Северной Евразии. М.: Наука, 1989. 260 с.
65.	Кулагина Е. Г. Этноэкологическая культура: от традиций к инновациям. //Научный журнал «Культура и цивилизация» 2`2016.

	164-171 с.
66.	Кулясова А.А. Этноэкологический подход - возможности для устойчивого развития // Устойчивое развитие и экологический менеджмент: учебное пособие. СПб.: 2009. 194 с.
67.	Кушелевский В.И. Материалы для медицинской географии и санитарного описания Ферганской области. Новый Маргилан.: 1980. - 210с.
68.	Ландшафтное планирование: принципы, методы, европейский и российский опыт/ А. Н. Антипов [и др.]. – Иркутск: Изд-во Ин-та географии СО РАН, 2002. – 141 с.
69.	Левин М.Г., Чебоксаров Н.Н. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области (к постановке проблемы) // Сов. этнография, 1955, № 4. С. 3–7.
70.	Лихачев Д.С. Экология культуры: прошлое – будущему.–Л.: 1985. 124 с.
71.	Максудов А. Изменение почвенно-экологических условий Ферганской долины под антропогенным воздействием. – Т.: Фан,1990.- 92с.
72.	Маргинани Б. Хидоя. Комментарии мусульманского права: в 2 ч. Ч. 2. Т. III-IV/пер. с. англ.; под ред. Н.И.Гродекова; отв.ред., авт. предисл., вступ. ст. и науч. комм. проф. А.Х.Саидов. – М.: Волтерс Клувер, 2010.-656 с.
73.	Маркарян Э.С. К общей характеристике культуры и ее жизнеобеспечивающей подсистемы // Культура жизнеобеспечения и этнос. Опыт этнокультурологического исследования (на материалах армянской сельской культуры). Отв. ред. С.А.Арутюнов, Э.С. Маркарян. Ереван: изд. АН АрмССР, 1983. С. 17–40.
74.	Масальский В. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Том. XIX. Туркестанский край. СПб.: книгоиздательства

	А.Ф. Девринень, 1913. - 864 с.
75.	Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины. (перевод с нем.) СПб., Изд. Императорский Академии наук, 1882. - 498с.
76.	Мингалеева М. Т. Формирование этноэкологической культуры подростков в современной общеобразовательной школе //Диссертацияна соискание ученой степени кандидата педагогических наук.Ульяновск, 2015-185 С
77.	Моисеев, Н.Н. «Устойчивое развитие» и экологическое образование/ Н.Н. Моисеев. Время определять национальные цели. –М.:МНЭПУ, 1997. – 256 с.
78.	МонтескьеШ.Дух законов.-Ч.2.-СПб.,1862. 450 с.
79.	Мурзаев Э.М. Топонимика и ландшафты прошлого // Топонимика на службе географии. Вопр. географии.Сб. 110.М.: Мысль, 1979. С. 11-18.
80.	Мухтасар (Шариат қонунларига қисқача шарҳ). Т.: Чўлпон, 1994. 236 б.
81.	Мягков С.М.Социальная экология: этнокультурные основы устойчивого развития.-М.: НИи ПИ экологии города, 2001.-190 с.
82.	Наливкин В.П. Краткая история Кокандского ханства. – Казан, 1876.- 216с.
83.	Нигматов А. Табиий географик фанларнинг назарий муаммолари. –Т.: “Fanvatechnologiya”,2010.-202 б.
84.	Обзор Ферганской области за 1887 г., -Новый Маргилан: Типография Ферг. Обл.правления. 1889 г. -С.3-48.
85.	Образование в интересах устойчивого развития. http://ru.unesco.org/themes/obrazovanie-v-interesah-ustoychivogo-razvitiya-0
86.	Огудин В.Л. Места поклонения Ферганы как объект научного исследования. - Этнографическое обозрение. 2001. № 1, с. 63-79.

	www.ecoethics.ru/old/m12/x26.html
87.	Огудин В.Л. Экологическая функция религии. <i>journal.iea.ras.ru/archive/2000s/2001/no1/2001_1_023_Ogudin.pdf</i>
88.	Охунов Н., Ахмадалиев Ю. Фарғона вилояти ойконимларининг номланиш хусусиятлари. // “Фарғона” нашриёти, 2010. -128 б.
89.	Природа срединного региона СССР: (в связи с проблемой переброски речного стока) / И. А. Герарди и др. - Москва: Издательство МГУ, 1980. - 278 с.
90.	Проблема Аральского моря. М.: Наука 1969.-174 с.
91.	Проблемы этнической географии и картографии / Отв. ред. С. И. Брук.-М., 1978.
92.	Пуляркин В.А. Егоров И.Д. Развивающиеся страны: природопользование и хозяйственный рост. - Якутск: Бичик. 2000. - 192 с.
93.	Рагулина М.В. Культурная география: теория, методы, региональный синтез. Дисс. ... доктор геогр. наук - Иркутск.: 2004. 341 с. www.rangifer.org/gumilev/k12_2.shtml#06
94.	Радлофф В. Средно Зарафшанская долина // Жизнь и экономика - Тошкент, 14. 1992. № 7. -С. 70-71.(на узб.яз)
95.	Раевский Н.Н. О развитии и улучшениях культуры хлопчатника в России И Средне –Азиатских ханствах. Санкт –Петербург: 1869. - 56 с.
96.	Раззоков А. Мелеорация: миш-миш ва ҳақиқат //Иқтисод ва ҳаёт. 1992. №1. 28-30 б.
97.	Разрушение гидроагрегата №2 Саяно-Шушенской ГЭС: причины и уроки. Сборник материалов (в 3 томах).М.: НП «Гидроэнергетика России», 2013.480с.
98.	Рассудова Р.Я., Культовые объекты Ферганы как источник по истории орошаемого земледелия. // Сов.Этнография. -Москва, 1985.№4 - С.96-

	104.
99.	Раҳимбеков Р.У., Донцова З.Н. Ўрта Осиё табиатини географик ўрганиш тарихи. Тошкент.: “Ўқитувчи”, 1982, 200 б.
100.	Реймерс Н.Ф. Природопользование: Словарь-справочник. –М.: Мысль, 1990. - 637 с.
101.	Савицкий П.Н. Географические особенности России. Прага, 1927.
102.	Саушкин Ю.Г. Избранные труды. Смоленск: Университет, 2001. -416 с.
103.	Сахаров И.В. Западная Бенгалия: этнодемографический и этногеографический очерк. - Л.: Наука, 1977. -372 с.
104.	Солодянкина С. В. Ландшафтно-экологическое планирование для оптимизации природопользования: учеб. пособие/ С.В.Солодянкина, М.В.Левашёва. – Иркутск: Изд-во ИГУ, 2013. – 170 с.
105.	Статистический обзор Ферганской области за 1907 год. –Новый Маргилан: Типография Ферганского Обл.правления. -1909. -148 с.
106.	Толстой Н.И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М.: Индрик, 1995. – 512 с.
107.	Турдымамбетов И.Р. «Социально-экономические особенности улучшения нозогеографической ситуации Республики Каракалпакстан», Ташкент, 2016. 186 б.
108.	Улуқов Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи: // Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги тил ва адабиёт институти; Наманган давлат университети. – Т.: Фан, 2008. –192 б.
109.	Ферганская долина: Природа, население, хозяйство. Ленинград, 1990 г. 114 с.
110.	Ханмагомедов Х.Л., Махачева С.З., Гебекова А.Н. Экологическая топонимика Северного Кавказа // Тез.докл. конф. по итогам геогр.

	исследований в Дагестане. Вып. 24. Махачкала: Изд-во геогр. о-ва Дагестана, 1993. С. 97, 98.
111.	Ханмагомедов Х.Л., Мужаидова Д.Ш. Топонимия, минерально-сырьевые ресурсы и этноэкология // Государственное регулирование экономики в условиях рынка. Ч. 1. 2000. С. 125-127.
112.	Холиков Р.И. Изменение ландшафтов Ферганской долины под влиянием хозяйственной деятельности человека. Дис. канд. геогр. наук.-Л.: ЛГУ, 1989. -158 с.
113.	Хомидова Г.М., Муродов М.З. Экологик ахлоқ. Фарғона.: “Фарғона нашрети”, 2008 й. 204 б.
114.	Ҳасанов Х. Сайёҳ олимлар. Тошкент.: “Ўзбекистон”, 1981, 262 б.
115.	Ҳасанов Х. Географик номлар сири: илмий – оммабоп таъриф. –Т.: “Ўзбекистон”, 1985, 120 б.
116.	Ҳикматов Ф.Ҳ., Шожалилов Ш.Ш., Айтбаев Д.П., Аденбаев Б.Е. Ўрта Осиё сув илми тарихидан. –Тошкент: “Тошкент ислом университети” НМБ, 2008, 76 б.
117.	Ҳикматов Ф.Ҳ. ва бошқалар. Зарафшон дарёси ҳавзасининг гидрометеорологик шароити ва сув ресурслари.–Т.: “Фан ва технология”, 2016, 276 бет.
118.	Ҳомидов Ғ.Ҳ., Мақсудова Р.С. Тўраева З.Р. Ўсимликлар оламида Фарғона ва Бухоро номлари// Ботаника, экология, ўсимликлар муҳофазаси. Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. Т.:2007. 168-171 бб.
119.	Шаниязов К.Ш. К этнической истории Узбекского народа (Историко-этнографическое исследование на материалах Кипчакского компонента. Т.: Фан 1974. 146 с.
120.	Эралиев Б. Ўзбекистон зиёратгоҳлари ва қадамжолари; Андижон ва Наманган вилоялари / Б.Эралиев, И.Остонакулов, Н.Абдулахатов. –Т.: “Turon Zamin Ziyoyi”, 2014.–324 б.

121.	Эралиев Б. Ўзбекистон зиёратгоҳлари ва қадамжолари; Фарғона вилояти / Б.Эралиев, И.Остонакулов, Н.Абдулахатов. –Т.: “Turon Zamin Ziyo”, 2014.–324 б.
122.	Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины.Школы направления. Методы. – М.: Наука,1988.-225 с.
123.	Ямсков А.Н. Этноэкосистема: содержание понятия и история его развития в отечественной этноэкологии // Расы и народы. Вып. 34. «Проблемы этнической экологии». – М.: Наука, 2009. –С. 130–143.
124.	Ямсков А.Н.История развития и основные направления эколого-антропологических исследований в науке США // Гуманитарная экология и мир человека: материалы Всероссийской научной конференции с международным участием, 27-29 октября 2011 г. – Киров: изд. «Коннектика», 2011, с. 39-51.
125.	Ямсков А.Н. История становления и развития отечественной этноэкологии // Этнографическое обозрение, 2013, № 4, с. 49-64
126.	Қорабоев У. Ўзбек халқи байрамлари.–Т.: “Шарқ”, 2002 й. 240 б.
127.	Қораев С. Географик номлар маъносини биласизми? -Т.: “Ўзбекистон”, 1970. 192 б.
128.	Қораев С. Ўзбекистон топонимларини ҳосил қиладиган асосий терминлар ва бошқа сўзлар луғати. –Т.: Ўзгnodeзкадастр. 2004. 150 б.
129.	Qorayev S. Toponimika. – Т.: O’zbekiston faylasuflari milliy jamiyati. 2006. 00 б.
130.	Blache P. Vidal de la. Principles of Human Geography. —N.Y., 1926.
131.	Buttner M.Commentary // Science of Religion: Studies in Methodology. The Hague, 1979. P. 255.
132.	Carl Steinitz. Alternative Futures for Landscapes in the Upper San Pedro River Basin of Arizona and Sonora [Электронный ресурс]. – URL: http://www.fs.fed.us/psw/publications/documents/psw_gtr191/psw_gtr

	191_00930100_steinitz.pdf
133.	Conklin H.C. An elhoecological approach to shifting agriculture//Transactions of the New York Academy of Sciences 1954. Vol 17 № 2.
134.	RatzelF.Antropogeographie.Bd.1,2.Aufl.,-Stuttgart,1899
135.	Sauer K. Morphology of Landscape // Journ. of Geography. -1925. - Vol. II, № 2. - P. 19-53.
136.	Steward J.H. Theory of Culture Change. Urbane: UniversityofIllinois Press, 1955.

III. Фойдаланилган бошқа адабиётлар

137.	Аҳмадалиев Ю.И. Топонимика ва географик терминшунослик // Ўқув қўлланма. –Фарғона, “Poligraf Servis”, 2018. 118 б.
138.	Гладкий Ю.Н., Чистобаев А.И. Основы региональной политики: Учебник. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1998. – 659с.
139.	Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси.- Т.: Ўқитувчи, 1994.-320 б.
140.	Итс Р.Ф., Введение в этнографию, Л., 1991 с.163
141.	Кочуров Б.И. Экодиагностика и сбалансированное развитие. Учебная пособиe – М.: ИНФРА-М.2016, 262 с.
142.	Қўзиев Р.Қ, Юлдашев Ғ., Акрамов И.А. Тупроқ бонитировкаси. -Т.: Молия, 2004. -128 б.
143.	Лосев А.В.,Провадкин Г.Г. Социальная экология: Учеб. Пособие для вузов /Под. ред. В.И.Жукова. -М.: Владос.1998. -312 с.
144.	Муродов М., Қорабоев У., Рустамова Р. Этномадият.–Т.: “Адолат”, 2003. 197 б.
145.	Солиев А. Иқтисодий ва ижтимоий географиянинг долзарб масалалари. (мактаб ўқувчилари ва талабалар учун тавсиялар)- Т.: РТИИМ. 1995. -52 б.
146.	Фарғона водийси суғориладиган тупроқларининг хоссалари, экологик-мелиоратив ҳолати ва маҳсулдорлиги. –Т.: “Навро’з”, 2017

	й. 328 б.
147.	Этническая экология: Теория и практика. Ред. Коллегия: Н.А. Дубова, В.И. Козлов(отв. ред.), А.Н. Ямсков.—М.: Наука, 1991. 376 с.

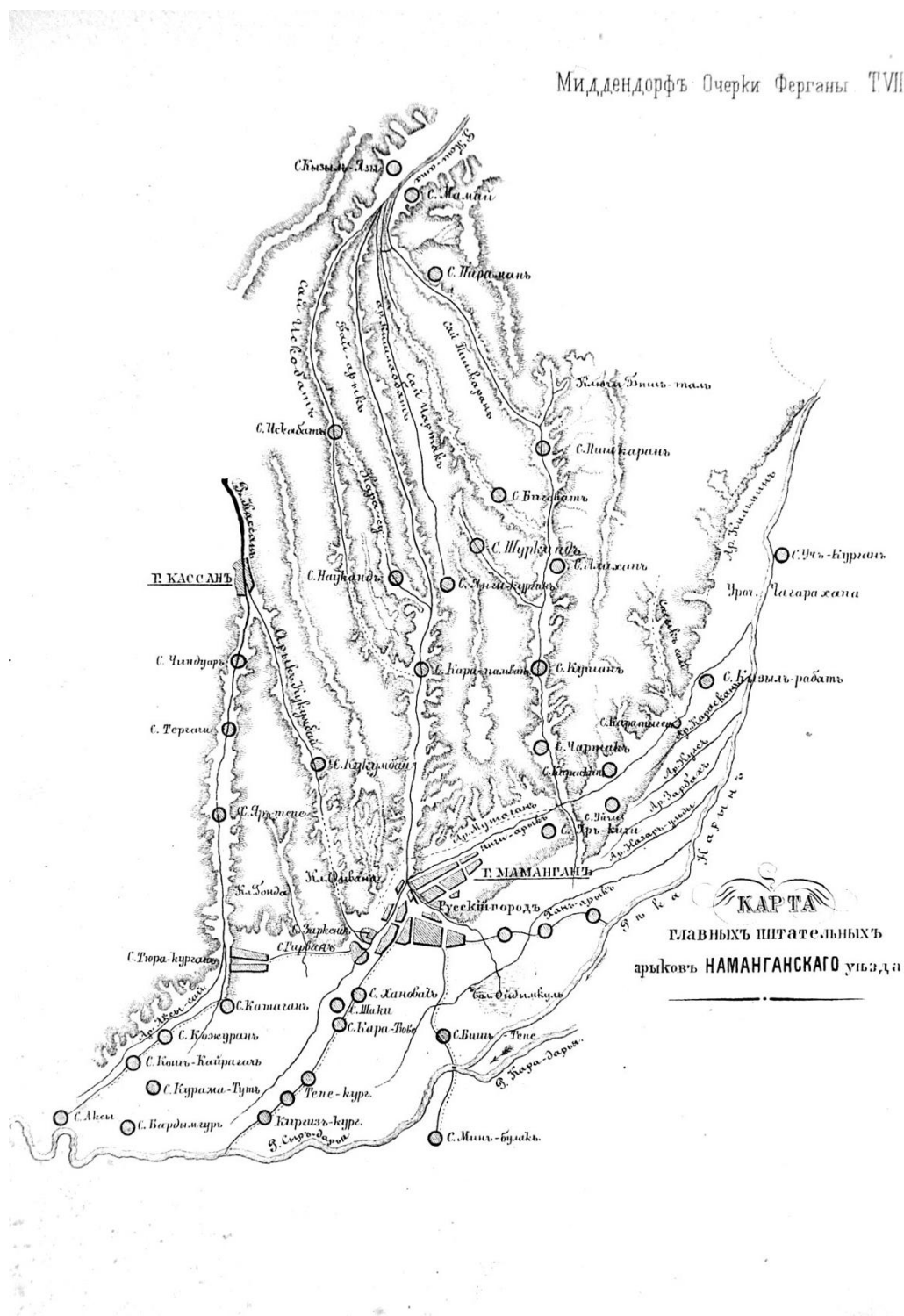
МУНДАРИЖА

	Муқаддима	3
I боб.	Табиат ва жамият муносабатларини барқарорлаштиришда этноэкологик қарашларнинг ўрни ва аҳамияти	11
1.1.	Этноэкологиянинг географик илдизлари ва асосий тушунчалари	11
1.2.	Этноэкологик тадқиқотларнинг ижтимоий-географик йўналишлари ва босқичлари	21
1.3.	Ижтимоий экологик муаммоларнинг этногеографик жиҳатлари	33
II боб.	Этноэкологик маданиятни тадқиқ этишга ижтимоий-географик ёндашув.	43
2.1.	Этноэкологик маданиятни ўрганишга ижтимоий-географик ёндашувнинг зарурати	43
2.2.	Этноэкологик маданиятнинг ҳудудий жиҳатларини ижтимоий-географик тадқиқ этиш усуллари	53
2.3.	Фарғона водийси ҳудудининг «табиат-аҳоли-хўжалик» тизимидаги табақаланиши	57
III боб.	Фарғона водийси аҳолисининг табиатдан фойдаланиш маданиятининг ижтимоий географик жиҳатлари	68
3.1.	Анъанавий хўжалик юритиш тизимининг этноэкологик моҳияти.	68
3.2.	Сув ресурсларидан фойдаланишнинг анъанавий усуллари ва ижтимоий географик жиҳатлари	78
3.3.	Аҳоли масканларини ташкил этишнинг ҳудудий хусусиятлари	89
IV боб.	Фарғона водийсини ижтимоий иқтисодий ривожлантиришда маънавий маданиятнинг ижтимоий географик хусусиятларидан фойдаланиш	95
4.1.	Географик номларнинг ижтимоий экологик функцияси ва улардан фойдаланиш.	95
4.2.	Қадамжолар ва зиёратгоҳларни ҳудудий жойлашувининг ижтимоий географик функцияси	101
4.3.	Этноэкологик маданият намуналаридан ҳудудни ижтимоий иқтисодий ривожлантириш мақсадларида фойдаланиш йўналишлари.	109
	Хулоса	122
	Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	125
	Иловалар	138

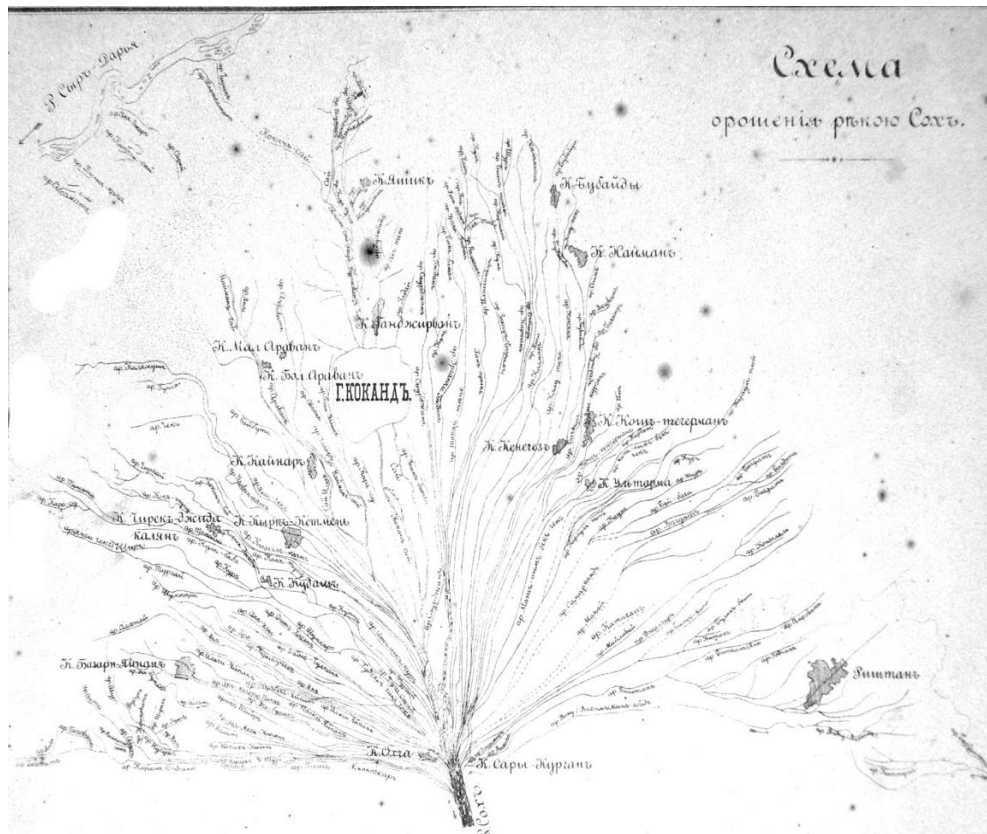
ИЛОВАЛАР

1-Илова

1-расм. Аҳоли масканларининг дарё ҳавзалари бўйлаб лентасимон жойлашиши (А.Миддендорф бўйича, 1882)

**2-расм.Сўх конуссимон ёйилмасида қишлоқлар конфигурацияси
(Масальский (1913 й.) бўйича)**

Фарғона водийсидаги мукқадас зиёратгоҳ ва қадамжойларнинг диний-экологик функциялари

№	Этноэкологик район	Зиёратгоҳ номи ва ташкил топган вақти, манзили	Муҳофазаланган табiiй-ижтимоий объектлар	Даволовчи- соғломлаштирув- чи воситалар	Бажарадиган функциялари
1	2	3	4	5	6
1.	I. Қорақалпоқ- Ултарма.	Биби Убайда (XIX-аср). Бувайда т., Бувайда қ.	Қайроғоч, Мазарали тош.	Шифобахш кум	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади
2.		Пошшопирим (XV аср). Бувайда т., Бачқир қ.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш кум ва тупроқ	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади
3.		Бастом бува (XIX-XX аср). Бувайда т., Бастом қ.	Мақбарали ҳудуд.	Даволовчи кум ва балчик.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади
4.		Галдир бобо. Бувайда т., Жалоер қ.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш тупроқ ва сув	Касбий барака сўралади
5.		Банди Кушод Бува (XV-XVI аср). Бувайда т., Оққўрғон қ.	Қайроғоч, ховуз	Шифобахш сув	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади
6.		Сўфи азизлар (XV-XVI аср). Бувайда т., Янги маҳалла қ.	Қадимий қабр	Шифобахш сув, тупроқ	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади
7.		Чилтон тепа (XV-XVI аср). Бувайда т., Чилтон тепа қ.	Археологик ёдгорлик	Шифобахш тупроқ	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
8.		Сукмозор (XV-XVI аср). Бувайда т., Тол қ.	Мақбарали ҳудуд	Шифобахш тупроқ	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади
9.		Ғойиб ота (XV-XVI аср). Бувайда т., Оқтепа қ.	Археологик ёдгорлик	Шифобахш кум	эътиқод қилинади
10.		Шўртепа (XV-XVI аср). Бувайда т., Шўртепа қ.	Археологик ёдгорлик	Шифобахш шўр тупроқ	Эътиқод қилиниб, фарзанд сўралади
11.		Топтиқ азиз (XV-XVI аср). Бувайда т., Қирғизқўрғон қ.	Кўхна қабристон ва бақатерак.	Шифобахш кумлик.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
12.		Хўжа-Туроб (676-734). Данғара т., Тумор қ.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш сув, Қирлик.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади
13.		Хоб бобо /Лайлак мазор/ (XVаср). Данғара т., Пунгон қ.	Қадимий зиёратгоҳ.	Бархаво ҳудуд	Диний-тарбиявий
14.		Чомоч бобо (XVII аср). Данғара т., Найманча қ.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш тупроқ	Шукроналик хисси шакллантиради
15.		Гўртепа.V-VI аср. Мингбулоқ т.Гўртепа қ.	Археологик ёдгорлик.	Ғор	Диний-тарбиявий
16.		Мулқободтепа-1.V-VI аср.	Археологик ёдгорлик.	Шифобахш Шўр	Диний-тарбиявий

		Мингбулоқ т.Олтинқўл қ.		тупроқ.	
17.	II. Ёзёвон-Улуғнор.	Мулкободтепа-2.V-VI аср. Мингбулоқ т.Мулкобод қ.	Археологик ёдгорлик.	Шифобахш шўр тупроқ.	Шукроналик хисси шакллантиради.
18.		Баландгўртепа.V-VI аср. Мингбулоқ т.Гўртепа қ.	Археологик ёдгорлик.	Шифобахш тупроқ.	Диний-тарбиявий
19.		Юмалоқтепа.V-VI аср. Мингбулоқ т.Гўртепа қ.	Археологик ёдгорлик.	Шифобахш тупроқ.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
20.		Ёзёвон т.Қорасоқол ота. XIX-XX аср.Қорасоқол қ.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш сув.	Касбий барака сўралади.
21.		Ражаб Бува.XIX-XX аср. Ёзёвон т.Хонобод қ.	Мақбарали ҳудуд.	Ғор.	Шукроналик хисси шакллантиради.
22.		Ҳалфа Бува (1784й). Ёзёвон т.Хонобод қ.	Мақбарали ҳудуд.	Ўсимлик дунёси.(Арча,тут).	Касбий барака сўралади
23.		Саййид-Баттол Ғозий. XX аср.Учқуприк т.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш тупроқ.	Шукроналик хисси шакллантиради
24.	III Қўкон.	Хўжа Муҳаммад Валий.VIII аср. Учқўприк т.Чорбоғ қ.	Мақбарали ҳудуд.	Соғломлаштириувч и ҳаво.	Диний-тарбиявий
25.		Зиёвуддин Хазиний. (1867-1923).Учқуприк т. Катта Кенагас қ.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш тупроқ.	Диний-тарбиявий
26.		Саййид Бузрукхон Тўра. XIX аср.Учқўприк т. Катта Кенагас қ.	Мақбарали ҳудуд.	Мусаффо ҳаво.	Диний-тарбиявий
27.		Қўкон шаҳар. Арки Олий.(Ўрда)XIX аср. Қўкон ш.марказида	Мақбарали ҳудуд.	Ўсимлик дунёси	Диний-тарбиявий
28.		Даҳмаи-Шоҳон. XIX аср. Қўкон ш.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш тупроқ.	Шукроналик хисси шакллантиради.
29.		Мадарихон.XIX аср. Қўкон ш.	Мақбарали ҳудуд.	Манзарали тош	Эътиқод қилиниб, фарзанд сўралади
30.		Сармозор азизлари. XIX аср.Қўкон ш.	Мақбарали ҳудуд.	Манзарали тош.	Эътиқод қилиниб, фарзанд сўралади
31.		Ғавс-ул-Аъзам. (1079-1166й). Қўкон ш.	Мақбарали ҳудуд.	Ўсимлик дунёси.	Диний-тарбиявий
32.		Ҳаким Халфа. XIX аср. Қўкон ш. Дегрезлик м.	Мақбарали ҳудуд.	Мусаффо ҳаво.	Диний-тарбиявий.

33.		Шайхон. XIX аср. Қўқонш.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш тупрок.	Диний-тарбиявий.
34.	IV. Бешариқ-Яйпан	Меҳмони Эшон. (1223й). Бешариқ т.	Мақбарали ҳудуд.	Ўсимлик дунёси.	Диний-тарбиявий.
35.		Рўпўш Эшон.(1799-1810й) Бешариқ т. Бешариш қ.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш кум.	Шукроналик хиссини шакллантиради.
36.		Қайнарбулоқ .XIX аср. Бешариқ т.Қорақуйли қ.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш булоқ суви.	Диний-тарбиявий.
37.		Оқ товук мазор. XIX аср.Бешариқ т. Оқ товук қ.	Мақбарали ҳудуд.	Хайвонот дунёси.	Диний-тарбиявий
38.		Уммат бува.XIX аср Бешариқ т.Шайтонқўл қ.	Мақбарали ҳудуд.	Тупроғи шифо.	Касбий барака сўралади
39.		Дўлана мазор XIX аср.Бешариқ т.Ғалча қ.	Қадимий зиёратгоҳ.	Дўлана дарахти.	Касбий барака сўралади
40.		Оппоқ буви.XIX аср. Бешариқ т.Шоберди қ.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш тупрок,сув.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади
41.		Чангалмазор. XIXаср. Бешариқ т.Қора янтоқ қ.	Қадимий зиёратгоҳ.	Ўсимлик дунёси.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
42.		Қўк тўнли бува. XIX-XX аср. Бешариқ т.Ғамбой қ.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш тупрок.Муссафо хаво.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
43.		Чилмахрам.XIX аср. Бешариқ т.Новқат қ.	Қадимий зиёратгоҳ.	Тупрок,сув,ғор.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
44.		Саврхон Эшон. XIX-XX аср. Бешариқ т.Новқат қ.	Мақбарали ҳудуд.	Ўсимлик дунёси.	Диний-тарбиявий
45.		Савлат ота.XIX-XX аср. Бешариқ т.Новқат .қ.	Қадимий зиёратгоҳ.	Тепалик,қирлик.	Эътиқод қилиниб,барака сўралади.
46.		Серакмазор.XIX-XX аср Бешариқ т.Серак қ.	Қўхна мазор.	Ўсимлик дунёси,терақлар	Диний-тарбиявий.
47.		Қўктилло мазор. XIX-XX аср. Бешариқ .т.Чимбой қ.	Қадимий қабристон.	Шифобахш тупрок,сув.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
48.		Қўктош. XIX-XX аср. Бешариқ т.Андархон қ.	Мақбарали ҳудуд.	Қўк тош.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
49.		Бўстон бува.	Қадимий зиёратгоҳ.	Ўсимлик	Эътиқод

		XIX-XX аср. Бешариқ т.Рапқон қ.		дунёси(кекса қайрағоч). Хайвонот дунёси (оқ от).	қилиниб,шифо сўралади.
50.		Қорихона.XIX-XX аср. Бешариқ т.Рапқон қ.	Мақбарали худуд.	Мусаффо ҳаво.	Диний-тарбиявий
51.		Оқмозор.XIX-XX аср. Бешариқ т.Рапқон қ.	Мақбарали худуд.	Шифобахш кум.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
52.		Ботирхон Эшон. XIX аср.Бешариқ т. Якка тут қ.	Қадимий қабристон.	Шифобахш ҳаво.	Шукроналик хиссини шакллантиради
53.		Ғариб-Ота.XIX-XX аср. Бешариқ т.Қозоқ Қўрғон қ.	Қўҳна қабристон.	Ўсимлик дунёси.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
54.	V. Риштон-Боғдод	Соҳиби-Хидоя. (1123-1197й) Риштон т. Чиннигарон қ.	Қадимий қабристон..	Хайвонот дунёси.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
55.		Хўжа Илғор.XIX-XX аср. Риштон.т.Зарари қ.	Мақбарали худуд.	Ўсимлик дунёси.	Шукроналик хиссини шакллантиради
56.		Йигит-Пирим.XIX-XX аср.Риштон.т.Чўнғара қ.	Қўҳна қабристон.	Катта ғор.Суғориш тизими.	Касбий барака сўралади.
57.	VI. Марғилон	Шахартепа(1871-1874й) Қўштепа т. Шахартепа қ.	Қадимий қабристон.	Шифобахш тупроқ.	Диний-тарбиявий
58.		Шомирзатепа.(1870-1875й) Қўштепа т.Шомирза қ.	Қадимий қабристон.	Шифобахш тупроқ	Диний-тарбиявий
59.		Лангартепа.(1870-1872й) Қўштепа т.Лангар қ.	Қадимий қабристон.	Бўғоз қайрағоч. Шифобахш сув.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади
60.		Қизлармозор. X-XIIаср.Қўштепа т. Қизлармозор қ.	Мақбарали худуд.	Шифобахш сув.	Шукроналик хиссини шакллантиради
61.		Писак ота.X-XII аср. Қўштепа т. Солижонобод қ.	Қадимий қабристон.	Ўсимлик дунёси.	Диний-тарбиявий.
62.		Келачи Бува.X-XII аср Қўштепа т.Дўрмон қ.	Қўҳна қабристон.	Сув,тош.Эчки шоҳи.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
63.		Фақир бува XI-XII аср.Тошлок т. Терактаги қ.	Мақбарали худуд.	Хайвонот дунёси. (От)	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади

64.	Қилич Бурхон. XVIII аср. Тошлоқ т. Қўқонлик қ.	Мақбарали худуд.	Шифобахш тупрок. Тепалик , кирлик.	Диний-тарбиявий
65.	Эрхубби. XIX аср. Тошлоқ т. Қўрғонча қ.	Мақбарали худуд.	Ўсимлик дунёси.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
66.	Қовунчи эна. XIX аср. Тошлоқ т. Якка тут қ.	Қадимий қабристон.	Ўсимлик дунёси. (қовун)	Касбий барака сўралади..
67.	Уккоша ота. (70-80 й). Тошлоқ т. Ахшак қ.	Қадимий зиёратгоҳ.	Шифобахш тош.. Булок.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
68.	Саййид Пирим Хожи. Тошлоқ т. Шувоқзор қ.	Қадимий қабристон.	Шифобахш кум. Тепалик.	Диний-тарбиявий
69.	Зирк мазор Бува. Тошлоқ т. Заркент қ.	Қўхна қабристон.	Шифобахш қайрағоч.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
70.	Оқмозор бува. XIX-XX аср. Тошлоқ т. Заркент қ.	Қадимий қабристон.	Шифобахш булок суви ва тупрок.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
71.	Тепа мазор. Тошлоқ т. Чукур қ.	Мақбара Лойдан.	Шифобахш тупрок. Кўзи оғриганлар учун	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
72.	Хўжа Чопсон. Тошлоқ т. Заркент қ.	Мақбарали худуд.	Ўсимлик дунёси.	Шукроналик хиссини шакллантиради
73.	Турват азизлар. 1922-йил. Тошлоқ т. Турват қ.	Тошли мақбарали худуд.	Шифобахш тупрок.	Диний-тарбиявий аҳамияти мавжуд.
74.	Қўкмозор. Тошлоқ т. Янги ариқ қ.	Қадимий зиёратгоҳ.	Шифобахш тут дарахти.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
75.	Авлиёхон тўра. XIX-XX аср. Тошлоқ т. Хўжа ариқ қ.	Қадимий зиёратгоҳ.	Ўсимлик дунёси.	Шукроналик хиссини шакллантиради.
76.	Халфа ота. XIX аср. Тошлоқ т. Шилва қ.	Қадимий қабристон.	Шифобахш тупрок.	Диний-тарбиявий
77.	Арабмозор. XIX аср. Тошлоқ т. Арабмозор қ.	Қадимий қабристон.	Ўсимлик дунёси.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
78.	Саййид Бурхон. XIX-XX аср. Тошлоқ т. Арабмозор қ.	Қўхна қабристон.	Ғор. Ўсимлик дунёси. Каптар. Теп алик Кўк от.	Диний-тарбиявий.
79.	Шана мазор. (40-йил). Тошлоқ т. Арабмозор қ.	Қадимий қабристон.	Қора тош.	Шукроналик хиссини шакллантиради.
80.	Тезгузар мазор. XIX аср. Тошлоқ т. Арабмозор қ.	Қадимий қабристон.	Шифобахш тупрок.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.

81.	Шерали ота. XIX аср. Тошлок,т. Бесаранг қ .	Мақбарали ҳудуд.	Ғор	Диний-тарбиявий.
82.	Қулоқ ота. XIX аср . Тошлок,т. Варзак қ .	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш тупроқ,сув.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
83.	Жийдамозор. XIX аср . Тошлок т. Варзак қ .	Қадимий қабристон.	Жийда, бир туп ёнғоқ.	Диний-тарбиявий
84.	Махсим ота. XIX-XX аср. Тошлок,т. Қипчоқ Арик қ .	Қадимий қабристон.	Ўсимлик дунёси.(қовун)	Касбий барака сўралади.
85.	Гарбобо. VII-VIII аср. Тошлок,т. Гарбобо қ .	Қадимги тепалик.	Шифобахш тупроқ	Диний-тарбиявий
86.	Султон азиз. XIX-XX аср. Тошлок,т. Эсонобод қ .	Мақбарали ҳудуд.	Ўсимлик дунёси.	Сиғинилган,эътиқод қилинган.
87.	Марғилон ш.Подшоҳ Искандар. X-XIVаср.	Мақбарали ҳудуд.	Тупроқ шифо ҳисобланган.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
88.	Мўйи Муборак. XVII-XIX аср. Марғилон.ш. Ёйилма қ.	Мақбарали ҳудуд.	Манзарали тош. Қайрағоч. Тупроқ шифо ҳисобланган.	Диний-тарбиявий
89.	Шоҳ Мансур. VI-VII аср. Марғилон ш. Йўрмадўз м.	Мақбарали ҳудуд.	Тупроқ	Диний- тарбиявий
90.	Улуғ Ҳазрат. V-VI аср. Марғилон .ш. Жўрахонсултон м.	Қадимий қабристон.	Ўсимлик дунёси.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
91.	Киргил мозор. (1750-1830 й.) Марғилон ш. Киргили м.	Мақбарали ҳудуд.	Тепалик,қирлик.	Диний-тарбиявий.
92.	Подшоҳхон Тўра. XIX асрнинг I-ярми. Марғилон ш. Жўрахонсултонов м.	Мақбарали ҳудуд.	Тупроқ шифо.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
93.	Ғавс-ул Аъзам. (1754-1759й.). Марғилон ш. Узунховуз м.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш тупроқ,сув.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
94.	Хожам. XVIII-XIX аср. Марғилон.ш. Ёйилма қ.	Мақбарали ҳудуд.	Мусаффо хаво.	Диний-тарбиявий.
95.	Хўжа Маъоз. V-VI аср Марғилон.ш. Ёйилма қ.	Мақбарали ҳудуд.	Ўсимлик дунёси.	Диний-тарбиявий.
96.	Хўжа Эгиз. VI-VII аср. Марғилон.ш.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш тупроқ.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.

		Хўжа Эгиз. м.			
97.		Пир Сиддик. XV-XVII аср. Марғилон ш. Йўрмадўз м.	Б.Марғилоний мақбараси.	Ғор.Кабутарли мозор.	Диний-тарбиявий.
98.		Сафилтўда. (1938 й.). Марғилон.ш. Гўриаввал м.	Мақбарали ҳудуд.	Ўсимлик дунёси.	Шукроналик хиссини шакллантиради.
99.		Хожа Муҳаммад Порсо. (1348 й.) Марғилон .ш. Хожа Порсо м.	Мақбарали ҳудуд.	Тупроқ шифобахш.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
100.		Довудхўжа Эшон. IX-X аср. Марғилон.ш. Гумбаз м.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш сув,тупроқ.	Касбий барака сўралади
101.		Қирғиз халфа. Марғилон.ш. Гумбаз м.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш тупроқ.	Шукроналик хиссини шакллантиради.
102.		Кўкмазор. X-XII аср. Марғилон.ш. Кўкмазор м.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш тупроқ.	Касбий барака сўралади
103.		Туғли мозор. XIV-XV аср. Марғилон.ш. Ўрмон Ахмедов м.	Қадимий кабростон.	Шифобахш тупроқ.	Диний-тарбиявий.
104.		Хожа Ланголанг. X-XII аср. Марғилон.ш. Ланголанг м.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш тупроқ,сув.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
105.		Сармозор. XII-XIVаср. Марғилон.ш. Сармозор м.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш кум.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади
106.		Собир Эшон. (1946 й.) Марғилон ш. Терактаги м.	Мақбарали ҳудуд.	Ўсимлик дунёси.(Арча).	Шукроналик хиссини шакллантиради.
107.		Азиз мозор . XIX аср Марғилон ш. Галатой м.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш тупроқ,сув.	Диний-тарбиявий.
108.		Оқ мозор. XIX-XX аср. Марғилон ш. Машад м.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш тупроқ.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади
109.		Муҳаммадниёз. (1780 й.) Марғилон ш. Янги боғ. м.	Мақбарали ҳудуд.	Ўсимлик дунёси.	Диний-тарбиявий.
110.		Гўри аввал. X-XII аср. Марғилон ш. Гўри аввал м.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш тупроқ.	Шукроналик хиссини шакллантиради.
111.		Улуғ мозор .(1939 й.)	Мақбарали ҳудуд.	Манзарали	Эътиқод қилиниб,

		Марғилон ш. Машад м.		тош.Ўсимлик дунёси.	шифо тиланади.
112.		Захируддин Марғиноний. XII аср. Марғилон ш.	Мақбарали ҳудуд.	Ўсимлик дунёси.	Диний-тарбиявий
113.		Якка қабр . Марғилон ш. Аввалбек м.	Якка қабр.	Манзарали тош.	Касбий барака сўралади
114.		Шоира Увайсий. XVIII-XIXаср. Марғилон ш. Увайсий м.	Мақбарали ҳудуд.	Ўсимлик дунёси.	Диний-тарбиявий.
115.		Хожажон қози Рожий Марғилоний турбати (1837 й.). Марғилон ш. Арабгузар м.	Мақбарали ҳудуд.	Ўсимлик дунёси.	Диний-тарбиявий.
116.		Фарғона ш. Амир Хизр Валий Пошшойим. XIII-XIVаср. Ёрмозор м.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш тупроқ.	Диний-тарбиявий.
117.		Хожа Аттор. (1837-1917й.) Фарғона ш. Ёрмозор м.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш тупроқ.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
118.		Сирпўш ота. XIX-XXаср. Фарғона ш. Бешбола м.	Мақбарали ҳудуд.	Ўсимлик дунёси.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
119.		Бақай ота. (1967 й.) Фарғона ш. Оқарий м.	Қадимий қабристон.	Ўсимлик дунёси.	Касбий барака Дехқончилик пири.
120.	VII Кува-Шахрихон.	Чилла мазор. II-IV аср. Кува. т. Турк. м.	Археологик ёдгорлик.	Шифобахш тупроқ,сув.	Диний-тарбиявий.
121.		Хўжа Ахрор Валий . IV-Vаср. Кува т. Чаман қ.	Мақбарали ҳудуд.	Ўсимлик дунёси.	Эътиқод қилинади.
122.		Гўдак мазор. Кува т. Хонобод қ.	Қадимий қабристон.	Шифобахш тупроқ.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади
123.		Саъд Ибн Ваққос. (590-674й.). Кува т. Толмозор қ.	Мақбарали ҳудуд.	Ўсимлик дунёси.	Эътиқод қилинади, кишлоқ балогардони.
124.		Қоровул ота. V-VII аср. Кува т. Толмозор қ.	Қўхна қабристон.	Кичик ғор.	Диний- тарбиявий.Кува балогардони.

125.		Сайиди Аъло. XIII аср. Қува т. Лайлак уя қ.	Қадимий қабристон.	Ўсимлик дунёси.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
126.		Хўжам Пошшо. X-XVII аср. Қува т. Маркази.	Қадимий қабристон.	Ўсимлик дунёси.	Шукроналик хиссини шакллантиради.
127.		Эшмухаммад Ҳалифа. XIX-аср Шаҳрихон т. Сарой қ.	Мақбарали ҳудуд	Шифобахш тупрок.	Касбий-шукроналик сўралган. Файз- барака элчиси.
128.		Оразий. XX аср. Шаҳрихон т.	Мақбарали ҳудуд	Ўсимлик дунёси.	Касбий-барака сўралган. (Кулолчилик)
129.	VIII. Андижон.	Сайид Рўшноӣ. Ал- Марвазий XIII аср. Андижон. ш.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш тупрок.	Эътиқод қилинади.
130.		Бобо Саъдин. (Саъд ибн Абу Вакқос)(1939й). Андижон ш. Қирлик м.	Мақбарали ҳудуд.	Ўсимлик дунёси. Арчазор.	Диний-тарбиявий
131.		Қилич Бурхониддин. (1010-1080й) Андижон. ш.	Мақбарали ҳудуд.	Ўсимлик дунёси.	Диний- тарбиявий
132.		Мирпўстин ота. XVI аср. Андижон ш. Мирпўстин м.	Мақбарали ҳудуд.	Ўсимлик дунёси.	Диний-тарбиявий
133.		Қаландархона. XVI аср. Андижон ш.	Археологик ёдгорлик.	Шифобахш тупрок.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
134.		Ялонғоч тўрам. (1881-1954й). Андижон ш. Қаландархона м.	Қадимий зиёратгоҳ.	Шифобахш сув.	Касбий барака сўралади.
135.		Мирзо Бобурнинг хок- зиёратгоҳи. (1483й). Андижон. Боғишамол.	Мақбарали ҳудуд. (Боғи Бобур). Адирлик.	Ўсимлик дунёси.	Диний- тарбиявий.
136.		Меҳмон Валий ота. (1612-1620й). Андижон. ш., Боғишамол.	Қиртепалик. Қумлик.	Шифобахш тупрок	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
137.		Пистамазор. (1120й) Андижон. ш.	Қадимий қабристон.	Ўсимлик дунёси.	Шукроналик хиссини шакллантиради.
138.		Ёрқандлик шайх.	Мақбарали ҳудуд.	Ўсимлик дунёси.	Эътиқод қилинади.

		(1844-1846й). Андижон.ш.			
139.		“Эй-Воҳ”. (1086-1875й). Андижон.ш.	Мақбарали ҳудуд.	Ўсимлик дунёси.	Диний- тарбиявий
140.		Қорабош ота (712-1312й).Андижон. т. Бўтақора қ.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш Булоқ(“Катта булоқ,”Қизбулоқ)	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
141.		Сўфи ота.ХІХаср. Балиқчи т.Гадойтипмас қ.	Мақбарали ҳудуд.	Ўсимлик ва хайвонот дунёси.	Диний-тарбиявий
142.		Қамбархўжа Эшон. (1651-1723й). Балиқчи т.Чўнқайма қ.	Мақбарали ҳудуд.	Икки дарё айрилиш жойи.	Касбий –барака сўралган (Устачилик).
143.		Тузлик момо. ХІХ аср.Балиқчи. т. Шераличек қ.	Қадимий қабристон.	Шифобахш шўр туз,тепалик,ховуз.	Диний-тарбиявий
144.		Нурвали ота. (1950-1965й). Балиқчи т.Этак қ.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш нур.	Касбий-барака сўралган (Дехкончилик)
145.		Оқ мазор ота. ХVІ аср.Избоскан т. Луғумбек қ .	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш тупроқ,сув.	Шукроналик хиссини шакллантиради
146.		Хўжа Қамбар ота. ХІХ аср.Избоскант. Янгизамон қ.	Қадимий зиёратгоҳ.	Бархаво ҳудуд, қирлик.	Касбий-барака сўралган(Йилқичилик)
147.		Иламиш ота. (441-522й). Избоскан т.Ламиш қ.	Қадимий қабристон.	Ўсимлик дунёси.	Диний-тарбиявий
148.		Султонхонтўра . (1882й). Пахтаобод т.Қайир қ.	Қадимий зиёратгоҳ.	Ўсимлик ва хайвонот дунёси	Диний-тарбиявий
149.		Ҳовузкон ота. (1960-1970й). Пахтаобод т.Учкўза қ.	Археологик ёдгорлик.	Шифобахш булоқ ,ғор.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
150.	ІХ Избоскан- Учкўргон.	Хўжа Таксим ота. ХІХ аср.Пахтаобод т. Маданият қ.	Қадимий қабристон.	Шифобахш тупроқ.Тепалик.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.

151.		Ҳабибий уй-музейи қадамжоси. Пахтаобод т. Қўқон. (1980 й).	Қадимий зиёратгоҳ.	Ўсимлик ва хайвонот дунёси.	Диний-тарбиявий.
152.		Кўк тўнли ота . (1930й).Пахтаобод т. Кўк тўнли қ.	Қадимий зиёратгоҳ.	Шифобахш тупроқ.Ўсимлик дунёси	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади
153.		Қуюқ тепа.(III-IV аср).Учқўрғонт.Қурама қ.	Археологик ёдгорлик.	Катта қўл.	Касбий-барака сўралган.(Дехқончили к.)
154.	X. Наманган	Мулла Бозор Охунд. XVII аср.Наманган.ш. Курашхона даҳасида .	Мақбарали ҳудуд.	Ўсимлик дунёси.	Диний-тарбиявий
155.		Абдулкарим ФАЗЛИЙ. (XVIII-XIX аср биринчи ярми).Наманган ш.	Мақбарали ҳудуд.	Ўсимлик ва хайвонот дунёси.	Диний-тарбиявий.
156.		Мавлавий Намангоний. XVIII-XIX аср.Наманган ш.	Меъморий ёдгорлик.	Ўсимлик ва хайвонот дунёси.	Диний-тарбиявий.
157.		Абдулазиз Мажзуб Намангоний.XIX аср. Наманган ш.	Қадимий зиёратгоҳ.	Ўсимлик ва хайвонот дунёси.	Диний-тарбиявий.
158.		Мухлис Намангоний. XIX аср.Наманган ш.	Қадимий зиёратгоҳ.	Ўсимлик ва хайвонот дунёси	Диний-тарбиявий
159.		Нодим Намангоний. (1844-1910й).Наманган ш..	Мақбарали ҳудуд.	Ўсимлик ва хайвонот дунёси .	Диний-тарбиявий
160.		Йўлдошхўжа Доғий Намангоний, (1880й) Наманган ш.Чинор м.	Қадимий зиёратгоҳ.	Ўсимлик дунёси.	Диний-тарбиявий
161.		Дадахон қори Суҳайлий. (1898й).Наманган ш.	Қадимий зиёратгоҳ.	Шифобахш тупроқ.	Касбий- барака сўралган.(Хунармандч илик).
162.		Хожамнинг қабри. (Иброҳимхўжа).XVII аср. Наманган ш.Кўзагарлик м.	Қадимий зиёратгоҳ.	Ўсимлик дунёси.	Касбий барака сўралган (Меъморчилик).
163.		Хаста Лангар. Наманган ш. Чинор м.	Қадимий қабристон.	Ўсимлик ва хайвонот дунёси.	Диний-тарбиявий
164.		Мулла Қирғиз мадраса-	Архитектура	Ўсимлик ва	Касбий- барака

		қадамжоси.(1910й). Наманган ш.	ёдгорлиги.	хайвонот дунёси.	сўралган.(Меъморчил ик)
165.		Маҳдум Эшон масжиди. (1808й).Наманган ш. Марғилон м .	Жомеъ масжид.	Ўсимлик ва хайвонот дунёси.	Диний-тарбиявий
166.		Ўн бир Аҳмад. IX-X аср.Наманган т. Ўрта Ғирвон м.	Қадимий ёдгорлик.	Шифобахш қум.Чинор. Булок.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади
167.		Мушкул Кушод. Намангант.Бектемир қ.	Қадимий зиёратгоҳ.	Шифобахш тупрок.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади
168.		Қўргонтепа. XV-XVI аср. Норин т.Яйдоқ қ.	Археологик ёдгорлик.	Ўсимлик ва хайвонот дунёси.	Диний-тарбиявий
169.		Култепа.V-VI аср.Норин т. Ҳаққулобод ш.	Археологик ёдгорлик.	Ўсимлик ва хайвонот дунёси.	Диний-тарбиявий.
170.		Бўритепа.V-VI аср.Норин т. Тўлқин қ.	Археологик ёдгорлик.	Ўсимлик ва хайвонот дунёси.	Диний-тарбиявий.
171.		Девонабуви. XVIII аср.Уйчи т. Файзиобод қ.	Мақбарали ҳудуд.	Ўсимлик ва хайвонот дунёси	Диний-тарбиявий
172.		Момо хотун. XVII аср.Тўрақўрғон т. Аҳси қ.	Қадимий қабристон.	Шифобахш тупрок.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
173.		Хожа Аҳмад Валийнинг боғ-қадамжоси.(1220й). Наманган Тўрақўрғон т.	Қадимий қабристон.	Шифобахш катта чинор, боғ, сиҳатгоҳ.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади
174.		Хожа Аҳмад Валий. Фарғонат.Водил қ.	Мақбарали ҳудуд.	Мукқадас чинор.	Диний-тарбиявий.
175.		Чилямозор.Фарғона т. Бойтўпи м.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш тупрок	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади
176.		Хизр мозор .Фарғона т. Водил қ.	Қадимий қабристон.	Қирлик.	Диний-тарбиявий.
177.		Қўктош.Фарғона т. VII-VIII аср.Водил қ.	Қадимий қабристон.	Шифобахш манзарали тош.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
178.		Хўжа Мухро.Фарғона т.Водил қ.	Қадимий қабристон.	Тепалик	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
179.		Шоҳ Аҳтам.Фарғона т.Оқтом қ.	Мақбарали ҳудуд.	Тепалик.	Диний-тарбиявий
180.		Рабиал Аввал.Фарғона т .	Қадимий қабристон.	Шифобахш қайнар	Эътиқод қилиниб,

	XI. Водил-Кувасой.	Аввал қ.		булок.	шифо тиланади.
181.		Хожам Подшоҳ. Фарғона т. Аввал қ.	Тепалик.Мақбра.	Тепалик, шифобахш сув.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади
182.		Тезгир ота.Фарғона т. Аввал қ.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш тупрок.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади
183.		Хўжа Мухро. Фарғона т. Водил қ.	Мақбарали ҳудуд	Шифобахш тупрок	Шукроналик хиссини шакллантиради.
184.		Садкак ота. Фарғона т.Садкак қ.	Адирлик. Мақбара.Муқаддас булоқлар.	Шифобахш сув,балиқлар.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
185.		Тошқиз.Фарғона т.(1939й) Оқтепа қ.	Муққадас тош.	Шифобахш тупрок, тош.	Шукроналик хиссини шакллантиради
186.		Қўчкор ота.Фарғона т. Оқтепа қ.	Археологик ёдгорлик.	Шифобахш тупрок, тош.	Диний-тарбиявий.
187.		Оқмозор.Фарғона т. XIX-XX аср.Оқтепа қ.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш тупрок, тош	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
188.		Қовунчи ота. Гульшан .(1984й.). Қалби чин ота қ.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш тупрок, тош	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади
189.		Хожаназар Ҳувайдо. Фарғона т.Чимён қ.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш тупрок, тош	Диний-тарбиявий.
190.		Тошмозор Бува.(1900 йил) Фарғона т. Миндон қ .	Муққаддас тош.	Тошли рельеф.	Диний-тарбиявий
191.		Махсим ота. XIXаср. Фарғона т. Лоғон қ.	Мақбарали ҳудуд.	Ғор.	Диний-тарбиявий.
192.		Шоҳимардон.XVIII-XIXаср. Фарғона т. Шоҳимардон қ.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш ҳаво.	Диний-тарбиявий.
193.		Ҳазрат Али. Фарғона т.Шоҳимардон қ.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш ҳаво.Рельеф	Диний-тарбиявий.
194.		Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий-Ниҳоний. Фарғона т.Шоҳимардон қ.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш ҳаво.	Диний-тарбиявий.
195.		Эллик пайсақи тош. Фарғона т. Шоҳимардон қ.	Уч қадоқли тош.Туятош.	Манзарали тош.	Диний-тарбиявий.
196.		ШоҳТолиб. (Кичик мазор) (765-818 й.) Фарғона т. Шоҳимардон қ.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш ҳаво.	Диний-тарбиявий

197.		Умар Уммия. Фарғона т. Шохимардон қ.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш ҳаво.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
198.		Кўктош . Фарғона т. Шохимардон қ.	Қадимий қабристон.	Тошли рельеф	Диний-тарбиявий.
199.		Оқсув мазор. Фарғона т.Шохимардон қ.	Оқ туя.Тоғлар.Икки дарё туташ жойи.	Тошли рельеф.	Диний-тарбиявий.
200.		Кўлихуббон.ХІХ аср. Фарғона т. Шохимардон қ.	Қадимий қабристон.	Шифобахш сув.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади..
201.		Бешпанжа. Фарғона т.Шохимардон қ.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш сув.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади..
202.		Олтинбешиқ. Фарғона т.Шохимардон қ.	Мақбарали ҳудуд.	Ғор.	Диний-тарбиявий.
203.		Тошсолар .ХІХ аср. Фарғона т. Шохимардон қ.	Қадимий қабристон.	Ўйиқ тош	Диний-тарбиявий
204.		Ёрдон ота .ХІХ аср. Фарғона т. Шохимардон қ.	Мақбарали ҳудуд.	Хайвонот дунёси.Туя.-	Диний-тарбиявий
205.		Арсиф ота.ХІХ аср. Қувасой ш.Арсиф қ.	Мақбарали ҳудуд	Чинорли боғ	Шукроналик хиссини шакллантиради.
206.	ХІІ. Мингтепа- Хўжаобод	Анджон вилояти. Алитепа.ІІ аср. Мархамат т.	Мақбарали ҳудуд.Муборак чашма,булоқ	Шифобахш сув,тупроқ. чашма,булоқ	Диний-тарбиявий
207.		Бобо Хуросон. Мархамат т.Мархамат қ.	Мақбарали ҳудуд.	Сув,тупроқ	Шукроналик хиссини шакллантиради
208.		Қўйчи халифа.(1840й). Мархамат т.Қорабоғиш қ.	Мақбарали ҳудуд.	Хайвонот дунёси.Қўй.	Шукроналик хиссини шакллантиради
209.		Банди.ота.(1700й). Мархамат т.Қорабоғиш қ.	Қадимий зиёратгоҳ.	Мазор	Диний-тарбиявий.
210.		Гўзал ота.(ХVI-ХVII аср). Мархамат т.Қорақўрғон . Ғуррак қ.	Мақбарали ҳудуд.	Тепалик.	Диний-тарбиявий аҳамияти мавжуд.
211.		Миришкор ота. ХVI-ХVIIаср. Мархамат. т.Тандирчи қ.	Мақбарали ҳудуд.	Тупроқ.	Касбий барака сўралади.(деҳқончилик)
212.		Мингтепа қадамжоси. (мил. Авв.ІІ аср).	Археологик ёдгорлик.	Ўсимлик дунёси.	Диний- тарбиявий,маданий-

		Мархамат ш.			марифий.
213.		Муҳаммад Юсуф. (1954-2001й). Мархамат т.Қовунчи қ.	Зиёратгоҳ.	Ўсимлик дунёси.	Маданий-марифий, Диний-тарбиявий.
214.		Ҳасанжон Маҳдум Восилий номидаги маънавий мерос маркази-қадамжоси. Мархамат т.Мархамат . (1898-1979й)	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш сув,тупрок.	Маданий-марифий, Диний-тарбиявий.
215.		Имом ота.ХІХ аср. Ҳўжаобод т. Имом ота қ.	Қадимий қабристон.	Ғор.Тут.Ўсимлик дунёси.	Диний- тарбиявий,маданий- маърифий
216.	ХІІІ. Ойим-Қорасув.	Далварзинтепа. Жалолқудуқ т.Ойим . (мил.авв.VІІІ-Х асрлар.)	Археологик ёдгорлик.	Шифобахш тупрок.	Диний-тарбиявий аҳамияти мавжуд.
217.		Қутайба ибн Муслим. (669й). Жалолқудуқ т..	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш сув,тупрок.	Эътиқод қилиниб, шифо тиланади.
218.		Султон Эна.Жалолқудуқ т. Қонди (690-750й)	Қадимий ёдгорлик.	Адирлик.	Диний- тарбиявий,маданий- маърифий.
219.		Тешиктош ота.ХІХ аср. Жалолқудуқ т.Тешиктош қ.	Қадимий қабристон.	Тош,шағал.	Диний- тарбиявий,маънавий- маърифий.
220.		Биби Сешанба.Қўрғонтепа т. Султонобод .	Мақбарали ҳудуд.	Қир адирлик.	Диний- тарбиявий,маданий- маърифий.
221.		Юнус Пайғамбар ота. (1842-1843й). Қўрғонтепа т.Султонобод .	Қадимий қабристон.	Хайвонот дунёси.Катта балиқ	Диний-тарбиявий аҳамияти мавжуд.
222.		Мавлоно Лутфуллоҳ Чустий.(1485-1571й). Чуст ш.	Мақбарали ҳудуд.	Ўсимлик дунёси. Боғ.	Диний-тарбиявий маънавий-маърифий аҳамияти мавжуд.
223.	ХІV. Чуст-Поп	Муҳаммадшариф Сўфизода. Чуст ш.(1880й)	Қадимий зиёратгоҳ.	Ўсимлик дунёси.	Диний- тарбиявий.Маданий- маърифий
224.		Набихон Чустий.	Қадимий зиёратгоҳ.	Ўсимлик дунёси.	Диний-

		(1904-1983й).Чуст ш.			тарбиявий.Маданий-маърифий
225.		Буви она.Чуст ш. Эски Чуст	Қадимий зиёратгоҳ.	Шифобахш қайнар булоқ	Диний-тарбиявий аҳамияти мавжуд.
226.		Хожа Абдурахмон ибн Афб(тахм.579-654). Чуст т.Тошқўрғон .	Қадимий зиёратгоҳ.	Ўсимлик дунёси.	Диний-тарбиявий маънавий-маърифий аҳамияти мавжуд.
227.		Ҳазрати Боб. (767-768й).Поп ш. Ҳазрати Боб .	Қадимий зиёратгоҳ.	Ўсимлик дунёси.Боғ.узумзор .	Диний-тарбиявий аҳамияти мавжуд.
228.		Имом ота.(Зайнул Обидин).(680-683й). Поп т.Чоркесар қ.	Қадимий зиёратгоҳ.	Соф ҳаво.Тоғ иқлими.Муборак бош.	Диний- тарбиявий,маънавий- маърифий.
229.		Парда Турсин. (1909-1957й). Поп т.Чоркесар қ.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш ҳаво.-	Диний- тарбиявий.Маданий- маърифий.
230.		Исмоил Атоийи. (1110-1112й). Поп т.Чодак қ.	Меъморий ёдгорлик.	Шифобахш сув,тупроқ.	Маданий-маърифий
231.		Юсуф Ҳамадоний- Оқ мазор.XVIII аср. Поп т.Чодак қ.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш сув,тупроқ.	Диний-тарбиявий
232.		Алком ача.XVII-XVIII аср. Чортоқ т.Қороскон қ.	Меъморий ёдгорлиги.	Ўсимлик дунёси.	Диний-тарбиявий
233.		Садда мазор.(ҳижрий 662) (милодий1264й). Чортоқ т.Гулдиоров қ.	Қадимий Зиёратгоҳ.	Манзарали қабртош.	Диний-тарбиявий.
234.	XV Косон-Чортоқ	Муғқалъа Ёдгорлик Қадамжойи. I-II аср. Косонсой т.Косонсой қ .	Археологик ёдгорлик.	Ўсимлик дунёси.	Касбий-барака сўралган.(Кулолчилик).
235.		Сад Пири Комил. Косонсой ш.	Тарихий ёдгорлик.	Қора ва сариқ илонлар дунёси	Диний-тарбиявий
236.		Султон Саид Жалолиддин. (1152-1187й)Косонсой т.	Мақбарали ҳудуд.	Ўсимлик дунёси.	Диний-тарбиявий
237.		Юсуфхон Эшонтўра. XVIII аср.Косонсой т. Шайхон қ.	Мақбарали ҳудуд.	Шифобахш тупроқ,сув.	Диний-тарбиявий.

238.		Шамсиддин Муҳаммад Косоний.Косон қ.	Мақбарали худуд.	Шифобахш хаво, тупрок, сув.	Диний-тарбиявий
239.		Пайғу Малик Косоний.Косон қ.	Қадимий Зиёратгоҳ.	Шифобахш сув.	Диний-тарбиявий.
240.		Маҳмуд Ибни Вали. (1595-1660й).Косон т.	Мақбарали худуд.	Шифобахш тупрок.	Диний-тарбиявий.
241.		Файзий Косоний (XVI аср).Косон т.	Мақбарали худуд.	Ўсимлик ва хайвонот дунёси.	Диний-тарбиявий.
242.		Ҳодий (XV-XVI аср.) Косон т.	Мақбарали худуд.	Ўсимлик дунёси.	Диний-тарбиявий.
243.		Косонсой Жомеъ Масжид-Қадамжоси. XVIII аср.Косон т.	Археологик ёдгорлик.	Ўсимлик дунёси.	Диний-тарбиявий
244.		Ғўзапоя Мозор Масжид- Қадамжоси.Косонсой ш. Абдурахмон Жомий кўча.	Археологик ёдгорлик.	Ўсимлик дунёси.	Диний-тарбиявий
245.		Қўрғонтепа-Ғовозонтепа. IV-II аср. Янгиқўрғон т.Ғовозон қ.	Археологик ёдгорлик.	Шифобахш тупрок.	Шукроналик хиссини шакллантиради.
246.	XVI.Чодак-Чоркесар	Гузар масжиди. Поп т.(1890 йил)	Қадимий Зиёратгоҳ.	Ўсимлик дунёси.	Диний-тарбиявий
247.	XVII. Сўх- Шоҳимардон	Санги ойина. Сўх т. (1526-1858й).Тул қ.	Қадимий қабристон..	Тошли рельеф.	Диний-тарбиявий.
248.		Шайхи Кулолон. Сўх т.Қалача қ.	Қадимий қабристон.	Ғор.	Касбий-барака сўралган.(Кулолчилик)
249.		Санги навишта. Сўх т.Равон қ.	Қоя.(Ёзувли тош)	Сувли худуд.	Диний-тарбиявий.
250.		Сариқота мазори. Сўх т.Тул қ.	Мақбарали худуд.	Шифобахш тупрок.	Диний-тарбиявий
251.		Султон Маҳмуд Ғазнавий. Сўх т.Ғазнов қ.	Мақбарали худуд.	Шифобахш тупрок.	Диний-тарбиявий
252.		Султон Аҳмад. Сўх т.Ғазнов қ.	Мақбарали худуд.	Ўсимлик ва хайвонот дунёси.	Шукроналик хиссини шакллантиради
253.		Хўжайи Абулқосим. Сўх т.Обишир қ.	Қадимий қабристон.	Қуруқ мазор.	Диний-тарбиявий

254.		Хўжайи Қулфи Занжиркушод мозори.Сўх т.Хушёр қ.	Қадимий қабристон.	Тошли рельеф.	Шукроналик ҳиссини шакллантиради.
255.		Хўжайи Мурод. Сўх т.Демурсад қ.	Қадимий қабристон.	Тошли рельеф, Тош ойна	Диний-тарбиявий.
256.		Хўжайи хор.Сўх т.Хушер қ.	Қадимий қабристон.	Ўсимлик дунёси.Тут,бута.	Шукроналик ҳиссини шакллантиради.

Манба: [11;40;73;97;119;120].